

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

21

Львів
2026

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2026. Вип. 21. 182 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центральній-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2026. Vol. 21. 182 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 7 від 16 липня 2026 р.).

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР: Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР: Хахула Любомир Ігорович, канд. іст. наук, старший дослідник (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Заяць Андрій Євгенович, д-р іст. наук, проф. (Україна), Каліщук Оксана Миколаївна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Піх Олег Михайлович, канд. іст. наук (Україна), Руда Оксана Василівна, д-р іст. наук (Україна), Останек Адам (Ostaneek Adam), д-р. габіліт., проф. (Республіка Польща), Олеховські Пйотр (Olechowski Piotr), д-р, ад'юнкт (Республіка Польща), Франц Мацей (Franz Maciej), PhD., проф. (Республіка Польща)

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03118 від 14.03.2024 р.

Фахова реєстрація (категорія «Б»):

Наказ МОН України № 928 від 11 червня 2026 року (додаток 15).

Кластер: Гуманітарні науки та мистецтво.

Спеціальність: В9 – Історія та археологія.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2026

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Остан КАРДАШ</i> . Проблема міжконфесійних відносин князів Ростиславовичів з П'ястами наприкінці XI–XII століть в інтерпретації отця Антонія Петрушевича	7
<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Соціально-економічні причини антиєврейських дій під час Хмельниччини в Україні	38
<i>Семен ТОКАРЮК</i> . Польсько-австрійський політичний компроміс у Галичині другої половини XIX століття: роль аристократії та крайових інституцій.....	64
<i>Микола ПРИХОДЬКО</i> . Діяльність Радомиського міського кредитного товариства в системі фінансової модернізації Царства Польського (кінець XIX – початок XX століття).....	72
<i>Роман ЗВАРИЧ</i> . Політичні судові процеси Другої Речі Посполитої про українську націоналістичну пропаганду та агітацію у Станиславівському воєводстві	82
<i>Володимир БАРАН</i> . Радянська тюремна система на західних землях України: 1939–1941 років	93
<i>Роман МАРТИНЧУК</i> . «Між підтримкою та обережністю»: ставлення польської влади та суспільства до питання постачання озброєння Україні у 2014–2015 років	104
<i>Marek ZIÓŁKOWSKI</i> . Dyplomacja i mogiły. Polska dyplomacja wobec problemu miejsc pamięci narodowej we współczesnych relacjach z Ukrainą	117

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Олег СТЕЦИШИН</i> [Рец.]: 3 більшовиками проти українців [на кн.]: Damian Markowski. Strybki. Z AK pod skrzydła NKWD. Kraków: Znak Horyzont, 2025. 320 s.	157
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Віктор ГОРОБЕЦЬ</i> , <i>Микола ЛИТВИН</i> . Як деполітизувати історію? Досвід першого польсько-українського конгресу істориків	161
--	-----

CONTENTS

HISTORICAL STUDIES

<i>Ostap KARDASH</i> . The problem of inter-confessional relations between the Rostislavovids and the Piasts at the end of the 11 th –12 th centuries in the interpretation of father Antony Petrushevych	7
<i>Andrii BOLIAROVSKIY</i> . Socio-economic causes of anti-Jewish actions in Ukraine in the time of Khmelnychchyna	38
<i>Semen TOKARIUK</i> . The Polish-Austrian political compromise in Galicia in the second half of the nineteenth century: the role of aristocracy and regional institutions	64
<i>Mykola PRYKHODKO</i> . The activities of the Radom Municipal Credit association in the system of financial modernization of the Kingdom of Poland (late nineteenth – early twentieth century)	72
<i>Roman ZVARYCH</i> . The political trials of the Second Polish Republic concerning Ukrainian nationalist propaganda and agitation in the Stanislawów voivodeship	82
<i>Volodymyr BARAN</i> . The soviet prison system in the Western lands of Ukraine: 1939–1941	93
<i>Roman MARTYNCHUK</i> . “Between support and caution”: the attitude of the Polish authority and society towards the issue of arms supplies to Ukraine in 2014–2015	104
<i>Marek ZIÓŁKOWSKI</i> . Diplomacy and graves. Polish diplomacy regarding the issue of places of national remembrance in contemporary relations with Ukraine	117

REVIEWS, OVERVIEWS

Oleh STETSYSHYN [Rev.]: With the Bolsheviks Against the Ukrainians [on the book]: Damian Markowski. Strybki. Z AK pod skrzydła NKWD. Kraków: Znak Horyzont, 2025. 320 s.	157
---	-----

SCIENTIFIC LIFE

<i>Viktor HOROBETS, Mykola LYTVYN</i> . How can history be depoliticised? The experience of the first Polish-Ukrainian congress of historians.	161
---	-----

Остап КАРДАШ

доктор філософії, асистент

кафедри всесвітньої історії,

провідний фахівець Центру медієвістичних студій

Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4250-6187>

e-mail: ostap.kardash@cnu.edu.ua

ПРОБЛЕМА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН КНЯЗІВ РОСТИСЛАВИЧІВ З П'ЯСТАМИ НАПРИКІНЦІ ХІ–ХІІ СТОЛІТЬ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОТЦЯ АНТОНІЯ ПЕТРУШЕВИЧА*

Стаття присвячена історіографічному переосмисленню концепції загострених міжконфесійних взаємин перемишльських, теребовлянських, звенигородських, а відтак і галицьких князів Ростиславичів з П'ястами наприкінці ХІ–ХІІ ст., сформульованої галицьким істориком отцем Антонієм Петрушевичем у працях 1866–1882 рр. Вперше в українській історіографії автором комплексно узагальнено і проаналізовано погляди А. Петрушевича на проблему і характер міжконфесійних відносин князів Ростиславичів з їхніми найближчими сусідами-латинянами упродовж кінця ХІ–ХІІ ст. у віддзеркаленні сучасних досліджень, більшою мірою спростовано ідеологічні стереотипи, сформовані у руслі політичного руху русофільства Галичини ХІХ ст. щодо русько-польських церковно-релігійних взаємин доби Середньовіччя. Автор доходить висновків, що представлена галицьким істориком ХІХ ст. візія загального окатоличення населення історичної Галицької землі, започаткованого латинським кліром з володінь П'ястів у ХІ ст., не позбавлена русофільського ідеологічно-політичного контексту і є задавненою історіографічною містифікацією, що потребує наукової ревізії. Мешканці, котрі населяли землі П'ястів, як і піддані Ростиславичів, у другій половині ХІ–ХІІ ст. перебували у вирішальній фазі воцерковлення та кристалізації власної етноконфесійної самосвідомості, а тому навряд чи могли бути споріднені між собою «грецько-слов'янським обрядом», незважаючи на те, що певні релікти давньої кирило-мефодіївської традиції, вочевидь, неінституалізовано поширювалися у володіннях обох династій. Як наслідок, походи перемишльських, теребовлянських, звенигородських і галицьких князів «въ зависянскія страны» П'ястів наприкінці ХІ–ХІІ ст. не мали вираженого антилатинського релігійного контексту, як вважав А. Петрушевич, натомість були частиною поліцентричних русько-польських міждинастичних відносин, тривалий час зберігаючи характер локальних військових, часто грабіжницьких виправ, що нерідко переростали в обопільні прикордонні рейди та зіткнення.

Ключові слова: отець Антоній Петрушевич, Ростиславичі, П'ясти, Галицька земля, міжконфесійні відносини, грецько-слов'янський обряд, латинізація, русофільство.

* Висловлюю щире вдячність доктору історичних наук, професору Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, директору Центру медієвістичних студій (далі – ЦМС) кафедри всесвітньої історії цього ж університету Мирославу Волощуку, а також кандидату історичних наук, вченому секретареві Національного заповідника «Давній Галич», провідному фахівцеві ЦМС Андрієві Стасюку за надані окремі історіографічні матеріали та консультації під час підготовки цієї статті.

Постановка проблеми. Греко-католицький священник, громадський та політичний діяч, історик, архівіст Антоній Петрушевич (1821–1913), без сумніву, був однією із найбільш знакових постатей в інтелектуальному середовищі Галичини середини XIX – початку XX ст. Примкнувши до табору русофілів у ході революційних подій «Весни народів» 1848–1849 рр., котрі вважали себе головною протиположністю польському національному рухові та колонізаційним процесам, учений представляв також русофільську течію галицьких істориків. Останній включено зі згаданим своїм представником і поряд з істориками та діячами галицького українофільства дуже суттєво спричинилися до формування національної та етноконфесійної самоідентифікації, історичної свідомості (Аркуша, Мудрий, 1999, с. 231–268; Райківський, 2012, с. 368–535), а також творення історичних уявлень русинів (українців) Галичини про насамперед середньовічні витоки власної релігійної культури, церковної традиції, організацію історичного сакрального простору, широкий вимір міждинастичних, військово-політичних і культурно-релігійних зв'язків середньовічної Русі з іншими сусідніми державами.

Не позбавлений ідеологічно-політичного підґрунтя запропонований А. Петрушевичем науковий погляд на церковне минуле середньовічних і ранньомодерних Галицької та Володимирської земель не лише відображав русофільську тенденцію «відмежування від польських національно-історичних концепцій» (Райківський, 2012, с. 661), а й доволі істотно позначився, по-перше, на ідейно-концептуальному вимірі українського «національного відродження» XIX – початку XX ст., по-друге, на взаєминах руського та польського населення Галичини упродовж 1848–1913 рр. Врешті, представлена вченим історична візія галицької минувшини значно вплинула на розвиток вітчизняного історіографічного дискурсу другої половини XIX–XX ст., особливо в контексті вивчення еклесіальної історії Галичини та русько-польських міжконфесійних взаємин XI – початку XIV ст. Тож вважаємо доцільним вкотре повернутися до історіографічної дискусії навколо висловлених А. Петрушевичем тверджень щодо розвитку церковно-релігійного життя у володіннях князів Ростиславичів і проаналізувати характер їхніх міжконфесійних відносин з католицькими П'ястами наприкінці XI–XII ст. у русофільській інтерпретації галицького вченого.

Стан наукової розробки теми. Науковий доробок А. Петрушевича, в якому церковна історія середньовічного та ранньомодерного Галича й Галицької землі посідає провідне місце, є численним. Серед праць, написаних ученим упродовж 1848–1884 рр. (див. бібліографію праць А. Петрушевича: Д'єдицький, 1886, с. 220–234), найважливішими для дослідження є студії, присвячені історії Холмської єпархії та її духівництва з початкових етапів християнізації кінця IX ст. до 1866 р. (Петрушевич, 1866; Петрушевич, 1867), монографія про церкву Св. Пантелеймона поблизу Галича як одну з найдавніших пам'яток романської архітектури Галицької землі XII–XIII ст. (Петрушевич, 1881), а також невеликі за обсягом нариси з історії запровадження християнства у Прикарпатському регіоні в часи Константина й Мефодія та їхніх послідовників упродовж другої половини IX–XII ст. (Петрушевич, 1882). У цих та інших роботах автор сформував власну концепцію кирило-мефодіївських витоків християнської тра-

диції та єпархіальної організації у володіннях Ростиславичів і Романовичів (Кардаш, Стасюк, 2026, с. 47–91), які упродовж XI–XIV ст., ймовірно, розвивалися у перманентному протистоянні окатоличенню та латинізації, що проводилися кліром із сусідніх земель П'ястів.

Ще у другій половині XIX – на початку XX ст. різні за характером критики оцінки наукової діяльності А. Петрушевича та перші рецензії на окремі праці автора підготували його сучасники: Микола Устиянович (1811–1885), Василь Залозецький (1833–1915), Іван Линниченко (1857–1926), Володимир Антонович (1834–1908), Михайло Грушевський (1866–1934), Степан Томашівський (1875–1930), Іван Франко (1856–1916) та інші (див. детальний історіографічний огляд: Королько, 2006–2007, с. 257–267; Кардаш, Стасюк, 2026, с. 50–52). З ідеологічних причин науковий доробок А. Патрушевича, який трактувався як український реакційний буржуазний історик (Королько, 2006–2007, с. 258), не став предметом історіографічних дискусій істориків радянської доби у 1922–1991 рр.

Натомість серед сучасних українських істориків дисертацію та низку спеціалізованих публікацій щодо громадсько-політичної і наукової діяльності А. Петрушевича присвятив Андрій Королько. Окрему увагу дослідник сфокусував на галицькій середньовічній минувшині, зокрема, церковній історії середньовічного Галича та Галицької землі в наукових та історико-краєзнавчих студіях А. Петрушевича (Королько, 2000; Королько, 2001b; Королько, 2006; Королько, 2006–2007; Королько, 2014; Королько, 2017–2018). Історія формування славістичної бібліотеки галицького історика детально вивчалася Ольгою Колосовською, яка проаналізувала насамперед кириличні стародруки в бібліотечному зібранні А. Петрушевича (Колосовська, 1995; Колосовська, 2004; Колосовская, 2008). Археологічні аспекти в науковому доробку вченого, а також його внесок у розвиток львівської археології XIX – початку XX ст. стали предметом комплексних досліджень Наталії Булик (Булик, 2011; Булик, 2013; Булик, 2014, с. 31–33, 72, 80–107, 119–126, 132–133, 159–166). Натомість Ярослав Оленич частково розглянув кирило-мефодіївську проблематику на сторінках праць А. Петрушевича в контексті історії становлення і розвитку галицьких славістичних студій XIX ст. (Оленич, 2013; Оленич, 2014а, с. 254–259; Оленич, 2014b, с. 245–249; Оленич, 2015, с. 138–149, 133; Федорів, Оленич, 2015).

Побіжно певні церковні аспекти історичних студій о. А. Петрушевича окреслені на сторінках солідної праці німецької дослідниці Анни Вероніки Вендланд про русофілів Галичини (Вендланд, 2015, с. 85, 88–90, 98). Окремо слід виділити опрацювання історіографічної спадщини о. А. Петрушевича відомим істориком Церкви Ігорем Скочилисом (1967–2020). Значна частина його праць містить ґрунтовні ремарки на полях досліджень о. Петрушевича щодо початків організації еkleзіального життя середньовічної Галицької землі та публікації писемних і археологічних джерел (Скочиляс, 2010, с. 47–48, 122, 134–136, 139).

При цьому майже цілком поза увагою дослідників залишаються сформульовані галицьким істориком ідеї існування у володіннях П'ястів XI–XII ст. послідовників слов'янського обряду, що інтенсивно витіснявся латинським духівництвом, а також концепція релігійного прояву протистояння перемишльських, теребовлянських, зве-

нигородських і галицьких князів Ростиславичів з П'ястами на тлі впроваджуваної останніми експансійної політики латинізації та окатоличення, що, на думку автора, з XI ст. поширювалася також на сакральному просторі майбутньої Галицької єпархії.

Метою статті є ревізія вищеокреслених, сформульованих у працях 1860–1880-х рр., русофільських наукових поглядів А. Петрушевича на проблему і характер міжконфесійних відносин князів Ростиславичів з їхніми західними сусідами – П'ястами наприкінці XI – упродовж XII ст.

«Фальшиво сприйняті політичні й конфесійні інтереси, – як дуже вдало відзначив ще український історик Ярослав Дашкевич, реінтерпретуючи (кирило-мефодіївські) початки церковної традиції на історичних прикарпатських теренах, – перешкождали об'єктивному підходу до наукової проблеми» (Дашкевич, 2016, с. 165). Вказаний автор свого часу виявився неабияк правим, адже у схожий спосіб сформульована А. Петрушевичем у 1850–1880-х рр. концепція кирило-мефодіївського походження Галицької єпархії та всієї церковної організації на історичних галицьких і волинських землях (Петрушевич, 1866, с. 159–161, 171–172; Петрушевич, 1867, с. 1–15; Петрушевич, 1882, с. 1–76)¹ певною мірою не була позбавлена антипольських і русофільських поглядів дослідника (Королько, 2001а, с. 133–138; Вендланд, 2015, с. 90). Про це свідчать численні авторські твердження, що буцімто з XI ст. релігійне життя історичного прикарпатського населення піддавалося поступовій латинізації («через розширення латинського обряду, з великою шкодою для греко-словенської церкви») та витісненню латинським «польським» духівництвом слов'янського обряду, послідовники якого почали вбачати у державі П'ястів ворога не тільки власної «грецько-слов'янської» еклезіальної традиції, а й «руської народности» (Петрушевич, 1882, с. 56–71)². У працях «Коротка відомість про Холмську єпархію та її святителів з часу введення християнства до 1863 р.» та «Холмська єпархія та її святителі до 1866 р.» А. Петрушевич стверджував, що експансія П'ястів на землі Ростиславичів і Романовичів упродовж другої половини XI – першої половини XIV ст. супроводжувалася потужною пропагандою латинської церковної традиції (Петрушевич, 1866, с. 169–171, 173–175; Петрушевич, 1867, с. 11–13, 15–17), і лише священнослужіння духівництва та простого люду саме у «грецько-слов'янському обряді» в умовах занепаду руських князівств, полонізації та окатоличення руських політичних еліт врятувало «руську народність» (в авторському термінологічному окресленні – *sic!*) від остаточної загибелі (Петрушевич, 1866, с. 175; Петрушевич, 1867, с. 17).

¹ Концепція кирило-мефодіївських витоків єпархіального устрою Галицького князівства XII, а згодом держави Романовичів XIII століть, сформульована автором у низці праць, виданих у 1853–1884 рр., вже була предметом наших останніх студій (Кардаш, Стасюк. 2026. С. 47–91).

² Як вдало відзначила Наталя Яковенко, «в сприйнятті навіть найближчих сусідів з орбіти латинської культури – поляків – Україна завжди зберігала риси таємничого “грецького Сходу”, тим часом як східні сусіди-московити вбачали в ній підозрілий розплідник “латинства”» (Яковенко. 2009. С. 46). Саме тому висловлені ідеї А. Петрушевича, що цілком вписуються до такого ідейно-концептуального формулювання, виразно тяжіли до русофільської («москвофільської») культурної, історіографічної і суспільно-політичної течії (Райківський. 2012. С. 69, 661–662).

У заключній частині до інших студій з історії церкви Св. Пантелеймона як найдавнішої пам'ятки романської сакральної архітектури середньовічного Галича, розмірковуючи про п'ятисотлітні зусилля «старо-польської політики» через латинізацію греко-католицького обряду «позбавити галичан руської народності» і, покликаючись з цього приводу на окружне послання папи Лева XIII (1810–1903) від 30 вересня 1880 р. про 5 липня як день вшанування пам'яті св. Кирила і Мефодія – апостолів слов'ян (оприлюднене у Львівській архієпархії архієрейським посланням від 20 грудня 1880 р.), автор висловлював сподівання, що виховання сучасного йому молодого галицького духовництва з часом буде здійснюватися не латинською, а «словено-руською» мовою для ефективного повчання власної духовної пастви (Петрушевич, 1881, с. 104–105). Пізніше свої погляди історик підкріпив тезою про те, що часті походи перемишльських, а згодом і галицьких князів «въ зависянскія страны» (наприкінці XI–XII ст. – О. К.) можна пояснити не бажанням військової наживи, а лише церковно-обрядовим зв'язком мешканців сусідніх земель Ростиславичів зі слов'янською церковною традицією, запровадженою ще в часи архієпископа Мефодія на теренах у системі пізніших володінь династії П'ястів, що послідовно витіснявся звідти латинським духовництвом (Петрушевич, 1882, с. 63).

Висловлені вище ідеї репрезентували типово антипольські та русофільські погляди А. Петрушевича. Адже, як вдало відзначили Олена Аркуша та Мар'ян Мудрий, «два стовпи складали основу й надавали цілісності русофільському світоглядові: церква і мова. “Славяно-русская Церковь” упродовж віків була, на думку старорусинів, берегиною “русской народности в Галичине” ...» і «до кінця XIX ст. русофіли дотримувалися різко відпорного щодо поляків становища, розглядаючи їх як “одвічних ворогів Русі” ...» (Аркуша, Мудрий, 1999, с. 260, 264). На хвилі революційних подій «весни народів» приблизно з 1849 р. отець А. Петрушевич став одним з найвідоміших представників русофільської суспільно-політичної та історіографічної течії Галичини, яка, вбачаючи свою мету у стримуванні колонізаційних процесів упродовж другої половини XIX – початку XX ст., поряд з українофільською схемою історії відігравала важливу роль у процесі становлення історичної свідомості та національної самоідентифікації галицького населення (Королько, 2001а, с. 133–137; Райківський, 2012, с. 69, 97, 290, 661).

Як вдало відзначив Ігор Райківський, у працях істориків-русофілів, окрім концепції панруського східнослов'янського простору та розуміння русинів Галичини, які потрапили під польський вплив, частиною «русского народу» (однак не тотожного до великоруського/російського), «домінував науковий погляд на історію як на діяння видатних осіб, бо суб'єктом історичного процесу вважався не народ загалом, а його вищі, аристократичні верстви. Історики-русофіли зробили внесок передусім у розв'язання проблеми “відпольщення” – відмежування від польських національно-історичних концепцій, обґрунтували тезу про визначальну роль давньоруської епохи в руській (українській) національній історії» (Райківський, 2012, с. 69, 661–662). Ще радикальніше русофільські ідейні підґрунтя наукових поглядів о. Петрушевича окреслила А. В. Вендланд, констатуючи, що

«поважним зразком для Петрушевича було російське освічене товариство і його читиво: тож пропозиції Петрушевича орієнтувалися на “зразки великоросійських учених часописів”, як він це формулював» (Вендлант, 2015, с. 90).

Отже, наведені вище ідеї та висновки отця Петрушевича, що є лише частиною його ширшої концепції середньовічної церковної минувшини історичних Галицької і Волинської земель, а також русько-польських міждинастичних взаємин XI – середини XIV ст., у багатьох аспектах стали рефлексіями галицького історика-русофіла на прояви тривалої конфронтації українського та польського суспільно-політичних рухів і зчаста несумісних націєтворчих проєктів у Галичині з кількома спробами досягнення міжнаціонального порозуміння наприкінці 1840-х – на початку 1890-х рр. (див. детальніше: Лисяк-Рудницький, 1994, с. 96–98; Аркуша, Мудрий, 1999, с. 231–268).

Переходячи до аналізу власне наукових складників окресленої в загальних рисах концепції А. Петрушевича, насамперед відповімо на питання, чи справді релігійне життя мешканців історичної галицької землі XI–XII ст. було організоване за «греко-слов'янським обрядом» і піддавалося «експансійній латинізації», яку проводили П'ясти у своїй східній політиці. Християнська культура Прикарпатського регіону, а відтак і Галицької історичної землі з входженням її наприкінці X ст. до політичних структур держави Рюриковичів та під юрисдикцію Київської митрополії – за посередництвом останньої і через безпосередні контакти княжого двору та Успенської катедри зі східноримським імператорським двором і Константинопольським патріархатом у XII ст. – продовжувала формуватися під впливом греко-ромейської традиції (Скочиляс, Фрис, 2018, с. 29, 31). Незважаючи на те, що з XII ст. і надалі слов'янський обряд Кирила й Мефодія та руська (київська) церковна традиція нерідко ототожнювалися у різних за походженням історичних наративах (Пашкевич, 2020, с. 102)³, з кінця X ст. культура та еkleзiальна організація Русі зумовлювалися не кирило-мефодіївською церковною традицією у повному обсязі, а прийняттям східного християнства, «артикулюванням віри» кириличним письмом і церковнослов'янською (староболгарською) літературно-літургійною мовою (Porre, 1999, s. 213; Плохій, 2015, с. 47; Malmenvall, 2019, s. 97, 106–108; Кардаш, 2025, с. 77). Її вжиток, як показав словенський історик Симон Малменвалл, засвідчив, що соціально-нормативна культура Русі виявилася надзвичайно вибірковою у сприйнятті ромейських культурних зразків та елементів церковно-релігійних традицій (Malmenvall, 2019, s. 11, 114–118; див. також: Кардаш, 2025, с. 77).

Невипадково краківський єпископ Матвій у листі до Бернарда Клервоського, найімовірніше, 1147 р., описуючи «*Ruthenorum ritus*» – специфіку віросповідання населення володінь Рюриковичів, відзначав: «І не бажає воістину ні до Латинської, ні до Грецької церкви бути подібним згаданий народ, але відокремленим

³ Зокрема, у відомій хроніці Козьми Празького XII ст. вміщено зміст привілею папи Іоанна XIII про дозвіл заснування у Празі єпископства, «однак не згідно з обрядом чи сектою народу Болгарії або мовою руською чи слов'янською» («*non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae aut Sclavonicae lingue*») (MGH-1. 1923. Lib. 1. Cap. 22. S. 44).

від обох, святих заповідей жодної з них не дотримується» (МРН-2, 1872, с. 16)⁴. З іншого боку, поширення з XII ст. саме на галицькому сакральному просторі духовної літератури ромейського походження, її переклади, запозичення церковних творів та інших зразків з Києва та решти Русі (Любашенко, 2011a, с. 65–99; Любашенко, 2011b, с. 73–115) у поєднанні із засвоєнням локальних культурних моделей еклезіальних осередків Володимира, Перемишля, Холма та інших також визначило в багатьох аспектах специфічний характер культурно-релігійного етосу середньовічного Галича і Галицької землі (Скочиляс, Фрис, 2018, с. 31). Саме тому середньовічна руська церковна традиція й літургійний обряд, що приблизно на зламі XI–XII ст. утвердилися також на династичних землях Ростиславичів, первинно, на наш погляд, набули специфічного «візантійсько-руського» характеру (Кардаш, 2023, с. 204; Кардаш, 2025, с. 77), однак не стали прямим продовженням оригінальної кирило-мефодіївської доктрини другої половини IX ст., як вважав А. Петрушевич.

Наступним відкритим для наукової дискусії є висловлене галицьким ученим твердження про нібито започатковану в XI ст. П'ястами активну латинізацію церковного простору Прикарпатського регіону включно з вотчиною князів Ростиславичів. З одного боку, на теренах історичного Прикарпаття і Галицької землі, як і в інших володіннях династії Рюриковичів, саме «київське християнство», як ми намагалися показати вище, поступово й дуже повільно ставало головним чинником збереження культурно-релігійної самобутності місцевого населення (Скочиляс, 2010, с. 163; Скочиляс, Фрис, 2018, с. 30)⁵. Проте через географічне сусідство володінь Ростиславичів, об'єднаних у Галицьке князівство 1141 р., з країнами латинської християнської культури (насамперед землями П'ястів і королівством Угорщина) її впливи певною мірою все ж проникали на наші терени (Грушевський, 1992, с. 483; Михайлова, 2007, с. 350–394). Однак ці проникнення не мали характеру релігійної чи політичної експансії.

Необхідно підкреслити, що після поганської реакції у володіннях П'ястів за наступників Болеслава I «Хороброго» (ПСРЛ-1, 1872, с. 146; MGH-2, 1839, s. 99) тамтешня латинська церковна організація навіть в останній чверті XI ст., вочевидь, повністю ще не була відновлена, а прихильники язичництва по всій території чисельно все ще продовжували переважати християн у першій половині XII ст. (Abraham, 1904, s. 86–89, 93; Власто, 2004, с. 162–164). Християнська релігія розвинулася та міцно утвердилася на цих землях лише між XI і серединою XIII ст. у

⁴ «Neque enim vel latinae vel graecae vult esse conformis ecclesiae, sed seorsum ab utraque divisa neutri gens praefata sacramentorum participatione communicat» (МРН-2. 1872. S. 16; див також: Brojer. 2014. S. 366–367).

⁵ Про духовний та еклезіально-інституалізаційний зв'язок митрополичого собору Святої Софії в Києві та Галицької єпархії, а також про усвідомлення тогочасною церковною елітою духовної єдності Русі, для прикладу, свідчить заклик митрополита Никифора до київських князів Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича захистити «вѣтчину» («волося Галичкоюю») від «іноплемянників»-угорців, які 1189 р. посадили на княжий престол у Галичі королевича Андрія, сина короля Бели III (ПСРЛ-2. 1908. С. 663; Скочиляс. 2010. С. 163; Скочиляс, Фрис. 2018. С. 30).

часі утворення мережі парафіяльних церков та витіснення язичницько-християнського синкретизму з інгумаційних поховань (Buko, 2008, p. 102–104; Buko, 2021, s. 203–211). Тож не доводиться говорити і про існування в той час латинських єпископських осередків у Володимирі чи Перемишлі (Abraham, 1904, s. 86–89, 93), звідки, відповідно до церковної політики краківського двору, латинські християнізаційні впливи нібито могли поширюватися на історичних галицьких теренах. В будь-якому випадку впливи «*ritus latini*» у володіннях Ростиславичів і Романовичів наприкінці XI – у першій половині XIII ст. поширювалися повільно, доволі спорадично, головню, завдяки виданим сюди заміж західним володаркам, а також першим місіонерам, ченцям, поселенцям і купцям, які актуалізували потребу налагодження духовної служби для себе, зокрема й у галицьких містах (Abraham, 1904, s. 91; Velykochyi & Voloshchuk, 2017, p. 330–331).

Тільки після вигасання династії Романовичів на початку XIV ст. і поділу їхньої спадщини між королівством Польща і Великим Князівством Литовським у наступні десятиліття та особливо упродовж XIV–XV ст. справді посилюлися тенденції до інституційного поширення латинського християнства далі на схід від Кракова і Сандомира (Abraham, 1904, s. 232–342; Івашко, 2014, с. 326–338; Сковчиляс, 2019, с. 345–346) та вестернізації соціального і культурного життя галицьких спільнот (Сковчиляс, Фрис, 2018, с. 34)⁶. Однак ці негативні для місцевих руських носіїв східнохристиянської ідентичності процеси все ж меншою мірою торкнулися релігійної сфери. Навіть з поступовим входженням «за правом меча» історичної Галицької землі до складу королівства Польща у 1340–1380-х рр. ні в офіційних папських документах у Авіньйоні, ні в королівській канцелярії у Кракові не зафіксовано випадків примусового навернення adeptів східного обряду до католицизму⁷. Окремі представники руського нобілітету могли змінювати конфесію радше з власних кар'єрних інтересів (Velykochyi & Voloshchuk, 2017, p. 332–335, 341),

⁶ Згаданий вестернізації сприяв колонізаційний рух другої половини XIV–XV ст., що викликав активний приплив до колишніх династичних володінь Романовичів поселенців латинського обряду, серед яких поряд з поліетнічним купецтвом виразно переважали німецький (бюргерство) і польський елементи (представники краківсько-сандомирського та сілезького рицарства), які, отримавши земельні й майнові наділи з рук короля, закономірно спричинили зміну етноконфесійного складу місцевого населення та актуалізували місійну діяльність латинського духівництва на нових володіннях у складі Королівства Польського (Marzec. 2004. S. 9–18; Sperka. 2010. S. 278–301; Sperka. 2011. S. 221–229; Стасюк. 2019. С. 337–338). Загалом, окциденталізація безпосередньо і більш масштабно охопила ці терени лише в період Реформації і латинської Контрреформації в другій половині XVI ст. (Сковчиляс. 2017. С. 19; Сковчиляс, Фрис. 2018. С. 40).

⁷ З метою уникнути примусу місцевого населення до зміни моральної парадигми та інтерпретації усталених поколіннями світоглядних та основних східнохристиянських духовних цінностей, польський король Казимир III († 1370), попри своє сприяння фундаціям у Галичі та інших руських містах перших постійних конвентів і місіонерських осередків францисканців і домініканців, які від середини XIV ст. забезпечували духовні потреби місцевих «латинників» й очолювали єпископські титулярні кафедри, намагався підтримувати церковну ієрархію *ritus graeci*, навіть ініціювавши 1370 р. відновлення Галицької митрополії внаслідок попереднього успішного звернення до константинопольського патріарха (Abraham. 1904. S. 231–232, 266–271, 292–295; Velykochyi & Voloshchuk. 2017. P. 332–335, 341; Стасюк. 2019. С. 337–344).

або ж вбачаючи у принесеному на руські землі католицизмі, радше, соціальну престижність (Яковенко, 2009, с. 115–120).

Як відзначив І. Скочиляс, «латинська культура в домодерний період так і не змогла затінити слов'яно-візантійську першооснову києвохристиянської традиції місцевої (галицької – О. К.) Православної Церкви (до цього спричинилися насамперед чернечі осередки східного монашества, владичі двори та надзвичайно діяльні в той час крилошани)» (Скочиляс, Фрис, 2018, с. 40), яка, входячи до канонічної території Київської митрополії, виконувала важливу функцію збереження конфесійної самосвідомості та «протонаціональної» ідентичності руської етноконфесійної спільноти, інституційно об'єднаної в численні єпархії, з власною ієрархією, окремою історичною традицією і, власне, слов'янською (літургійною) мовою (Скочиляс, 2010, с. 162; Гіль, Скочиляс, 2013, с. 8, 11). Ця обставина дозволяє спростувати твердження А. Петрушевича про окатоличення руських еліт і домінування латинської традиції в релігійному житті галичан і володимирського населення після занепаду князівської влади Романовичів упродовж першої третини XIV ст., хоча й певною мірою підтверджує авторську тезу про вирішальну роль літургії «грецько-слов'янського обряду» у збереження етноконфесійної самоідентифікації місцевих спільнот (Петрушевич, 1866, с. 169–171, 173–175; Петрушевич, 1867, с. 11–13, 15–17; Петрушевич, 1881, с. 104–105).

Русь і володіння П'ястів знаходилися на стику латинської, візантійської та східної цивілізацій і в широкому сенсі були їх великою «middle ground» – фронтирною зоною культурних, релігійних, політичних й економічних взаємовпливів і посередництва (Musin, 2019, s. 99). Усвідомлення спільного, в рецепції літописців, походження «Лаховь» і деяких східнослов'янських *gentium* (ПСРЛ-2, 1908, с. 5, 8–9; Данилевский, 2019, с. 157–160) згодом закріпилося практикою укладення русько-польських матримоніальних союзів (Данилевский, 2019, с. 160–162). Упродовж XI–XIV ст. зафіксовано 25 (можливо, 26) таких вінченосних русько-польських міждинастичних шлюбів, в яких релігійні розбіжності не відігравали ключової ролі, принаймні у латинському світі (Волощук, 2014, с. 145–147; Voloshchuk, 2019a, p. 99–126)⁸. Тому не дивно, що руські князі, з тих чи інших причин покидаючи бать-

⁸ У 17 випадках укладення шлюбних союзів наречені з династії Рюриковичів виходили заміж у землях П'ястів, тоді як 9 представниць цієї династії відправлялися до Русі. При цьому майже всі руські володарі Київської, Володимирської та Галицької земель підтримували родинні зв'язки з П'ястами (Волощук. 2014. С. 145–147; Voloshchuk. 2019a. Р. 99–126). Цілком логічно, що католицькі дружини з династії П'ястів, видані заміж за володарів Русі, залишалися вірними своїй конфесійній належності чи дотримувалися біригуалізму, на що, вочевидь, закривали очі як руське духовництво і творці руської літописної традиції (Волощук. 2014. С. 147, 152; Voloshchuk. 2019b. Р. 37–49), так і латинські клірики, кожен з яких застерігав своїх правителів з обох владних родів від таких міжконфесійних шлюбів чи інших спільних еклезіальних практик (Вроґер. 2014. Р. 365–373). Так само, вочевидь, не здійснювалося конверсій до католицизму Рюриковичів, які відправлялися на батьківщину своїх чоловіків-латинян у володіння П'ястів у супроводі особистого духовника, групи духовництва, слуг та інших осіб руського походження, які становили найближче оточення наречених з Русі й нерідко служили їм до самої смерті (Данилевский. 2019. С. 166; Волощук. 2014. С. 147, 152; Voloshchuk. 2019b. Р. 37–49).

ківщину, часто знаходили прибіжище у володіннях П'ястів, а ті, зазнаючи невдач у посіданні престолу чи у випадку загроз, хоча й набагато рідше, та все ж шукали підтримки на Русі⁹.

Загалом в офіційному літописанні та руській літературній традиції домонгольського періоду образ «Лаховъ», незважаючи на конфесійні розбіжності та періодичні збройні зіткнення, репрезентувався не як образ чужинців чи ворогів, а, радше, як союзників та майже «інших своїх» (див. відповідні літописні фрагменти: ПСРЛ-2, 1908, с. 5, 8–9). Тож міждинастичні відносини Рюриковичів і П'ястів у світлі давньоруських наративів XII–XIII ст. виглядають цілком звичними для того часу (Данилевский, 2019, с. 157–167). Антилатинські настрої *de facto* не набули масового поширення на теренах Русі, де в міському просторі вільно проживали іноземні католицькі спільноти, зокрема купецького походження, з володінь П'ястів (Abraham, 1904, с. 63–81; Добровольский, 2019, с. 173–177; Головка, 2021, с. 240, 243; Wołoszczuk, 2022, s. 101–103).

Характерно, що антилатинська риторика майже не спостерігається і на сторінках пізнішої «Хроніки Романовичів» (відомої як «Галицько-Волинський літопис»), яка частково репрезентує ідеї та уявлення місцевих еліт середини – другої половини XIII ст., не втягнутих «в ширший процес конфесійного розмежування між Східною та Західною Церквами» (Скочиляс, Фрис, 2018, с. 33). Сповідників католицького обряду літописець іменував не «іновірцями» чи «латинянами», а «християнами чи просто «іноплеменниками», неодноразово підкреслюючи близькість чи навіть у деяких аспектах спільність русинів з «іншими» християнами – ляхами, німцями чи угорцями на протилежному язичникам – литовцям і ятвягам (Грушевський, 1992, с. 483; МРН-3, 2017, s. 47–55, 71–80, 86–89, 128–133, 141, 274–275, 298–299, 301–302, 307, 317, 322–323; 347–354 397, 541–543; Скочиляс, Фрис, 2018, с. 33). Загалом окремі випадки міжкуфесійної напруги, відображені згаданими літописними традиціями, виникали лише на тлі суто військово-політичних конфліктів Русі з П'ястами (Добровольский, 2019, с. 178–181).

Однак характер взаємин насамперед перемишльських і галицьких князів Ростиславичів з П'ястами та ідеалізація релігійного контексту їхніх військових походів на землі одне одного в інтерпретації А. Петрушевича, як бачимо, суттєво відрізняються від сконструйованої джерелами, ближчої до реальності, історичної візії цієї проблеми. Беручи до уваги близьке сусідство, відсутність значних природних бар'єрів по обидві сторони протяглому у просторі русько-польського фронтиру, його постійну лабільність, не дивно, як справедливо відзначив Мирослав Волощук, що численними були і двосторонні конфлікти та війни, при-

⁹ Про духовний та еклезіально-інституалізаційний зв'язок митрополичого собору Святої Софії в Києві та Галицької єпархії, а також про усвідомлення тогочасною церковною елітою духовної єдності Русі, для прикладу, свідчить заклик митрополита Никифора до київських князів Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича захистити «ѡтчину» («волюсть Галичкоюу») від «іноплеменників»-угорців, які 1189 р. посадили на княжий престол у Галичі королевича Андрія, сина короля Бели III (ПСРЛ-2. 1908. С. 663; Скочиляс. 2010. С. 163; Скочиляс, Фрис. 2018. С. 30).

чини і характер ведення яких упродовж століть постійно змінювалися (Волощук, 2021а, с. 28). Окрім збройного протистояння за передусім Перемишль і порубіжні землі Побужжя упродовж 1018–1268 рр. (ПСРЛ-2, 1908, с. 246, 286, 487, 522, 739, 774, 887–888; Пашуто, 1968, с. 32–33, 36–38; Волощук, 2021а, с. 29–33, 37–41), майже всі інші зіткнення і військові походи були пов’язані з використанням Рюриковичами – свояками П’ястів польських загонів (Данилевський, 2019, с. 163; Волощук, 2021b, с. 57–67; Benyskiewicz, 2024, s. 72–119, 183–187, 210–241, 250–262, 284–287, 292–297). Дуже часто руські літописці вбачали у західних сусідах радше союзників, а не противників Рюриковичів, які нерідко виступали співучасниками у виправах їхніх родичів-П’ястів (Пашуто, 1968, с. 35–48; Головка, 2021, с. 158–163, 172–173, 203–208, 215–216, 232–236). Але з метою наукової верифікації згаданої ідеї конфесіоналізації А. Петрушевичем кампаній перемишльських і галицьких князів «въ зависянскія страны» вважаємо за доцільне все ж коротко проаналізувати основні події військово-політичного протистояння саме нащадків Ростислава Володимировича з їхніми сусідами-латинянами у другій половині XI–XII ст.

На тлі поліцентричних відносин Русі з П’ястами вже наприкінці XI ст. Ростиславичі, які володіли Перемишльським, Звенигородським і Теребовлянським князівствами, справді сильно ворогували з найближчими західними сусідами. Про це свідчить грабіжницький похід теребовлянського князя Василька Ростиславича з половцями на підконтрольні П’ястам землі («воеваша Половци Лахы с Василькомъ Ростиславичем») близько 1092 р. (ПСРЛ-1, 1872, с. 208; ПСРЛ-2, 1908, с. 206; Włodarski, 1966, s. 39–40), а також його прагнення 1097 р. створити проти них («на землю Ладъскую») потужну руську коаліцію із залученням кочовиків – печенігів, берендеїв і торків (ПСРЛ-1, 1872, с. 256; Головка, 2021, с. 193–195; Benyskiewicz, 2015, с. 248–265)¹⁰. Можливо, саме в такий спосіб Василько намагався забезпечити від зовнішніх інвазій щойно здобуті разом з брами Рюриком і Володарем Ростиславовичами прикарпатські землі (Волощук, 2026, див. підрозділ 4.1)¹¹.

¹⁰ Однак навіть після спільної з половцями кампанії 1092 р. «на Лахы» літописець повідомляв про зісланий «за грѣхы нашѣ» Богом мор на руські землі: «мнози члѣци оумираху . различными недиги . ако же глѣху . продающимъ хрестъ . ѿ Филипова дѣи . до масопущъ . ѿ . тысящъ . се же бысть за грѣхы нашѣ . ако оумножишаѣ грѣси наши неправды . се же наведе на ны Бѣ вела намъ имити покоанье ...» (ПСРЛ-2. 1908. С. 206; Данилевский. 2019. С. 164).

¹¹ Пізніше під 1099 р. Галл Анонім у своїх хроніках згадував про «незліченну кількість половців, котрі, як зазвичай, зібралися для набігів на Польщу, розділившись на три або чотири частини, віддалені один від одного, річку Віслу нічною порою форсували» («... Plaucos in unum innumerabiles convenisse, seseque more solito per Poloniam discursuros, in partes seiunctos tres vel quatuor ab invicem remotius, Wyslam fluvium nocturno tempore natavisse». MGH-3. 1851, Lib. II. Cap. 19. S. 452). Пор. набагато пізніші свідчення Яна Длугоша XV ст. про спустошення та пограбування «Regnum Polonie» Болеслава Кривоустого Васильком Ростиславовичем разом з «найманцями як з половців, так і з інших спільнот» («mercennariis militibus tam ex Polowczis quam ex aliis nacionibus»), котрі, «захопивши та спаливши деякі укріплення, зі здобиччю і трофеями повернулися до Русі» («aliquibus municionibus conquistis et exustis, cum preda et spoliis Russiam reversus est». Dlugossius-1. Lib. III. P. 146).

Конфронтаційними відносини прикарпатських Ростиславичів з П'ястами залишалися і в першій половині XII ст., саме тоді, коли русько-польський союз був закріплений шлюбом малопольського князя Болеслава III «Кривоустого» з донькою київського князя Святополка Ізяславича Збиславою 1103 р. (ПСРЛ-1, 1872, с. 266; Войтович, 2006, с. 357–358; Міка, 2018, с. 230–232)¹². Цей альянс, безперечно, був спрямований і проти Ростиславичів, які разом з половцями продовжували турбувати землі Болеслава (ймовірно, інспіровані Ростиславичами були напади кочовиків на порубіжні землі П'ястів близько 1099–1101 рр.: MGH-3, 1851, lib. II, cap. 19, s. 452; Benyskiewicz, 2015, s. 257; Benyskiewicz, 2024, s. 255–256, 262)¹³, водночас дедалі більше унезалежнюючись від київського князя Святополка (Włodarski, 1966, s. 41–42, 46).

Близько 1114 р. перемишльський князь Володар і теребовлянський – Василько Ростиславичі стали союзниками київського князя Володимира Всеволодовича «Мономаха» в його боротьбі із союзником Болеслава III «Кривоустого», володимирським князем Ярославом Святополковичем, за повернення Волинської вотчини під контроль Києва (ПСРЛ-2, 1908, с. 276; Войтович, 2011, с. 157). Брати Ростиславичі разом з половцями у складі союзних військ брали активну участь у бойових діях 1119–1121 рр. проти «Ляхы» на польсько-руському пограниччі, вочевидь, у відповідь на здійснені П'ястами в цій зоні напади наприкінці 1119 р. (Головко, 2006, с. 143; Головко, 2021, с. 206–209; Benyskiewicz, 2024, s. 279–283). Так, з повідомлення «Київського літопису» за 1120 р., вочевидь, дізнаємося про одне з таких прикордонних вторгнень: «тогда же посла (київський князь – О. К.) Володимерь. (сина свого – О. К.) Андрѣа с поганьми на Ляхы. и повоеваша ѣ» (ПСРЛ-2, 1908, с. 276). Невипадково, описуючи ці ж непоодинокі виправи Ростиславовичів у порубіжні володіння Болеслава Кривоустого, Ян Длугош навіть занотував, що «на прикордоння поляків Володар, князь перемишльський, з твердині Перемишля неодноразово нападав і розграбовував. Болеслав же, польський князь, відправивши до Володимира (Всеволодовича – О. К.) та інших князів Русі послів зі скаргами на ті кривди, яких королівство Польщі через Володаря зазнало (акцент наш – О. К.)», врешті наказав своїм лицарям атакувати перемишльського князя, який спустошив «*Polonorum fines*», здолати його військо та повернути «здобич, яку з Польщі вивезли» («*predas, quas ex Polonia tulerat, eripiunt*»), що й, в реляції польського хроніста, було виконано (Dlugossius-1, lib. IV, p. 295)¹⁴.

Згідно з літописними повідомленнями, свідченнями німецьких авторів другої половини XII ст. та деяких польських хроністів XIII ст., у ході збройного проти-

¹² Про шлюб Болеслава III і Збислави, а також про ворожнечу перемишльського князя Володаря Ростиславича, титулованого «*rex Ruthenorum*», з Болеславом «Кривоустим» деякі свідчення залишив німецький бенедиктинський монах, біограф бамберзького єпископа Оттона, Герборт (MPH-2. 1872. Lib. II. Cap. 3–4. S. 74–75; див. також: Balzer. 2021. S. 218–220; Головко. 2021. С. 195–201).

¹³ Див. приміт. 11 до цієї статті.

¹⁴ «*T]erminos Polonorum Wolodor duce Przemisliensi ex castro Przemisl crebro infestanti predamque agenti, Boleslaus Polonorum dux missis ad Wlodimirum et alios Russie duces nunciis de iniuriis, que Regno Polonie per Wolodorum inferebantur, apud eos querebatur ...*» (Dlugossius-1. Lib. IV. P. 295).

стояння Володар Ростиславич завдяки підступу малопольського вельможі, комеса Петра Влостовича, 1122 р. потрапив у полон до Болеслава III Кривоустого, де пробув рік (ПСРЛ-2, 1908, с. 286–287; МРН-2, 1872, lib. II, s. 2–3; lib. II, cap. 3–4, s. 75; Міка, 2018, с. 233–235). У відповідь на це підступне полонення перемишльського князя його син Володимирко Володаревич, за наказом батька, у 1124 р. спустошив і розграбував землі П'ястів, дійшовши аж до Беча (в межах сучасного Горлицького повіту, Малопольське воєводство, Dlugossius-1, lib. IV, p. 301–302; Benyskiewicz, 2024, s. 294; Головка, 2021, с. 213)¹⁵. Пізніше польський хроніст Вінцентій Кадлубек, оповідаючи про викуп перемишльського князя його сином Володимирком, повідомляв про розорення останнім малопольської Вісліци (МРН-2, 1872, lib. III, cap. 19–24, s. 350–357)¹⁶. Похід руської дружини на це місто-фортецю справді мав місце незадовго після звільнення 1123 р. Володаря з полону (Головка, 2021, с. 209–216) – в лютому 1135 р. (МРН-4, 1970, p. 41–45; Буко, 2008, p. 287; Benyskiewicz, 2020, s. 39–67; Benyskiewicz, 2024, s. 285–294, 305–307).

Після смерті Володаря Ростиславича у 1124 р. його молодший син, звенигородський (а з 1141 р. – одноосібний галицький) князь Володимирко Володаревич зберіг характер батькової політики супроти Болеслава III «Кривоустого», який, за результатами попередніх грабіжницьких кампаній Ростиславичів у його володіннях, ймовірно, здійснив у відповідь спустошливий похід на Перемишльську землю 1125 р., дійшовши до Галича (Dlugossius-1, lib. IV, p. 303; Волощук, 2021a, с. 32; Волощук, 2026, див. розділ 3). З того часу виправи Болеслава «Кривоустого» та Володимирка Володаревича на землі один одного набули обопільного та грабіжницького характеру (Włodarski, 1966, s. 53, 56–57; Войтович, 2015, с. 147, 259–263)¹⁷, а в

¹⁵ «Володар, перемишльський князь ... сина свого Володимира з військом на розорення прикордоння Польщі відправив. Він туди несподівано та без жодного передвістя недовіри увійшов, спустошуючи поля і спалюючи оселі, аж до Беча вороже без жодного супротиву чинив розбій, і, так захопивши та зібравши безліч худоби, як здобич до Русі відпровадив» («Włolodor Premisliensis dux ... filium suum Włodimirum cum exercitu ad vastandam Polonie regionem transmittit. Qui illam improvise et nulla diffidacione premissa ingressus, vastando agros et urendo tecta, usque versus Byecz hostiliter, nullo repressionem opponente, grassabatur captaque et congesta gravi pecorum preda in Russiam illam deduxit»). Dlugossius-1. Lib. IV. P. 301–302).

¹⁶ Пор. опис про знищення Володимирком Володаревичем Вісліци анонімного автора «Великопольської хроніки» XIII ст. (МРН-4. 1970. P. 41–45), а також свідчення Яна Длугоша: «... і зруйнувавши та вогнем спаливши місто, без будь-якого опору чи протистояння він повертається до Русі, здобич майном, людьми й худобою із собою везучи, сп'янілий від польської крові» («... urbeque despoliata et igne conflagrata sine ulla resistencia aut adversitate in Russiam revertitur, predam rerum, hominum et pecorum secum vehens et sanguine Polonico madens»). Dlugossius-1. Lib. IV. P. 326).

¹⁷ Здобувши спершу перемогу над старшим братом, перемишльським князем Ростиславом Володаревичем, у 1131 р. Володимирко у боротьбі за угорський трон підтримав короля Бели II проти Бориса Коломановича та союзних йому П'ястів, «и своими полкы за его вбиду и с Лахы са есмь за нь билъ» (ПСРЛ-2. 1908. С. 450; Войтович. 2015. С. 147–149; Головка. 2021. С. 218–220). У відповідь на військову підтримку Володимирком Володаревичем наступу угорського короля Бели II на землі Болеслава Кривоустого у 1135 р. останній здійснив ще одну виправу у володіння Ростиславичів (МРН-2. 1872. Lib. III. Cap. 22. P. 355; МРН-4. 1970. P. 45; Włodarski. 1966. S. 56; Волощук. 2026. Див. розділ 3).

1140-х рр. представники династії П'ястів здійснили ще кілька походів до Галицької землі у складі коаліції руських володарів, очолюваної київським князем Всеволодом Ольговичем (ПСРЛ-1, 1872, с. 295; Войтович, 2006, с. 334)¹⁸.

Проте вже у 1150–1160-х рр. представники обох династій проявляли значний інтерес у налагодженні союзницьких двосторонніх відносин. Прийшовши до влади в Галичі у 1153 р., князь Ярослав Володимирович, котрий змінив до теперішнє вороже ставлення Ростиславичів до П'ястів (Włodarski, 1970, s. 361; Войтович, 2015, с. 265–267), видав свою дочку («*dux Galiciae socer filii*» – відому в історіографії як Вищеслава, † після 1194) заміж за великопольського князя Одона (МРН-2, 1872, lib. IV, cap. 2, s. 378; Balzer, 2021, s. 340–341; Volo shchuk, 2019a, p. 118), скріпивши в такий спосіб матримоніальний союз з недавніми супротивниками його батька. Можливо, галицький князь навіть надав військову підтримку своїм союзникам П'ястам під час походу на них священноримського імператора Фрідріха I «Барбаросси» у вересні 1157 р. (Włodarski, 1970, s. 361–362; Войтович, 2015, с. 267; Головка, 2021, s. 244–245), оскільки в листі останнього до абата Вібальда Корвейського, а також у біографії імператора авторства єпископа Оттона Фрайзинзького серед союзників *Polonorum* Болеслава IV «Кучерявого» згаданий «*gens Ruthenorum*» (МРН-2, 1872, s. 22; MGH-5, 1868, lib. III, s. 418)¹⁹.

Неоднозначними і, вочевидь, небезхмарними були взаємини з П'ястами Ярославового сина Володимира на тлі династичної кризи в Галицькому князівстві наприкінці XII ст. (Головка, 2021, с. 258–265; Волощук, 2026, див. підроз-

¹⁸ У 1144 р. верховний принцепс з династії П'ястів Владислав II «Вигнанець» змушений був взяти участь у військовій кампанії об'єднаних руських військ до Галицької землі на допомогу київському князеві Всеволодові Ольговичу, як своєму союзникові й тестеві його сина Болеслава «Високого», у боротьбі проти повсталого галицького князя Володимирка Володаревича (ПСРЛ-1. 1872. С. 295; ПСРЛ-2. 1908. С. 313, 315; Włodarski. 1970. S. 352–353). У 1146 р. молодий Болеслав «Високий», як раніше його батько, теж взяв участь у масштабному поході свого тестя і київського князя проти Володимирка «к Галичу» (ПСРЛ-2. 1908. С. 319; Bieniak. 1996. S. 27; Волощук. 2021a. С. 33).

¹⁹ Союзницькі відносини Ярослава Володимировича з П'ястами засвідчили також події його боротьби з Іваном Ростиславичем «Берладником» 1158 р., в якій галицький князь звернувся за допомогою до «корола и Ладьскаго кнѣзя да быша ему были помочьници. на Ивана» (ПСРЛ-2. 1908. С. 497), на що ті відгукнулися (Войтович. 2015. С. 267; Головка. 2005. С. 107), а в 1169 р. вкотре підтримали володаря Галицького князівства та його союзників у боротьбі за контроль над Києвом (ПСРЛ-2. 1908. С. 533; Włodarski. 1970. S. 362; Головка. 2021. С. 245). Короткотривалий конфлікт у родині Ярослава Володимировича, зумовлений його зв'язками з коханкою Настасею з роду Чагрів, внаслідок чого дружина володаря Ольга Юрївна із законним сином Володимиром Ярославичем та восовою Костянтином Сірославичем знайшла прихисток при дворі Болеслава «Кучерявого» у Кракові 1173 р. (ПСРЛ-2. 1908. С. 564; Данилевский. 2019. С. 166), вочевидь, вирішився без вагомого іноземного втручання П'ястів. З приходом до влади у Кракові Мешка III «Старого» у жовтні того ж року взаємини галицького князя з краківським двором нормалізувалися, після чого вже 1174 р. у боротьбі з луцьким князем Ярославом Ізяславичем «Ярославъ Галичкыйи. приведе Лахи въ помощь собѣ», давши їм три тисячі гривень срібла (ПСРЛ-2. 1908. С. 571; Головка. 2021. С. 248).

діл 4.1). Якщо вірити свідченням Вінцентія Кадлубка, часті походи Володимира Ярославовича, позбавленого галицького престолу та осілого у Перемишлі, на порубіжні володіння Казимира II «Справедливого» наприкінці 1180-х – у середині 1190-х рр. (Волошук, 2021a, с. 33–34) мали, власне, грабіжницький характер: «Він (Володимир – *О. К.*) колись зухвало відважився в кордони володінь Казимира з розбійниками вдертися, і викрадених знатних жінок у найвіддаленіші варварські вивозив терени. Я мовчу про понівечені квіти дівиць, деяких ще недозрілих, не говорю про збезчещену непорочність заміжніх жінок, осквернений вівтар, серед святинь офір служителів, одягнутих у священні ризи, простягнуті з рогу вівтаря, у найсвятіший час осквернену набожність істинно найшанобливішої Цариці Небесної витоптане пошанування, так би мовити у знеславленні якого у святий день Успіння такого огидного святотатського безчестя не побоявся він нечестивості» (МРН-2, 1872, lib. IV, cap. 15, s. 413)²⁰. Проте за зобов'язанням свого сюзеренна імператора Фрідріха I «Барбаросси», при дворі якого взимку 1189 р. знайшов притулок Володимир Ярославович (перед цим схоплений та ув'язнений у Спішській капітулі угорським королем, який намагався підкорити собі Галицьку землю), краківсько-сандомирський князь Казимир II у серпні того ж року, організувавши виправу на Галич, відновив там на захопленому Белою III престолі галицького володаря-вигнанця (МРН-2, 1872, lib. IV, cap. 15, s. 413–414; Головка, 2021, с. 262–263; Волошук, 2021b, с. 61–62).

Отже, у другій половині XII ст. саме галицькі Ростиславичі та володимирські князі серед усіх правителів Русі посідали провідне місце у міждинастичних та військово-політичних зв'язках з П'ястами. При цьому майже ніколи не згадуються конфесійні розбіжності між східнохристиянською Руссю і католицькими П'ястами (Плохій, 2015, с. 69–70; Данилевський, 2019, с. 157–167; Доброволь-

²⁰ «Hic quodam temeritatis ausu imperii limites Kazimiri cum latrunculis irrepserat, et raptas illustrium feminas in ultimas barbarorum transtulit regiones. Defloratos taceo virginum flosculos quosdam immaturos, prostratam sileo matronarum pudicitiam, sanctuarium profanatum, sacrificiorum ministros, inter sacra, sacris institis ornatos, a cornu altaris protractos, sacerrimi temporis foedatam religionem immo reginae coelorum irreverentissime calcata reverentiam, cuius tanquam in ignominiam sacro Assumptionis die tam excrabile flagitium sacrilega non horruit impietas» (МРН-2. 1872. Lib. IV. Cap. 15. S. 413). Пор. повідомлення «Великопольської хронічки» (МРН-4. 1970. Р. 63) та подібний опис Яном Длугошем характеру прикордонних вторгнень Володимира Ярославовича в землі П'ястів зі спустошенням «всього краю по цей бік від Перемишля, що перебував тоді під владою поляків» («... omnem citra Premisliam consistentem oram sub dicione tunc Polonorum ...»), повсюдним насильством, розграбуванням або спаленням храмів, міст і сіл, а також полоненням знатних дам, наречених, доньок, і деякої кількості селян («... et singulis hostilem vim inferens, templa, opida, vicos, villas spoliavit aut exurit, matronas ingenuas et nobilium sponsas et natas, agrestium quoque aliquantam multitudinem captavit ...». Dlugossius-2. Lib. V. P 141). Такі ж негативні риси характеру Володимира Ярославовича, його зухвалі дії стосовно дружин і дочок галицького боярства відзначив і київський літописець під 1188 р., оповідаючи «про его насильє. занє гдѣ оулюбивъ жєноу или чью дочєрь поймаєшь насильємъ» (ПСРЛ-2. 1908. С. 660; Головка. 2021. С. 259–260).

ский, 2019, с. 169–181)²¹, навіть у контексті збройного протистояння останніх з Ростиславичами наприкінці XI – упродовж XII ст. Тож русько-польські конфлікти, зокрема за участю перемишльських, теребовлянських, згодом і галицьких князів, як це видно зі змісту наведених вище джерельних свідчень (як руських, так і польських з походження), носили суто політичний і мілітарний (у багатьох випадках грабіжницький) характер, й не мали конфесійного підґрунтя, а тому не перешкоджали поступовому налагодженню міждинастичних зв'язків (фактично міжконфесійних вінченосних шлюбів і військових альянсів) з 1150–1160-х рр.

Міжконфесійний фактор у такій військово-політичній взаємодії Ростиславичів з П'ястами нівелювався ще й тому, що у володіннях останніх, найочевидніше, безперешкодно, хоча й неінституалізовано функціонували певні слов'янські церковні громади (Дашкевич, 2016, с. 166–167), почасти, можливо, й руські за походженням (Волощук, 2021с, с. 19–28; Wołoszczuk, 2022, s. 101–113)²². Руські міста у володіннях династії П'ястів (зокрема, містяни-русини Вроцлава та інших сілезьких міст), які поступово інтегрувалися й асимілювалися в неоднорідному, часто мультикультурному міському просторі, частково зберігали свою належність до східнохристиянського обряду, щонайменше до кінця XII ст. маючи змогу задовільняти свої духовні та релігійні потреби у бенедиктинських монастирських осередках, які практикували слов'янську літургію, а Таїнство Пресвятої Євхаристії звершували під обома видами – хлібом і вином (Řeháček, 1975, s. 203–221; Волощук, 2026, див. підрозділи 5.1.5, 5.2.1.2)²³. Невипадково й серед невінченосної

²¹ Як справедливо відзначив Олександр Головко, релігійні суперечності між Руссю і П'ястами часто перебільшуються в історіографії, оскільки Давньоруська церква в другій половині XI ст. підтримувала сталі зв'язки з Римом як Апостольською столицею, а «для церковного життя Русі XI ст. не була притаманна якась значна релігійна нетерпимість» (Головко. 2021. С. 164–166).

²² Одним зі свідчень давньої традиції, вочевидь дуже обмеженого співіснування латинського та слов'янського обрядів у володіннях П'ястів (зокрема, в їх південній частині) першої чверті XI ст., яке парадоксально навів і сам А. Петрушевич (Петрушевич. 1882. С. 27), слугує лист каринтійської та верхньолотаринзької герцогині Матильди Швабської до короля Мешка II Ламберта 1027 р., у котрому Матильда вихваляла його за те, що «хоча власною (слов'янською мовою – О. К.) і латиною Бога гідно вшановувати міг би ... грецьку додати забажав» («... in propria et in latina Deum digne venerari posses ... grecam superaddere maluisti ...»). МРН-1. 1864. S. 323). Крім того, у жалобній пісні, вміщеній у «Хроніці» Галла Анноніма XII ст., знаходимо заклик оплакувати смерть Болеслава I 1025 р. також «латинян і слов'ян, усіх мешканців» («Latinorum et Sclavorum quotquot estis incolae», MGH-3. 1851. Lib. I. Cap. 16. S. 436), тобто adeptів латинського і, можливо, слов'янського обрядів (Pasziewicz. 1996. S. 417–420; Dvornik. 1970. P. 198–199).

²³ Одним з таких сілезьких осередків стало засноване у 1130-х рр. палатином Петром Влостовичем Абатство Св. Вінцентія в Ольбіні, де гуртувалися спільноти міщан-русинів щонайменше до часу заміни у Вроцлаві бенедиктинців братами-норбертанами 1193 р. (Kajzer. 1991. S. 180; Piekalski. 2014. S. 29). У цьому місці також висловлюю подяку за консультування при підготовці цього фрагменту статті професору М. Волощуку, чий студії про руських містян у володіннях династії П'ястів XII – середини XIV ст. й, зокрема, висновки щодо можливості практикування ними слов'янської літургії в місцевих бенедиктинських монастирських центрах найближчим часом будуть опубліковані в окремій монографії (Волощук. 2026. Див. підрозділ 2.1, розділ 5, підрозділи 5.1.5, 5.2.1.2).

знаті Сілезії, Малополющі та Мазовії кінця XII–XIV ст. поряд з типовими для Русі «династичними» іменами (Володимир, Ізяслав, Мстислав, Святослав, Ярослав) трапляються носії християнських імен, зовсім невластивих для політичних еліт згаданих земель П'ястів – Борис (*Borisius*), Василь (*Vasillus / Waysszil / Waysil / Waszil / Vazil / Wasil / Woysil*) і Дмитро (*Dimitrius*), що є безпосереднім свідченням їхньої належності до adeptів християнства східного обряду (Волощук, 2023, с. 37–53; Волощук, 2026, див. розділ 6)²⁴. Однак безпосередні й давні кирило-мефодіївські витоки IX ст. таких спільнот на теренах П'ястів є лише гіпотетичними (Власто, 2004, с. 172–175; Кардаш, 2025, с. 75–76), про що свідчать насамперед археологічні студії²⁵. Тому, з огляду на ці обставини, нелогічно пов'язувати військові виправи Ростиславичів кінця XI–XII ст. «въ зависянскія страны» з метою протекції тамтешніх конфесійно споріднених adeptів слов'янського обряду від засилля латинського духовництва, як вважав А. Петрушевич.

Врешті у Галицькій землі відбувалися схожі процеси до тих, що мали місце у т. зв. «Червенських градах» (Kollinger, 2014, s. 267–285), які наприкінці X–XI ст. залишалися доволі спірною порубіжною територією, яка постійно переходила з рук в руки. Відповідно, населення цих теренів навряд чи відчувало стабільну етнічну чи тим паче релігійну ідентичність (Волощук, 2014, с. 145), особливо на етапі вокняжіння Ростиславичів у 1080-х рр. та в початковій фазі інституалізації церковних структур майбутнього централізованого Галицького князівства (остання чверть XI – перша половина XII ст.). Система релігійно-світоглядних ідей його

²⁴ З іншого боку, малопольські та сілезькі міста у системі володінь П'ястів систематично залюднювалися мешканцями з Русі (*Rutheni*), в основному, лише в XIII–XIV ст. (меншою мірою у XII ст. у випадку міст Сілезії), котрі, певний час зберігаючи свою східнохристиянську конфесійну належність та інтегруючись в етнічно строкатий міський простір, піддавалися асиміляції та м'якій латинізації (внаслідок мішаних шлюбів) в другому і третьому поколіннях переважно XIV ст. (Волощук. 2021с. С. 19–28; Wołoszczuk. 2022. S. 101–113, де наведені всі документальні згадки про руських містян у землях П'ястів).

²⁵ Археологічні дані чітко показують, що початкова фаза спорудження основного масиву монастирів та інших сакральних споруд, як і переважання типово християнських інгумаційних поховань, у володіннях П'ястів, зокрема історичній Малополющі, відноситься аж до середини XI–XII ст. (Buko. 2008. P. 351–382; Buko. 2021. S. 189–211). Археологічно невиявлені, власне, й пізніші православні храми на цих теренах, де б руські поселенці (окрім згаданих вище бенедиктинських монастирів) могли задовольняти свої духовні потреби. З іншого боку, на відміну від володінь Пржемислідів чи особливо сусіднього Угорського королівства, де тривалий час разом з католицькими співіснували парафії кирило-мефодіївської, ромейської чи навіть київської традицій (Marsina. 1992. S. 417–419; Homza. 2025. S. 227–237; Štefan. 2022. P. 108–110; Кардаш. 2023. С. 178–179, 184–197), династичні землі П'ястів як країна латинського Заходу, завдяки посталою в 1000 р. Гнзненському архієпископству, зберігали еклезіальну стабільність (Štefan. 2022. P. 105–108; Волощук, 2026, див. розділ 1), а в переважно однорідному католицькому церковно-релігійному середовищі наявність спільнот слов'янського чи візантійського обряду була явищем, радше, нетиповим (Власто. 2024. С. 158–160, 170–175). Цей факт суттєво підважує висловлену А. Петрушевичем тезу про здійснення військових виправ перемишльськими та галицькими князями у підконтрольні П'ястам землі наприкінці XI–XII ст. з метою захисту adeptів «греко-слов'янського» обряду.

мешканців того періоду, їхні культура та побут досі відомі лише частково (Томенчук, 2018, с. 10–42; Voloshchuk, 2021, р. 38), і тільки з XII ст. розпочалася повільна, але невпинна «рутенізація» галицьких спільнот на рівні самоідентифікації²⁶. Тож висновки А. Петрушевича, що буцімто з XI ст. релігійне життя населення історичної Галицької землі та Прикарпаття піддавалося поступовій латинізації з витісненням «грецько-слов'янського» обряду, адепти якого перебували в такому ж процесі окатоличення і на землях П'ястів, куди у зв'язку з цим регулярно здійснювали походи Ростиславичі (Петрушевич, 1882, с. 56–58, 63), слід визнати безпідставними (Кардаш, 2025, с. 77).

Отже, не лише княжий двір жив в атмосфері конфесійної індиферентності (Данилевский, 2019, с. 166). Важко не погодитися з Олександром Головком, який констатував, що полеміка з латинянами мала певний відгомін на теренах Русі, «але в умовах, коли давньоруська верхівка прагнула підтримувати стосунки із західними сусідами, теологічні суперечки не знаходили належної підтримки в середовищі світської влади» (Головко, 2021, с. 175). Показово, що в контексті русько-польської військової взаємодії на землях пруссів середини XII ст. про мешканців Русі німецькі хроністи висловлювалися, що вони, «хоча й менш ніж католики, та все ж християнським народом ознаменовані» (MGH-4, 1859, s. 188)²⁷. У такий спосіб релігійні розбіжності не були серйозною перешкодою для встановлення тісних економічних, політичних і культурних контактів Рюриковичів з латинським Заходом (Voloshchuk, 2019a, р. 99–100; Головко, 2021, с. 239–240).

Висновки. Отже, запропонована о. А. Петрушевичем концепція інтенсивної та примусової латинізації релігійного життя і церковного простору історичної Галицької землі католицьким духівництвом із сусідніх володінь П'ястів упродовж XI–XII і в наступні століття є виразним і застарілим історіографічним мітом, що потребує наукової верифікації. Конфесійні відмінності між Рюриковичами і П'ястами, особливо в XI – на початку XII ст., залишалися майже непомітними для більшості підданих, які населяли землі обох династій і все ще перебували на ета-

²⁶ Концепт історичної Галицької землі та галичан, їхньої відмінності від решти середньовічної Русі у системі володінь Рюриковичів ґрунтовно висвітлений сучасними дослідниками (Войтович. 2011. С. 151–183; Плохій. 2015. С. 63–73; Франків. 2019. С. 82–94; Voloshchuk. 2021. Р. 37–45). Відомо, що ядром літописної «Руської землі» було Київське, Чернігівське та Переяславське князівство, натомість еліти інших територій у володіннях Рюриковичів поза цим «трикутником» остаточно прийняли таку назву й набули руської ідентичності значно пізніше: в другій половині XIII ст. у випадку з мешканцями держави Романовичів, з 1253 р. піднесеної до «Regnum Russiae» (Плохій. 2015. С. 36–44, 49, 63–73; Voloshchuk. 2021. Р. 43–45). Невипадково Михайло Филипчук на основі багатолітнього вивчення слов'янських поселень VIII–XI ст. у Прикарпатському регіоні констатував, що збережені старожитності з погляду археології і з позицій історичного розвитку слід зараховувати не до давньоруської, а до третього, завершального етапу розвитку «давньослов'янської культури в Прикарпатті». Тож не викликає сумнівів авторський висновок, що «входження Прикарпатських земель у склад Києворуської держави (наприкінці X ст. – О. К.) не призвело до підміни одного населення іншим, з іншими традиціями, ментальністю, обрядами тощо, а насамперед вплинуло на характер надбудови і зумовило економічну реконструкцію для потреб нових володарів» (Филипчук. 2014. С. 147).

²⁷ «... licet minus catholici tamen christiani nominis karacterem habentes ...» (MGH-4. 1859. S. 188).

пі християнізації, одержавлення та становлення власної релігійної та етноконфесійної самоідентифікації. Антилатинські настрої, за окремими винятками, не були поширеним на Русі явищем навіть у XII ст., а на тлі поліцентричних русько-польських міждинастичних взаємин упродовж XI–XII ст. походи князів Ростиславичів у володіння П'ястів нерідко із залученням кочівників мали характер, радше, локальних грабіжницьких виправ, часами обопільних прикордонних військових зіткнень з рейдами на терени один одного без вираженого церковно-релігійного контексту, як вважав А. Петрушевич. Інституалізоване існування ранньої еклезіальної організації слов'янського обряду другої половини IX–X ст., а відтак і кирило-мефодіївські витоки пізніших церковних традицій та окремих парафій як на землях П'ястів, так і на сакральному просторі майбутньої Галицької єпархії у системі володінь Ростиславичів XI–XII ст. є археологічно недоведеним і не до кінця обґрунтованим писемними джерелами. Тож кампанії перемишльських, теребовлянських, звенигородських, а згодом і галицьких князів «въ зависянскія страны» неможливо витлумачити церковно-обрядовим зв'язком Ростиславичів та їхніх підданих з адептами слов'янського обряду, що витіснявся католицьким кліром з володінь П'ястів XI–XII ст., на чому наголошував А. Петрушевич, вписуючи свої погляди в ідейно-політичний контекст галицького русофільства другої половини XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Аркуша, О., Мудрий, М. (1999). Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 34, 231–268.
- Булик, Н. (2013). Антін Петрушевич і археологічне середовище Львова другої половини XIX ст. *Історичні та культурологічні студії*, 5, 19–41.
- Булик, Н. (2011). Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, 415–428.
- Булик, Н. (2014). *Львівська археологія XIX – початку XX ст.: дослідники, наукові установи, музеї*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський ін-т економіки і туризму.
- Вендланд, А. В. (2015). *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915* (Х. Назаркевич, пер. з нім.). Львів: Літопис.
- Власто, А. П. (2004). *Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства* (Р. Ткачук, Ю. Терех, пер. з англ.). Київ: Юніверс.
- Войтович, Л. (2006). *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Войтович, Л. (2011). *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Войтович, Л. (2015). *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Волощук, М. (2014). Rutheni in Polonia XI–XIII vv.: краткие очерки проблемы. In V. Nagirnyy (ed.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 4: Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013. Krakow: Instytut Historii; Uniwersytet Jagielloński, 143–153.
- Волощук, М. (2021a). Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.). Часть 1. In T. Grabarczyk, & M. Pogońska-Pol (red.). *Oblicza wojny* (Т. 4: Miasto i wojna). Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 27–52. <https://doi.org/10.18778/8220-617-3.03>

Волощук, М. (2021b). Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.). Часть 2. In W. Jarno, & J. Kita (red.). *Oblicza wojny* (Т. 5: Miasto i wojna). Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 57–74. <https://doi.org/10.18778/8220-699-9.04>

Волощук, М. (2021c). Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації. *Український історичний журнал*, 2, 19–28. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.019>

Волощук, М. (2023). Невінченосні еліти руського (?) походження на військовій службі Пястів кінця XII – першої половини XIV ст.: деякі антропонімічні спостереження. In T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, & M. Voloshchuk (red.). *Oblicza wojny* (Т. 8: Narzędzia wojnyss). Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 37–53. <https://doi.org/10.18778/8331-314-6.03>

Волощук, М. (2026). Руські поселенці в землях династії П'ястів (кінець X – середина XIV ст.). В О. Кардаш (відп. ред.), *Монографії Центру медієвістичних студій* (Т. 2). Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Головко, О. (2005). Галицька держава князів Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX–XII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 5, 87–131.

Головко, О. Б. (2006). *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. Київ: Стилос.

Головко, О. Б. (2021). *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*. Київ: Академперіодика.

Грушевський, М. (1992). *Історія України-Руси* (Т. 2: XI–XIII вік). Київ: Наукова думка.

Гіль, А., Скочиляс, І. (2013). *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*. Львів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Вид-во УКУ; Ін-т Центрально-Східної Європи.

Данилевский, И. (2019). Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 157–167.

Дашкевич, Я. (2016). *Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії*. Львів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Вид-во УКУ.

Добровольский, Д. (2019). Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 169–181.

Дѣдицкий, А. (ред.). (1886). Сочинения Антонія С. Петрушевича. Изъ записокъ Б. А. Дѣдицкого. *Литературный сборникъ издаваемый Галицко-рускою Матицею*, 4, 220–234.

Івашко, Р. (2014). Становлення Римо-католицької єпископської та митрополичої кафедр у королівстві Русі в середині XIV – на початку XV ст. *Княжа доба: історія і культура*, 8, 326–338.

Кардаш, О. Н. (2023). *Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння* [дис. ... д-ра філософії, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Репозитарій. <https://lib-repo.pnu.edu.ua/handle/123456789/19047>

Кардаш, О. Н., Стасюк, А. Є. (2026). Кирило-мефодіївські витоки церковної традиції середньовічного Галича та Галицької землі в історичній візії Антонія Петрушевича: ревізія поглядів. *Сторінки історії*, 62, 47–91. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.62.2026.362911>.

Кардаш, О. (2025). Русько-польський етнічний і міжконфесійний фронтір X – початку XII ст. в системі латинських, ромейських і слов'янських еклезіальних впливів. *Авраамічні релігії в Україні і вселенське православ'я: історична традиція, ідентичність, сучасні виклики*. Галич: Інформаційно-видавничий сектор Національного заповідника «Давній Галич», 73–91.

Колосовская, О. М. (2008). Библиотека Антония Петрушевича – универсальное славистическое собрание второй половины XIX – начала XX в. *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития*, 6, 379–391.

Колосовська, О. (1995). Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевича. *Проблеми слов'янознавства*, 47, 95–98.

Колосовська, О. (2004). Формування славистичної бібліотеки Антона Петрушевича. *Проблеми слов'янознавства*, 54, 190–201.

Королько, А. (2001a). А. Петрушевич і ранній етап русофільського руху в Галичині. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 5–6, 133–138.

Королько, А. З. (2001b). Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича [дис... к-та. іст. наук, Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника].

Королько, А. (2006–2007). Громадсько-політична та наукова діяльність Антонія Петрушевича в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*, 12–13, 257–267.

Королько, А. (2017–2018). Церковна історія Галичини в наукових дослідженнях Антонія Петрушевича. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, 7–8, 414–430.

Королько, А. З. (2000). Стародавній Галич в історико-краєзнавчих студіях. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*, 3, 159–165.

Королько, А. З. (2006). Галицько-Волинське князівство у дослідженнях Антонія Петрушевича. *Історико-культурна спадщина Прикарпаття: Науковий збірник на пошану Петра Арсенича*. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 394–406.

Королько, А. З. (2014). Культіві пам'ятки Галичини, Буковини й Молдавії в історико-краєзнавчих дослідженнях Антонія Петрушевича. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*, 5, 238–246.

Лисяк-Рудницький, І. (1994). *Історичні есе* (Т. 1). Київ: Основи.

Любашенко, В. (2011a). Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення. *Княжа доба: історія і культура*, 4, 65–99.

Любашенко, В. (2011b). Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення). *Княжа доба: історія і культура*, 5, 73–115.

Михайлова, Р. Д. (2007). *Художня культура Галицько-Волинської Русі*. Київ: Видавничий дім «Слово».

Міка, Н. (2018). Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.). В М. Волощук, & В. Нагірний (ред.). *Colloquia Russiaca. Series II* (Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології). Івано-Франківськ; Краків: Лілея-НВ, 229–249.

Оленич, Я. (2013). Давньочеські писемні пам'ятки у славистичній спадщині Антона Петрушевича. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 11, 314–320.

Оленич, Я. (2014a). Кирило-мефодіївська проблематика у наукових працях галицьких учених XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2/3, 254–259.

Оленич, Я. (2014b). Кирило-мефодіївська проблематика у наукових працях галицьких учених XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 40, 245–249.

Оленич, Я. (2015). Галицька історична славістика у 1830–1894 роках: предмет та методологія дослідження. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*, 24, 136–143.

Пашкевич, Г. (2020). Початки Галича. *Галич: збірник наукових праць*, 5, 96–108.

Петрушевич, А. (1866). Краткое извѣстіе о Холмской епархіи и святителяхъ ея, со временъ введенія христіанства до 1863 года. *Науковий збірникъ издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской Матицы*, 2, 159–298.

Петрушевич, А. (1867). *Холмская епархія и святители ея по 1866 годъ*. Львовъ: Изъ печати Института Стравопигійского.

Петрушевич, А. (1881). *Историческое извѣстіе о церкви Св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костел Св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникъ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія*. Львовъ: Издвѣніе и собственность Ставропигійскаго Института.

Петрушевич, А. С. (1882). *Краткое историческое извѣстіе о введеніи христіанства въ Предкарпатскихъ странахъ во времена св. Кирила и Мефодія тихже учениками и проповѣдниками*. Львовъ: Изъ типографіи Ставропигійскаго Института, подъ зародомъ Стефана Гучковского.

Плохій, С. (2015). *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ: Критика.

ПСРЛ-1: Лѣтопись по Лаврентіевскому списку (1872). *Полное собраніе русскихъ лѣтописей* (Т. 1). Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

ПСРЛ-2: Ипатьевская лѣтопись. (1908). Изд. 2-е. *Полное собраніе русскихъ лѣтописей* (Т. 2). С.-Петербургъ: Типографія М. А. Александрова.

Райківський, І. Я. (2012). *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Скоцилас, І. (2010). *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус*. Львів: Вид-во УКУ.

Скоцилас, І. (2017). Ранньомодерна Україна в цивілізаційному діалозі із Заходом: рецепція східним християнством латинської культури як дослідницька перспектива. В Б. Чума (упоряд.). *Свята Тереза від Ісуса і Україна – Santa Teresa de Jesús y Ucrania: Науковий збірник* (Вип. 1, Серія «Іберійські студії»; Т. 10, Серія «Київське християнство»). Львів: Вид-во УКУ, 19–41.

Скоцилас, І. (2019). Рецепція латинського «jus patronatus» у руських землях Королівства Польського (нові тези до старої історіографічної дискусії). In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 345–355.

Скоцилас, І., Фрис, В. (ред.). (2018). *Духовна спадщина Давнього Галича: Науковий збірник*. Львів; Івано-Франківськ: Український католицький університет.

Стасюк, А. (2019). Францисканці в контексті руської політики Казимира III. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 337–344.

Томенчук, Б. (2018). Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру «Великої Білої нехрещеної Хорватії» (до питання про заснування Галича в другій половині X ст.). *Галич: збірник наукових праць*, 3, 10–53. https://doi.org/10.15330/hal_sw3.10-53

Федорів, І., & Оленич, Я. (2015). Проблеми етногенезу та державотворення слов'янських народів у науковій спадщині Антона Петрушевича. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 16 (2), 158–162.

Филипчук, М. (2014). *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*. 2-ге вид. Львів: Астролябія.

Франків, Р. (2019). Народ і влада в Галичі як зразок «Візантійської республіки». *Галич: збірник наукових праць*, 4, 82–94. https://doi.org/10.15330/hal_sw4.82-94

Яковенко, Н. (2009). *Нарис історії середньовічної і ранньомодерної України. Видання четверте*. Київ: Критика.

Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi* (Т. 1). Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego; Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej.

Balzer, O. (2021). *Genealogia Piastów*. Kraków: Avalon.

Benyskiewicz, K. (2015). Stosunki polsko-ruskie w świetle opowieści o oślepieniu Wasylka Trembowelskiego. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 25, 248–265.

Benyskiewicz, K. (2024). *Piastowie i Rurikowice. Polsko-ruskie stosunki polityczne od X do połowy XII wieku. Wydanie II poprawione i uzupełnione*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.

Benyskiewicz, K. (2020). Zniszczenie Wiślicy w 1135 roku w świetle przekazów źródłowych i literatury historycznej (część I: źródła). In *Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*, 14, 39–67. <https://doi.org/10.34768/ig.vi14.292>

Bieniak, J. (1996). Polska elita polityczna XII wieku (część III B. Arbitrzy książąt – trudne początki). In S. K. Kuczyński (red.), *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, 7, 11–44.

Brojer, W. (2014). Polska – Ruś w XI–XII wieku. Granica misyjności. In Z. Dalewski (red.), *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 297–373.

Buko, A. (2008). The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations. In F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in Middle Ages* (Vol. 1). Leiden; Boston: Brill.

Buko, A. (2021). *Świt państwa polskiego*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

Długossius-1: Budkowa, S., Garbacik, I., & Kamiński, A. et al. (eds.). (1970). *Ioannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 3–4*. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Długossius-2: Budkowa, S., Garbacik, I., & Kamiński, A. et al. (eds.). (1973). *Ioannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 5–6*. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Dvornik, F. (1970). *Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press.

Homza, M. (2025). *Sredná Európa I. Na začiatku Stredoveku*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Kajzer, L. (1991). Jeszcze o 70 kościołach fundacji Piotra Włostowicza (uwagi na marginesie studium Janusza Bieniaka). *Kwartalnik historii kultury materialnej*, 39 (2), 177–185.

Kollinger, K. (2014). *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*. Wrocław: Chronicon.

Malmenvall, S. (2019). *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest*. Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani.

Marsina, R. (1992). Kristianizácia Maďarov a Uhorská medzi východom a západom. *Historický časopis*, 40 (4), 409–421.

Marzec, A. (2004). Kariery polityczne na Rusi Czerwonej za panowania Kazimierza Wielkiego (1340–1370). *Соцiум. Альманах соціальної історії*, 4, 9–18.

MGH-1: Bretholz, B. (ed.). (1923). *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series*. (Vol. 2: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum.). Berolini: Apud Weidmannos.

MGH-2: Pertz, G. H. (ed.). (1839). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 3). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani.

MGH-3: Pertz, G. H. (ed.). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 9). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani.

MGH-4: Pertz, G. H. (ed.). (1859). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 16). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani.

MGH-5: Pertz, G. H. (ed.). (1868). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 20). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani.

MPH-1: Bielowski, A. (ed.). (1864). *Monumenta Poloniae Historica* (T. 1). Lwów: W Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.

MPH-2: Bielowski, A. (ed.). (1872). *Monumenta Poloniae Historica* (T. 2). Lwów: W drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.

MPH-3: Dąbrowski, D., & Jusupović, A. (red.). (2017). Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). *Monumenta Poloniae Historica* (Seria II, T. 16). Kraków; Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN.

MPH-4: Kürbis, B. (rec.). (1970). *Chronica Poloniae Maiores. Monumenta Poloniae Historica* (Seria II, T. 8). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Musin, A. (2019). Polska Piastów i Ruś Rurkowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią). In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 95–121.

Paszkievicz, H. (1996). *Początki Rusi* (K. Stopka, red.). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.

Piekalski, J. (2014). Die Formierung des Öffentlichen und Privaten Raums im Breslau des 13. Jahrhunderts. In E. Mühle (ed.). *Breslau un Krakau im hohen und späten Mittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 27–52.

Poppe, A. (1999). Wokół chrztu Rusi. In H. Samsonowicz (red.). *Narodziny Średniowiecznej Europy*. Warszawa: Wiedza Powszechna; Bellona, 212–230.

Řeháček, L. (1975). Emauzský klášter a Polsko (K založení a významu filiálních klášterů Emauz v dolnoslezské Olešnici a v Klepařích u Krakova). In J. Homolka i in. (rec.). *Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emaus v dějinách české kultury*. Praha: Universita Karlova, 203–221.

Sperka, J. (2010). Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Княжа доба: історія і культура*, 3, 278–301.

Sperka, J. (2011). Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemię rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły. *Княжа доба: історія і культура*, 5, 221–229.

Štefan, I. (2022). Conversion and Christianization. Bohemia, Poland, Hungary and Rus" (9th to 12th Centuries). In F. Curta (ed.). *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Velykochyi, V., & Voloshchuk, M. (2017). The Catholicization Of Pokutia: Ethno-Confessional And Historical Myth Of The Ukrainian Historiography. *Codrul Cosminului*. Suceava, 23 (2), 321–344.

Voloshchuk, M. (2019a). Ruthenian-Polish Matrimonial Relations in the Context of the Inter-Dynastic Policy of the House of Rurik in the 11th–14th Centuries: Selective Statistical Data. *Codrul Cosminului*, 25 (1), 99–126. <https://doi.org/10.4316/CC.2019.01.006>

Voloshchuk, M. (2019b). The Ruthenian Courts of the Rurik Dynasty Princesses in the Lands of the Piast Dynasty in the 11th Century: The Attempt of the Searching and Reconstruction. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Series of Social and Human Sciences*, 6 (2), 37–49. <https://doi.org/10.15330/jpnu.6.2.37-48>

Voloshchuk, M. (2021). Galich, was it a Real (Part of) Rus"? *Konstantinove Listy*, 14 (2), 37–50. <https://doi.org/10.17846/CL.2021.14.2.37-50>

Włodarski, B. (1966). Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego (1102–1138). *Zeszyty Naukowe. Nauki humanistyczno-społeczne. Historia II*, 20, 38–57.

Włodarski, B. (1970). Sojusz dwóch seniorów (ze stosunków polsko-ruskich w XII wieku). In J. Bardach (red.). *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 345–363.

Wołoszczuk, M. (2022). Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku. In W. Iwańczak, S. Rosik, & P. Urbańczyk (red.). *VI Kongres mediewistów polskich* (T. 5: Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka). Wrocław: Chronicon, 101–113.

REFERENCES

Arkusha, O. & Mudryi, M. (1999). Rusofilstvo v Halychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st.: heneza, etapy rozvytku, svitohliad. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 34, 231–268 (in Ukrainian)

Bulyk, N. (2013). Antin Petrushevyh i arkeolohichne seredovyshe Lvova druhoi polovyny XIX st. *Istorychni ta kulturolohični studii*, 5, 19–41 (in Ukrainian)

Bulyk, N. (2011). Arkheolohiia u naukovi spadshchyni Antona Petrushevycha. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, 415–428 (in Ukrainian)

- Bulyk, N. (2014). *Lvivska arkeolohiia XIX – pochatku XX st.: doslidnyky, naukovi ustanovy, muzei*. Lviv: In-t ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Lvivskiy In-t ekonomiky i turizmu (in Ukrainian)
- Wendland, A. W. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu ta Rosiieiu, 1848–1915* (Kh. Nazarkevych, Transl.). Lviv: Litopys (in Ukrainian)
- Vlasto, A. P. (2004). *Zaprovadzhennia khrystyianstva u slov'ian. Vstup do serednovichnoi istorii slov'ianstva* (R. Tkachuk, Yu. Terekh, Transl.). Kyiv: Yunivers (in Ukrainian)
- Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba: portrety elity*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy (in Ukrainian)
- Voitovych, L. (2011). *Halytsko-Volynski etyudy*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy (in Ukrainian)
- Voitovych, L. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian)
- Voloshchuk, M. (2014). Rutheni in Polonia XI–XIII vv.: kratkie problemy. In V. Nagirnyy (Ed.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 4: Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th cc.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November, 2013). Krakow: Instytut Historii; Uniwersytet Jagielloński, 143–153 (in Russian)
- Voloshchuk, M. (2021a). Goroda Rusi v voennykh operatsiyakh Pyastov protiv Ryurikovichei (XI – seredina XIV vv.). Chast 1. In T. Grabarczyk, & M. Pogońska-Pol (Eds.). *Oblicza wojny* (T. 4: Miasto i wojna). Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 27–52. <https://doi.org/10.18778/8220-617-3.03> (in Russian)
- Voloshchuk, M. (2021b). Goroda Rusi v voennykh operatsiyakh Pyastov protiv Ryurikovichei (XI – seredina XIV vv.). Chast 2. In W. Jarno, & J. Kita (Eds.). *Oblicza wojny* (T. 5: Miasto i wojna). Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 57–74. <https://doi.org/10.18778/8220-699-9.04> (in Russian)
- Voloshchuk, M. (2021c). Rusyny-mishchany malopolskykh mist XIII–XIV st.: problemy poshuku ta identyfikatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 19–28. <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.019> (in Ukrainian)
- Voloshchuk, M. (2023). Nevintsenosni elity ruskoho (?) pokhodzhennia na viiskovii sluzhbi Piastiv kintsia XII – pershoi polovyny XIV st.: deaki antroponimichni sposterezhennia. In T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogońska-Pol, & M. Voloshchuk (Eds.). *Oblicza wojny* (Vol. 8: Narzędzia wojny). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 37–53. <https://doi.org/10.18778/8331-314-6.03> (in Ukrainian)
- Voloshchuk, M. (2026). Ruski poselentsi v zemliakh dynastii Piastiv (kinets X – seredyna XIV st.). In O. Kardash (Ed.). *Monohrafii Tsentru medievistychnykh studii* (T. 2). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.
- Holovko, O. (2005). Halytska derzhava kniaziv Rostyslavychiv v istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (IX–XII st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 5, 87–131 (in Ukrainian)
- Holovko, O. B. (2006). *Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia*. Kyiv: Stylus (in Ukrainian)
- Holovko, O. B. (2021). *Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.)*. Kyiv: Akadempriodyka (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. (1992). *Istoriia Ukrainy-Rusy* (T. 2: XI–XIII st.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Gil, A., & Skochylas, I. (2013). *Volodymyrsko-Beresteiska yeparkhiia XI–XVIII stolit: istorychni narysy*. Lviv: In-t ukrainskoi arkeohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; Vyd-vo UKU; In-t Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (in Ukrainian)
- Danilevskiy, I. (2019). Obraz poliakov v drevnerusskoi domonholskoi lyterature. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (Eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 157–167 (in Russian)

Dashkevych, Ya. (2016). *Ukraina na perekhrestii svitiv: relihiieznavchi y sotsiokulturni studii*. Lviv: In-t ukrainskoi arkhoeohrafiit ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; Vyd-vo UKU (in Ukrainian)

Dobrovolskii, D. (2019). Khristiane ili latinniki: religiozni aspekt vospriyatiya polyakov russkimi knizhnikami XI–XIII vv. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (Eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018, pp. 169–181). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu (in Russian)

Deditskii, A. (Ed.). (1886). Sochineniya Antoniya S. Petrushevicha. Iz zapisok B. A. Deditskogo. *Literaturnii sbornik izdavaemii Galitsko-russkoyu Matitseyu*, 4, 220–234 (in Ukrainian).

Ivashko, R. (2014). Stanovlennia Rymo-katolytskoi yepyskopskoi ta mytropolychoi katedr u korolivstvi Rusi v seredyni XIV – na pochatku XV st. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 8, 326–338 (in Ukrainian).

Kardash, O. N. (2023). Latynska ta kyrylo-mefodiivska tserkovni tradytsii IX–XI st.: skhidnyi frontyr kanonichnoho protystoiannia [dys. ... d-ra filosofii, Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka]. Repozytarii. <https://lib-repo.pnu.edu.ua/handle/123456789/19047> (in Ukrainian).

Kardash, O. N., & Stasiuk, A. Ye. (2026). Kyrylo-mefodiivski vytoke tserkovnoi tradytsii serednovichnoho Halycha ta Halytskoi zemli v istorychnii vizii Antonii Petrushevycha: reviziia pohliadiv. *Storinky istorii*, 62, 47–91. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.62.2026.362911> (in Ukrainian).

Kardash, O. (2025). Rusko-polskyi etnichnyi i mizhkonfesiyni frontyr X – pochatku XII st. v systemi latyns'kykh, romeys'kykh i slovians'kykh eklezialnykh vplyviv. *Avraamichni relihii v Ukraini i vselenske pravoslavia: istorychna tradytsiia, identychnist, suchasni vyklyky*. Halych: Informatsiino-vydavnychiy sektor Natsionalnoho zapovidnyka “Davni Halych”, 73–91 (in Ukrainian)

Kolosovskaya, O. M. (2008). Biblioteka Antoniya Petrushevicha – universalnoe slavisticheskoe sobranie vtoroi poloviny XIX – nachala XX v. *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funktsionirovaniya, tendentsii razvitiya*, 6, 379–391 (in Russian).

Kolosovska, O. (1995). Kyrylychni starodruky z biblioteki Antona Petrushevycha. *Problemy slovianoznavstva*, 47, 95–98 (in Ukrainian)

Kolosovska, O. (2004). Formuvannia slavistychnoi biblioteki Antona Petrushevycha. *Problemy slovianoznavstva*, 54, 190–201 (in Ukrainian)

Korolko, A. (2001a). A. Petrushevych i rannii etap rusofilskoho rukhu v Halychyni. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 5–6, 133–138 (in Ukrainian)

Korolko, A. Z. (2001b). *Hromadsko-politychna ta naukova diyalnist Antona Petrushevycha* [dys... k-ta. ist. nauk, Prykarpatskyi un-t im. Vasylia Stefanyka] (in Ukrainian)

Korolko, A. (2006–2007). Hromadsko-politychna ta naukova diialnist' Antonii Petrushevycha v istoriografii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Halychyna. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 12–13, 257–267 (in Ukrainian)

Korolko, A. (2017–2018). Tserkovna istoriia Halychyny v naukovykh doslidzhenniakh Antonii Petrushevycha. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*, 7–8, 414–430 (in Ukrainian)

Korolko, A. Z. (2000). Starodavni Halych v istoryko-kraieznavchyykh studiiakh. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriia: Istorii*, 3, 159–165 (in Ukrainian)

Korolko, A. Z. (2006). Halytsko-Volynske kniazivstvo u doslidzhenniakh Antonii Petrushevycha. *Istoryko-kulturna spadshchyna Prykarpattia: Naukovyi zbirnyk na poshanu Petra Arsenycha*. Ivano-Frankivsk: Nova Zorya, 394–406 (in Ukrainian)

Korolko, A. Z. (2014). Kultovi pamiatky Halychyny, Bukovyny i Moldavii v istoryko-kraieznavchyykh doslidzhenniakh Antonii Petrushevycha. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*, 5, 238–246 (in Ukrainian)

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese* (T. 1). Kyiv: Osnovy (in Ukrainian)

Liubashchenko, V. (2011a). Tserkovni rukopysy Halytsko-Volynskoi Rusi XII–XIV stolit: sprba uzahalnennia. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 4, 65–99 (in Ukrainian)

Liubashchenko, V. (2011b). Tserkovni rukopysy Halytsko-Volynskoi Rusi XII–XIV stolit: sprba uzahalnennia (zakinchennia). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 5, 73–115 (in Ukrainian)

Mykhailova, R. D. (2007). *Khudozhnia kultura Halytsko-Volynskoi Rusi*. Kyiv: Vydavnychy dim “Slovo” (in Ukrainian)

Mika, N. (2018). *Rus’ v silezkykh serednyovichnykh dzhherelakh (do kintsia XIII st.)*. In M. Voloshchuk, & V. Narirnyi (Eds.). *Colloquia Russica. Series II* (Vol. 4: Serednyovichna Rus: problemy terminolohii). Ivano-Frankivsk; Krakiv: Lileya-NV, 229–249 (in Ukrainian)

Olenych, Ya. (2013). Davnocheski pysemni pamiatky u slavistychnii spadshchyni Antona Petrushevycha. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny, II*, 314–320 (in Ukrainian)

Olenych, Ya. (2014a). Kyrylo-mefodiivska problematyka u naukovykh pratsiakh halytskykh uchenykh XIX st. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia, 2 (3)*, 254–259 (in Ukrainian)

Olenych, Ya. (2014b). Kyrylo-mefodiivska problematyka u naukovykh pratsiakh halytskykh uchenykh XIX stolittia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 40*, 245–249 (in Ukrainian)

Olenych, Ya. (2015). Halytska istorychna slavistyka u 1830–1894 rokakh: predmet ta metodolohiia doslidzhennia. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. Serii: Istorychni nauky, 24*, 136–143 (in Ukrainian).

Pashkevych, H. (2020). Pochatky Halycha. *Halych: zbirnyk naukovykh prats, 5*, 96–108 (in Ukrainian).

Petrushevich, A. (1866). Kratkoe izvestie o Kholmskoi eparkhii i sviatiteliakh eia, so vremen vvedeniia khristianstva do 1863 hoda. *Naukovyi sbornik izdavaemyi literaturnym obshchestvom Halitsko-russkoi Matitsy, 2*, 159–298 (in Russian)

Petrushevich, A. (1867). *Kholmskaia eparkhiia i sviatiteli eia po 1866 hod*. Lvov: Pechatnia Instituta Stavropigiyskago (in Russian)

Petrushevich, A. (1881). *Istoricheskoe izvestie o tserkvi Sv. Panteleimona bliz horoda Halicha, teper kostel Sv. Stanislava oo. Frantsyskanov, yako drevneishem pamiatnike romanskoho zodchestva na Halytskoi Rusi s pervoi poloviny XIII stoletii*. Lvov: Iz tipografii Stavropigiyskago Instituta (in Russian)

Petrushevich, A. S. (1882). *Kratkoe istoricheskoe izvestie o vvedenii khristianstva v Predkarpatskikh stranakh vo vremena sv. Kirila i Mefodiia tykhzhe uchenikami i propovednikami*. Lvov: Iz tipografii Stavropigiyskago Instituta (in Russian)

Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)

PSRL-1: Letopis po Lavrentievskomu spisku (1872). *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (T. 1). Sanktpeterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk (in Old Ruthenian)

PSRL-2: Ipatievskaia letopis. (1908). Izd. 2-e. *Polnoe sobranie russkikh letopisei. 2nd ed.* (T. 2). S.-Peterburh: Tipografiia M. A. Aleksandrova (in Old Ruthenian)

Raikovskiy, I. Ya. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia*. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka (in Ukrainian)

Skochyliias, I. (2010). *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII st. Orhanizatsiina struktura ta pravovyi status*. Lviv: Vyd-vo UKU (in Ukrainian)

Skochyliias, I. (2017). Rann’omoderna Ukrayina v tsyvilizatsiynomu dialozi iz Zakhodom: retseptsiya skhidnym khrystyianstvom latyns’koyi kul’tury yak doslidnyts’ka perspektyva. In B. Chuma (Comp.). *Svyata Tereza vid Isusa i Ukrayina – Santa Teresa de Jesús y Ucrania: Naukovyy zbirnyk* (T. 1, Seria “Iberiy’s’ki studiyi”; T. 10, Seria “Kyyivs’ke khrystyianstvo”). Lviv: Vyd-vo UKU, 19–41 (in Ukrainian)

Skochyliias, I. (2019). Retseptsiiia latynskoho “jus patronatus” u ruskykh zemliakh Korolivstva Polskoho (novi tezy do staroi istoriohrafichnoi diskusii). In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (Eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus’ and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 345–355 (in Ukrainian)

Skochyliias, I., & Fris, V. (Eds.). (2018). *Dukhovna spadshchyna Davnoho Halycha: Naukovyi zbirnyk*. Lviv; Ivano-Frankivsk: Ukrainyskyi Katolytskyi Universytet (in Ukrainian)

Stasiuk, A. (2019). Frantsyskantsi v konteksti rus'koyi polityky Kazymyra III. In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (Eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 337–344 (in Ukrainian)

Tomenchuk, B. (2018). Arkheolohiia dolitopysnoho Halycha, yak kultovoho i relihiinoho tsentru “Velykoi Biloi nekhreshchenoi Khorvatii” (do pytannia pro zasnuvannia Halycha v druhii polovyni X st.). *Halych: zbirnyk naukovykh prats*, 3, 10–53. https://doi.org/10.15330/hal_sw.3.10-53 (in Ukrainian)

Fedoriv, I., & Olenych, Ya. (2015). Problemy etnohenezu ta derzhavotvorennia slovianskykh narodiv u naukovi spadshchyni Antona Petrushevycha. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 16 (2), 158–162 (in Ukrainian)

Fylypchuk, M. (2014). *Slovianski poselennia VIII–X st. v ukrainskomu Prykarpatti. 2-he vyd.* Lviv: Astrolabia (in Ukrainian)

Frankiv, R. (2019). Narod i vlada v Halychi yak zrazok “Vizantiiskoi respubliky”. *Halych: zbirnyk naukovykh prats*, 4, 82–94. https://doi.org/10.15330/hal_sw.4.82-94 (in Ukrainian)

Yakovenko, N. (2009). *Narys istorii serednovichnoi i rannomodernoi Ukrainy. Vydannia chetverte*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)

Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi* (T. 1). Kraków; Lwów: W Drukarni Uniwersytetu Jagiell. w Krakowie; Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej (in Polish)

Balzer, O. (2021). *Genealogia Piastów*. Kraków: Avalon (in Polish)

Benyskiewicz, K. (2015). Stosunki polsko-ruskie w świetle opowieści o oślepieniu Wasyłka Trembowelskiego. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 25, 248–265 (in Polish)

Benyskiewicz, K. (2024). *Piastowie i Rurykowice. Polsko-ruskie stosunki polityczne od X do połowy XII wieku. Wydanie II poprawione i uzupełnione*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski (in Polish)

Benyskiewicz, K. (2020). Zniszczenie Wiślicy w 1135 roku w świetle przekazów źródłowych i literatury historycznej (część I: źródła). In *Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*, 14, 39–67. <https://doi.org/10.34768/ig.vi14.292> (in Polish)

Bieniak, J. (1996). Polska elita polityczna XII wieku (część III B. Arbitrzy ksiąząt – trudne początki). In S. K. Kuczyński (Ed.), *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, 7, 11–44 (in Polish)

Brojer, W. (2014). Polska – Ruś w XI–XII wieku. Granica misyjności. In Z. Dalewski (Ed.), *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 297–373 (in Polish)

Buko, A. (2008). The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations. In F. Curta (Ed.), *East Central and Eastern Europe in Middle Ages* (Vol. 1). Leiden; Boston: Brill (in English)

Buko, A. (2021). *Świt państwa polskiego*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN (in Polish)

Długossius-1: Budkowa, S., Garbaciak, I., & Kamiński, A. et al. (Ed.). (1970). *Ioannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 3–4*. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Latin)

Długossius-2: Budkowa, S., Garbaciak, I., & Kamiński, A. et al. (Ed.). (1973). *Ioannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 5–6*. Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Latin)

Dvornik, F. (1970). *Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*. New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press (in English)

Homza, M. (2025). *Stredná Európa I. Na začiatku Stredoveku*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave (in Slovak)

- Kajzer, L. (1991). Jeszcze o 70 kościołach fundacji Piotra Włostowicza (uwagi na marginesie studium Janusza Bieniaka). *Kwartalnik historii kultury materialnej*, 39 (2), 177–185 (in Polish)
- Kollinger, K. (2014). *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*. Wrocław: Chronicon (in Polish)
- Malmenvall, S. (2019). *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest*. Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani (in Slovenian)
- Marsina, R. (1992). Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi východom a západom. *Historický časopis*, 40 (4), 409–421 (in Slovak)
- Marzec, A. (2004). Kariery polityczne na Rusi Czerwonej za panowania Kazimierza Wielkiego (1340–1370). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 4, 9–18 (in Polish)
- MGH-1:** Bretholz, B. (Ed.). (1923). *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series*. (Vol. 2: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum.). Berolini: Apud Weidmannos (in Latin)
- MGH-2:** Pertz, G. H. (Ed.). (1839). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 3). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani (in Latin)
- MGH-3:** Pertz, G. H. (Ed.). (1851). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 9). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani (in Latin)
- MGH-4:** Pertz, G. H. (Ed.). (1859). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 16). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani (in Latin)
- MGH-5:** Pertz, G. H. (Ed.). (1868). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (T. 20). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani (in Latin)
- MPH-1:** Bielowski, A. (Ed.). (1864). *Monumenta Poloniae Historica* (T. 1). Lwów: W Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich (in Latin)
- MPH-2:** Bielowski, A. (Ed.). (1872). *Monumenta Poloniae Historica* (T. 2). Lwów: W drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich (in Latin)
- MPH-3:** Dąbrowski, D., & Jusupović, A. (Eds.). (2017). Kronika Halicko-Wołyńska (Kronika Romanowiczów). *Monumenta Poloniae Historica* (Seria II, T. 16). Kraków; Warszawa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN (in Old Rus'ian; in Polish)
- MPH-4:** Kürbis, B. (Ed.). (1970). *Chronica Poloniae Maiores. Monumenta Poloniae Historica* (Seria II, T. 8). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Latin; in Polish)
- Musin, A. (2019). Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią). In V. Nagirnyy, & T. Pudłocki (Eds.). *Colloquia Russica. Series I* (Vol. 9: Rus' and Poland (10th–14th Centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018). Kraków: Historia Iagellonica; Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 95–121 (in Polish)
- Paszkiewicz, H. (1996). *Początki Rusi* (K. Stopka, Ed.). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności (in Polish)
- Piekalski, J. (2014). Die Formierung des Öffentlichen und Privaten Raums im Breslau des 13. Jahrhunderts. In E. Mühle (Ed.). *Breslau un Krakau im hohen und späten Mittelalter. Stadtgestalt – Wohnraum – Lebensstil*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 27–52 (in Polish)
- Poppe, A. (1999). Wokół chrztu Rusi. In H. Samsonowicz (Ed.), *Narodziny Średniowiecznej Europy*. Warszawa: Wiedza Powszechna; Bellona, 212–230 (in Polish)
- Řeháček, L. (1975). Emauzský klášter a Polsko (K založení a významu filiálních klášterů Emauz v dolnoslezské Olešnici a v Kleparích u Krakova). In J. Homolka i in. (Eds.). *Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emausy v dějinách české kultury*. Praha: Universita Karlova, 203–221 (in Polish)
- Sperka, J. (2010). Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 3, 278–301 (in Polish)
- Sperka, J. (2011). Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 5, 221–229 (in Polish)
- Štefan, I. (2022). Conversion and Christianization. Bohemia, Poland, Hungary and Rus' (9th to 12th Centuries). In F. Curta (Ed.). *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group (in English)

Velykochyi, V., & Voloshchuk, M. (2017). The Catholicization Of Pokutia: Ethno-Confessional And Historical Myth Of The Ukrainian Historiography. *Codrul Cosminului*. Suceava, 23 (2), 321–344 (in English)

Voloshchuk, M. (2019a). Ruthenian-Polish Matrimonial Relations in the Context of the Inter-Dynastic Policy of the House of Rurik in the 11th–14th Centuries: Selective Statistical Data. *Codrul Cosminului*. Suceava, 25 (1), 99–126. <https://doi.org/10.4316/CC.2019.01.006> (in English)

Voloshchuk, M. (2019b). The Ruthenian Courts of the Rurik Dynasty Princesses in the Lands of the Piast Dynasty in the 11th Century: The Attempt of the Searching and Reconstruction. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Series of Social and Human Sciences*, 6 (2), 37–49. <https://doi.org/10.15330/jpnu.6.2.37-48> (in English)

Voloshchuk, M. (2021). Galich, was it a Real (Part of) Rus'? *Konstantínove Listy*, 14 (2), 37–50. <https://doi.org/10.17846/CL.2021.14.2.37-50> (in English)

Włodarski, B. (1966). Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego (1102–1138). *Zeszyty Naukowe. Nauki humanistyczno-społeczne. Historia II*, 20, 38–57 (in Polish)

Włodarski, B. (1970). Sojusz dwóch seniorów (ze stosunków polsko-ruskich w XII wieku). *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 345–363 (in Polish)

Wołoszczuk, M. (2022). Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku. In W. Iwańczak, S. Rosik, & P. Urbańczyk (Eds.). *VI Kongres mediewistów polskich* (T. 5: Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka). Wrocław: Chronicon, 101–113 (in Polish)

Ostap KARDASH

PhD in History and Archaeology,

Assistant at the Department of World History

Leading Specialist of the Centrum Studiorum Mediaevalium,

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4250-6187>

e-mail: ostap.kardash@cnu.edu.ua

THE PROBLEM OF INTER-CONFESSIONAL RELATIONS BETWEEN THE ROSTISLAVOVIDS AND THE PIASTS AT THE END OF THE 11TH–12TH CENTURIES IN THE INTERPRETATION OF FATHER ANTONIY PETRUSHEVYCH

The article is devoted to a historiographical rethinking of the concept of aggravated inter-confessional relations between the Przemyśl, Terebovian, Zvenygorod, and subsequently the Halych Rostyslavlids princes, from the one side, and the Piasts, from the other one, at the end of the 11th–12th centuries, formulated by the Halych historian, Father Antoni Petrushevych in his works during 1866–1882. For the first time in Ukrainian historiography, the views of Father A. Petrushevich on the problem and nature of inter-confessional relations of the Rostislavlids princes with their closest Latin neighbors during the late 11th–12th centuries have been comprehensively summarized and analyzed by the author, reflecting modern research. To a greater extent, the ideological stereotypes formed in the course of the political Russophile movement in Halychyna in the 19th century regarding the Ruthenian-Polish church-religious relations during the Middle Ages are refuted in the article. The author concludes that the vision presented by a 19th-century Halych historian of the general Catholicization of the population of the historical Halych land, initiated by the Latin clergy from the Piasts possessions in the 11th century, is not devoid of a Russophile ideological

and political context and can be interpreted as the old historiographical mystification which requires scientific revision. The inhabitants of the Piasts lands, as well as the subjects of the Rostislavids, during the second half of the 11th–12th centuries remained in a crucial phase of church conversion and crystallization of their own ethno-confessional identity, and therefore could hardly have been related to each other by the “Greek-Slavic rite”, despite the fact that some relicts of the ancient Cyrillic-Methodian tradition were apparently spread in an uninstitutionalized manner throughout the possessions of both dynasties. Therefore, the campaigns of the Przemyśl, Terebovian, Zvenygorod and Halych princes “into the lands beyond the Vistula” at the end of the 11th–12th centuries did not have a pronounced anti-Latin religious context, as A. Petrushevych believed, but instead were a part of the polycentric Ruthenian-Polish interdynastic relations, for a long time retaining the character of local military, often predatory expeditions, which often developed into mutual border raids and clashes.

Keywords: father Antony Petrushevych, Rostislavovids, Piasts, Halych land, interfaith relations, Greek-Slavic rite, Latinization, Russophilism.

Дата першого надходження статті до видання: 02.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК [94 (477): 316.483.485(=161.2=411.16)]»1648/1657»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-02>**Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ**

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>
e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ АНТИЄВРЕЙСЬКИХ ДІЙ ПІД ЧАС ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В УКРАЇНІ¹

З'ясовано соціально-економічні передумови антиєврейських настроїв в Україні напередодні й на початку війни Війська Запорізького під керівництвом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої, традиційно відомої як Хмельниччина. Особливу увагу приділено аналізу функціонування фільварково-панщинної економіки, системи оренди державних і приватних маєтків та пропінації, відкупу податків, факторства та інших форм господарської діяльності, у яких значна частина єврейського населення виконувала функції економічних посередників між польськими землевласниками та українським населенням. Окремий параграф присвячено характеристиці економічних механізмів орендної системи, яка зумовлювала концентрацію адміністративно-господарських функцій у руках орендарів незалежно від їхнього етнічного походження. Водночас показано, що саме єврейські фактори, орендарі, корчмарі та відкупники найчастіше були безпосередніми представниками господарсько-адміністративної системи, з якими контактувало місцеве населення, що сприяло персоналізації соціального невдоволення й поширенню колективної відповідальності на єврейську спільноту загалом. У статті переосмислено поширені історіографічні інтерпретації причин антиєврейських виступів під час Хмельниччини. Значну увагу приділено висвітленню обставин та причин її антиєврейської спрямованості у працях єврейських та ізраїльських науковців, які пов'язували трагедію єврейського населення не лише з релігійною нетерпимістю, а й із соціально-економічною роллю частини єврейської громади в господарській системі Речі Посполитої. Особливу увагу приділено дослідженню системи пропінації. Показано, що виробництво та реалізація алкогольних напоїв були інтегровані до економіки шляхетського маєтку, а передача права їх виробництва й продажу в оренду створювала додаткові осередки соціальної напруженості між орендарями та місцевим населенням. Водночас проаналізовано документальні свідчення, які засвідчують, що участь у шинкарстві та оренді корчем брали не лише євреї, а й представники українського православного населення, що дозволяє критично переглянути усталений історіографічний стереотип про виключно єврейський характер цієї діяльності. Зроблено висновок, що визначальними передумовами антиєврейських настроїв в Україні середини XVII ст. були насамперед особливості соціально-економічної моделі Речі Посполитої, у межах якої окремі групи єврейського населення виконували функції економічних посередників між землевласниками та залежним населенням. Саме структурна роль єврейських орендарів у системі господарського управління, а не їхня етнічна чи релігійна належність сприяла формуванню їхнього негативного образу серед частини козаків і селян. Обґрунтовано необхідність інтерпретації Хмельниччини як складного багатфактор-

¹ Статтю підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування в Інституті єврейських досліджень у Нью-Йорку, за що й за всебічну підтримку автор висловлює щирю подяку його науковому співробітнику Едді Портному.

ного явища, у якому соціально-економічні чинники становили визначальне підґрунтя конфлікту, тоді як релігійні, етнічні та політичні мотиви виступали взаємопов'язаними, але не єдиними причинами розвитку подій.

Ключові слова: Хмельниччина, Річ Посполита, Україна, козацтво, селяни, євреї, орєнда, пропінация, антиєврейські настрої, соціально-економічна історія.

Актуальність, історіографія і мета дослідження. Події під час війни Війська Запорізького під проводом його гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої (РП) у середині XVII ст., відомі під популярною назвою як Хмельниччина, належать до однієї із суперечливих проблем ранньомодерної історії Східної Європи. В українській історіографії існують різні підходи до трактування Хмельниччини – як визвольної війни, національної революції або початку Руїни (Костомаров, 2004; Грушевський, 1995; Грушевський, 1996; Крип'якевич, 1990; Петровський, 1940; Голобуцький, 1994; Смолій, Степанков, 1999; Смолій, Степанков, 2009; Оглоблин, 2004; Сергійчук, 2003; Сохань, Дашкевич, Гірич, 2003; Субтельний, 1993; Степанчук, 2018). Для польських істориків ці події були початком так званого Потопу й руйнації Польської держави, повстанням та громадянською війною (Gawroński, 1905; Gawroński, 1909; Kaczmarczyk, 1988; Serczyk, 1998). У пам'яті євреїв про минуле події початку Хмельниччини в Україні асоціюються передусім із масовими вбивствами єврейського населення, відомими під терміном, що у транслітерації з івриту звучить як «ґзерот» (גזרות), що у перекладі українською має кілька значень, одними із яких, найбільше відповідних суті подій, є терміни «лихоліття» або «переслідування» (1938, הנובר). Саме така різна пам'ять зумовила наукові, політичні та моральні дискусії щодо аналізу та оцінок причин, масштабів та наслідків антиєврейських дій загонів козацького війська в Україні під час Хмельниччини. З'ясування причин антиєврейських дій потребує аналізу соціально-економічних передумов і міжетнічних відносин середини XVII ст.

Саме тому першим етапом на шляху історичного дослідження складних і неоднозначних подій спільного минулого українців та євреїв є з'ясування обставин, передумов та причин трагедії євреїв в Україні на початку Нового часу світової історії таким чином, щоб узагальнити і синтезувати напрацювання інших авторів та сформувати належне уявлення про витоки загострення та деформації міжетнічних стосунків між українцями і євреями у середині XVII ст.

У статті використано узагальнювальний термін «антиєврейські дії» як нейтральну аналітичну категорію для позначення всього комплексу насильницьких і дискримінаційних дій щодо єврейського населення. Метою використання цього терміна є не заперечення, евфемізація або применшення вчиненого під час Хмельниччини насильства чи його наслідків, а забезпечення єдності понятійного апарату та уникнення підміни історичного аналізу наперед заданими оцінками.

Соціально-станова структура населення українських земель у складі Речі Посполитої у 1569–1647 роках. Суспільство українських земель у складі Речі Посполитої було становим і поділялося на кілька основних груп (станів):

- 1) шляхта як найбільше привілейована частина населення;
- 2) міщани (торговці, ремісники тощо);

3) селяни (більше відомі під популярною назвою як «посполиті», тобто по суті народ або основна маса населення);

4) козаки, які претендували на роль окремого військового стану;

5) духовенство різних етноконфесійних спільнот;

6) юдеї або євреї (які були не окремим станом, а окремою етноконфесійною групою).

Усі вказані групи населення не були монолітними, вони були поділені на дві чи на три групи. Шляхта поділялася на магнатів, середню та дрібну шляхту; частина духовенства також походила з її середовища. Після Люблінської унії русько-українські шляхтичі отримали рівні права з польською знаттю (Rosenthal).

Козацтво поділялося на реєстрових і нереєстрових козаків. Перші перебували на державній службі Речі Посполитої, другі становили основну масу козацтва й поповнювалися переважно вихідцями із селянства (Щербак, 2000). Єврейський історик Якуб Шацький наголошував, що соціальні стани Речі Посполитої були внутрішньо неоднорідними. Він також звернув увагу на прагнення козацької старшини закріпити власні привілеї, що свідчило про соціальну замкнутість козацького стану (1938, הנובר, р. 67).

На українських землях соціальна та конфесійна ідентичність часто переважала над етнічною. Людей насамперед сприймали як представників певного стану й віросповідання, а вже потім – певної етнічної спільноти. У XIX ст. це стало підставою для появи формули «gente Ruthenus, natione Polonus», яка відображала поєднання руського походження з належністю до польської політичної нації (Pleszczyński, 2024, р. 317–346).

Особливе місце у становій системі в Україні займала православна шляхта. Попри формальну рівність політичних прав із польською шляхтою, вона дедалі більше відчувала наслідки посилення впливу католицької церкви та Контрреформації. Частина руської аристократії полонізувалася, переходила до римо-католицизму й інтегрувалася до загальнопольської політичної еліти. Інша частина залишалася прихильною до православ'я, підтримувала братства, православні монастирі та освітні заклади. Саме із цього середовища походили такі впливові діячі, як князь Костянтин Василь Острозький, який став одним із головних покровителів православної культури та освіти в Речі Посполитій (Яковенко, 2008).

Окремо від цього поділу були євреї, які репрезентували специфічну групу, відмінну від решти станів. Юдейське населення РП не становило окремого стану в юридичному розумінні, однак користувалося особливим правовим статусом. Його основу становили привілеї, надані польськими королями ще починаючи з Каліського статуту 1264 р. та підтверджені наступними монархами. Єврейські громади користувалися широким самоврядуванням, власним судочинством і системою оподаткування. Польська влада заохочувала переселення євреїв до українських земель і розширювала можливості їхньої господарської діяльності, що сприяло зростанню єврейського населення та його економічної ролі (Schiper, 1932, s. 160; Weinryb, 1973, р. 61–62).

Люблінська унія була спрямована на зміцнення обороноздатності держави в умовах зовнішніх загроз. Для Речі Посполитої важливими були як військова служ-

ба козацтва, так і фінансово-адміністративний потенціал єврейських громад. Обидві спільноти прагнули закріпити свої привілеї через власні представницькі інституції, що знайшло вияв у створенні гетьманської влади серед козаків (1578) та Ради чотирьох земель серед євреїв (1580) (Goldberg, 1991, р. 44–58; Стороженко, 1904).

Причини конфлікту інтересів між українцями, поляками та євреями.

Важливо відзначити, що у ранньомодерну добу соціально-економічні конфлікти між різними станами не завжди були поєднані з міжетнічними. Для того часу характерною була ситуація, коли представники різних етнічних груп могли належати до одного суспільного стану й мати спільні політичні інтереси. Серед шляхти були як католики-поляки, так і православні віруючі та протестанти. У містах поруч співжили католики, православні, уніати, юдеї та представники інших етноконфесійних спільнот (Яковенко, 2006, с. 244–273). Подібна ситуація була характерною й для козацтва, до якого входили вихідці різного етнічного походження, об'єднані військовою службою та особливими правами (Tomkiewicz, 1948, с. 248–260). Тому до середини XVII ст. суспільні конфлікти на українських землях мали переважно соціальний та конфесійний характер. Етнічний чинник набував більшої ваги поступово, особливо внаслідок загострення православно-католицького протистояння після Берестейської унії 1596 р. та в ході воєнних дій між ВЗ і РП у середині XVII ст.

На зламі XVI–XVII ст. суспільство Польського королівства (офіційна назва держави «Корона Польська» (КП) переживало глибокі релігійні та соціальні трансформації, пов'язані з розвитком міського самоврядування та господарських і міжконфесійних відносин. На цьому тлі на зламі XVI–XVII ст. ставлення до єврейського населення Речі Посполитої поєднувало державний протекціонізм із суспільною ворожістю. Попри широкі привілеї та автономію єврейських громад, вони часто стикалися з економічною конкуренцією, релігійною нетерпимістю та антиюдейськими настроями. Після приєднання українських земель частина єврейського населення була залучена до орендних, фінансових та адміністративних функцій у магнатських маєтках. Це сприяло тому, що саме вона асоціювалася в очах місцевого населення з владою землевласників. Для багатьох єврейських переселенців така діяльність була одним із небагатьох шляхів економічної інтеграції (Polonsky, 2010; Weinryb, 1973, р. 61–62, 114–116).

Соціально-економічне пояснення природи конфліктів інтересів між євреями та іншими етноконфесійними групами населення України напередодні Хмельниччини дав відомий дослідник історії України Володимир Антонович. Він пояснював соціальну напругу економічним домінуванням частини єврейських орендарів і торговців, які, на його думку, поступово витісняли місцеве населення з окремих сфер господарської діяльності. Як приклад Антонович наводив скарги львівських міщан 1647 р. щодо домінування єврейських купців у міській торгівлі. Антонович також звертав увагу на відокремленість єврейських громад та їх корпоративний характер, однак це можна розцінювати як типову рису ранньомодерних корпоративних спільнот, а не як виняткову особливість єврейського населення. На думку Антоновича, участь частини єврейського населення у відкупках, орендах і податковому адмініструванні створювала підґрунтя для соціального конфлікту між ним і міщанами та селянами (Антонович, 1870).

Очевидно, що висновки В. Антоновича відображали рівень історичної науки другої половини XIX ст. Однак на сучасному етапі історичних досліджень доцільно звертати увагу на внутрішню неоднорідність єврейського населення та зважати на те, що конфлікти середини XVII ст. були наслідком взаємодії соціально-економічних, політичних, конфесійних і воєнних чинників, а не колективної поведінки будь-якої етнічної чи релігійної спільноти.

Роль євреїв як посередників-факторів у феодально-економічній системі РП в Україні та їхні відносини із магнатами і державними структурами РП. Напередодні 1648 р. більшість земель в Україні перебувала у власності магнатів і шляхти. За даними подимних реєстрів Київського воєводства 1640 р., наприклад, близько 68% земель належало лише 27 магнатам (серед них були Єремія, Костянтин та Христина Вишневецькі, Станіслав Любомирський, Януш Заславський, Януш Тишкевич, Стефан Аксак, Яків Собеський, Станіслав Конєцпольський, Самуїл Корецький, Казимир Лев Сапега, Самуїл Лащ, Анна Ходкевичева), тоді як решта перебувала у власності середньої та дрібної шляхти. Подібна концентрація землеволодіння спостерігалася й на Брацлавщині, де близько 80% дворів належало 18 магнатам (серед яких були Станіслав Конєцпольський, Томаш Замойський, Степан Четвертипський, Домінік Заславський, Кароль Корецький, Галина Калиновська, Ян Тильковський) (Крип'якевич, 1990, с. 16–18).

У соціально-економічній системі Речі Посполитої першої половини XVII ст. єврейське населення займало специфічні, структурно зумовлені позиції, тісно пов'язані з організацією маєткового господарства, фінансових практик та адміністрування. У багатьох місцевостях вони були факторами (від лат. «factor» – «той, хто робить, виконує») – довіреними представниками великих землевласників, купців або державних урядовців, які не були власниками маєтків і керували господарськими справами від імені своїх господарів. На українських землях вони виконували такі функції:

- 1) управляли маєтками магнатів або шляхти;
- 2) забезпечували контроль над збором податків, чиншу та панщини з селян, який безпосередньо здійснювали економи, управителі фільварків, двірські службовці;
- 3) контролювали виробництво і продаж продукції фільварків (зерна, худоби, лісу тощо);
- 4) укладали торговельні угоди, продавали товари й закуповували необхідні речі;
- 5) відповідали за фінансово-торговельні операції, вели бухгалтерію та звітували власнику про прибутки й витрати.

В умовах розвитку фільваркової системи в Україні XVI–XVII ст. фактори стали важливою складовою частиною господарського управління. Особливо це стосувалося великих магнатських володінь, де один власник міг мати десятки маєтків і не міг керувати ними особисто. Не варто плутати факторів із орендарями (які самі орендували маєтки або окремі прибутки за певну плату) і економами (які безпосередньо керували окремим господарством). Фактори часто мали ширші повноваження й представляли інтереси власників у торговельних та фінансових справах. Їхня участь

визначалася не стільки автономним вибором, скільки можливостями й обмеженнями, що випливали з правового статусу, структури землеволодіння та міських регуляцій. Як зазначав ізраїльський науковець Гершон Давид Гундерт, взаємини між магнатами та єврейськими громадами були взаємовигідними. Магнати використовували фінансовий і адміністративний досвід єврейських факторів, тоді як євреї отримували захист і можливості для господарської діяльності. Основою цих відносин був прагматичний економічний інтерес, а не взаємна симпатія (Hundert, 2004, p. 37–40).

Практика посесій і тенути в господарському житті українських земель у складі РП. Від кінця XIV ст. у Речі Посполитій поширилася практика застави королівщин, зумовлена фінансовими потребами державної скарбниці. Існували різні юридичні форми користування королівськими маєтками, серед яких найпоширенішими були посесія, оренда, застава та довічне держання (Rutkowski, 1953, s. 70; Sucheni-Grabowska, 1974).

Посесія (лат. «*possessio*») означала право тимчасового володіння й користування маєтком без набуття права власності. Посесор управляв маєтком і отримував із нього прибутки на умовах, визначених договором або королівським привілеєм. Особа, яка отримувала маєток у посесію, називалася посесором («*posesor*»). Право користування чужим маєтком (посесія) поділялося на тенуту (*tenuta*), заставу (*zastaw*), довічне держання (*dożywocie*), оренду (*arenda, dzierżawa*) та інші форми.

Тенута була однією з форм тимчасового держання королівщин, що поєднувала елементи оренди, застави або довічного користування. Її поширення було пов'язане передусім із кредитуванням державної скарбниці, оскільки доходи із заставлених маєтків залишалися у держателя до їх викупу Короною. Її застосовували у вигляді заставного, довічного або строкового володіння державними маєтками. Досліджуючи розвиток королівського домену, Єжи Люціньський виокремив різні способи вибуття королівщин із безпосереднього управління монарха, серед яких застави, тимчасові та умовні форми держання посідали важливе місце. Система держання королівських маєтків була значно складнішою, ніж простий поділ на власність і оренду. Передача королівщин у заставу була насамперед способом отримання коштів для державної скарбниці, основною функцією застав було кредитування королівської влади, тоді як володіння маєтком виступало забезпеченням наданої позики. Саме тому значна частина доходів із заставлених королівщин надходила не до державного скарбу, а залишалася у фактичних держателів до моменту викупу маєтку Короною Польською (Łuciński, 1970, s. 30).

У Речі Посполитій XVI–XVII ст. тенутаріями (держателями королівщин) переважно були шляхтичі, оскільки тенута зазвичай була пов'язана з політичними правами, службою перед королем, урядами (наприклад, староствами) та становими привілеями шляхти. Євреї рідко виступали безпосередніми тенутаріями, оскільки ця форма держання була пов'язана зі шляхетським станом. Натомість вони часто діяли як орендарі, адміністратори, суборендарі або кредитори шляхетських держателів королівщин.

Оренда як пріоритетна форма економічної діяльності євреїв в Україні. Євреї в Україні наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. були задіяні у різних сферах економіки. Досліджуючи цю сторінку їхньої історії, єврейський істо-

рик з Польщі Ігнацій Шіпер стверджував: «Основну масу українського єврейства, безсумнівно, становили – подібно до Червоної Русі (Галичини – *А.Б.*) – євреї, які здавали в оренду окремі заїжджі двори та млини, а також купці, ремісники та всіляка домашня прислуга – одним словом, простий народ. Принаймні, таке враження складається, коли переглядаєш записи міст, містечок та сіл України, що збереглися з того періоду. У цих записах досить часто можна зустріти списки євреїв, які дають нам уявлення про професійний склад єврейського населення, оскільки записані прізвища чи прізвиська євреїв часто походять від їхніх занять. Отже, серед євреїв, перелічених в українських містах, ми зустрічаємо шинкарів, крамарів, управителів, «дігтярів» (виробників дьогтю – *А.Б.*), кравців, шевців, м'ясників тощо поряд із «докторами» (тобто рабинами), мініяйлами, вчителями, лікарями, лазниками (працівниками лазень – *А.Б.*) тощо. Зазвичай переважають шинкарі та крамарі. Єврейські ремесла тут загалом були слабо розвинені, хоча їхні представники – рідкісне явище на землях Речі Посполитої! – разом із польськими та русинськими ремісниками утворювали спільні цехи. Наприклад, у Білій Церкві, для якої ми маємо списки імен кожного цеху з 1641 року, цех кравця мав 16 майстрів, двоє з яких були євреями, цех м'ясника мав 22 члени, також лише двох євреїв тощо». Проте, на думку І. Шіпера, саме діяльність невеликої групи великих єврейських орендарів, які управляли магнатськими маєтками й виконували адміністративно-фіскальні функції, сприяла зростанню соціального невдоволення, що згодом проявилось під час Хмельниччини (Schiper, 1932, s. 163–164).

Представники єврейських громад часто орендували млини, корчми, броварні, винокурні та інші прибуткові об'єкти, виконуючи роль економічних посередників між власниками маєтків і місцевим населенням. Поширення оренди значною мірою було зумовлене правовими обмеженнями. Євреї здебільшого не могли володіти землею, тому були змушені працювати в орендних, торговельних і фінансових сферах. Як зазначав професор Єврейського університету в Єрусалимі Джонатан Декель-Чен, саме це пояснює незначну участь єврейського населення у власному землеробстві (Dekel-Chen).

Крім того, частина єврейських підприємців відігравала важливу роль у системі відкupu податків і зборів. Оренда могла охоплювати митні платежі, торгові збори та інші фіскальні інструменти. Це ставило їх у позицію виконавців податкової політики на локальному рівні. Водночас вони не визначали розміру податків, а лише реалізовували вже встановлені зобов'язання, діючи в межах контрактних умов, що стимулювали ефективність і прибутковість. Навіть через століття після Хмельниччини кількість єврейських орендарів не зменшилася. За підрахунками сучасної ізраїльської дослідниці Юдіт Калік, згідно з переписом 1764–1765 рр. у Речі Посполитій (включаючи Правобережну Україну), понад третина зайнятих євреїв були орендарями різних видів. За її висновком оренда була одним із найважливіших видів економічної діяльності єврейського населення Центрально-Східної Європи від Середньовіччя, а в ранньомодерний період її значення ще більше зросло. Для шляхти оренда стала одним із головних механізмів перетворення доходів від земельних володінь і монопольних привілеїв на готівку. Поступове обмеження права євреїв на володіння землею у Польщі в XVI ст. сприяло тому, що

їхня участь у земельних відносинах дедалі більше набувала форми оренди, а не власності. До середини XVII ст. значного поширення набула оренда цілих маєтків разом із пов'язаними з ними монопольними правами. На думку дослідниці, саме така модель господарювання посилювала напруженість у відносинах між частиною єврейських орендарів і селянським населенням та була одним із чинників, що сприяли загостренню соціальних конфліктів напередодні повстання 1648 р. Ще одним із ранніх механізмів залучення єврейських підприємців до орендних відносин була система застави маєтків. Водночас шляхта прагнула не допустити навіть формальної можливості переходу земельної власності до єврейських кредиторів, що знайшло відображення в практиці сеймиків (Kalik).

Великі єврейські орендарі та підприємці залучали до власної діяльності також своїх одновірців як численних суборендарів, писарів, торговців і ремісників, створюючи розгалужені господарські мережі, які забезпечували функціонування орендної системи (Schiper, 1932, s. 160).

Прибутковість оренди. Частина єврейських орендарів була залучена до функціонування системи державних оренд Речі Посполитої у королівських старостах України, де вони виступали управителями прибутків, що юридично належали королю та державній адміністрації. Предметом таких договорів часто були не окремі господарські об'єкти, а цілі комплекси прибутків староств, що свідчило про високий рівень концентрації фінансового управління та значні масштаби діяльності окремих орендарів. Типовим прикладом цього є опис Канівського, Переяславського, Корсунського, Черкаського, Богуславського та Білоцерківського староств у люстрації (переписі державних маєтків, населених пунктів, земель та господарств з метою обліку й оподаткування в РП – А.Б.) Київського воєводства за 1622 р. Згідно з нею, шляхтич Снопковський, який був орендарем Канівського і Богуславського староств, передав в оренду на два роки обидва ці староства орендарю з єврейської громади Білої Церкви Копелю разом із млинами, корчмами з монопольним правом виробництва та збуту горілки, поташними будими, чиншами, штрафами, рибними ловами, перевозами, митами, ваговими зборами та всіма іншими доходами в цих староствах за 9500 флоринів на рік. Згідно з договором, який орендар пред'явив ревізорам із власноручним підписом і печаткою покійного коронного хорунжого, він мав сплачувати цю суму у встановлені строки. Із договору випливає, що Канівське староство з усіма прибутками та доходами приносило 4000 флоринів щорічно. Після виплати підстарості річного утримання в розмірі 300 флоринів залишалося 3700 флоринів, з яких належало сплатити 740 флоринів кварти. Богуславське староство приносило 5500 флоринів річного доходу, а після вилучення двох поташних буд до Білоцерківського староства його дохід зменшився до 4000 флоринів. У Корсунському та Богуславському староствах значна частина прибутків також надходила від об'єктів, які передавалися в оренду: оренда млина та шинку (корчми), наприклад, становила 2500 флоринів, від двох поташних буд – 1500 флоринів, а в містечку Крилові оренда млина та транспорту через річку Тясмин приносила 500 флоринів. Аналогічно у Стеблові оренда млинів і шинку становила 300 флоринів, а в Чигирині оренда млина і виробництво горілки приносили 500 флоринів (Jabłonowski, 1877, s. 130–140).

Таким чином, структура доходів свідчила про переважання прибутків від підприємницької діяльності над безпосереднім оподаткуванням міського населення. Після виплати утримання підстарості чистий дохід староства залишався значним, що засвідчувало високу економічну ефективність системи орендного господарювання. Показовим було й те, що люстрація зафіксувала нерівномірність податкового навантаження. Так, мешканці Крилова ще користувалися пільговим періодом і не сплачували податків, однак господарські об'єкти, зокрема млин і перевіз через Тясмин, уже були включені до орендної системи та забезпечували стабільний прибуток. Це свідчило, що державна адміністрація прагнула максимально використовувати природні та виробничі ресурси навіть там, де населення тимчасово було звільнене від повинностей. Подібна ситуація простежувалася і у Стеблові та Чигирині. Хоча міста ще не формували значних податкових надходжень через надання пільг новим поселенцям, прибутки забезпечувалися завдяки передачі в оренду млинів, корчем і винокурень. Отже, економічна модель староства дедалі більше спиралася на експлуатацію прибуткових промислів, а не лише на стягнення податків із населення. Водночас для Богуславського староства була характерною своєрідна соціальна структура прикордонного регіону, де поряд із невеликою кількістю послушних міщан більшу частину населення становили козаки. Останні не виконували звичайних феодалських повинностей і не сплачували податків, натомість відбували військову службу при старості. Така особливість свідчила про незавершеність процесів феодалської колонізації та про існування специфічного прикордонного устрою, який суттєво відрізнявся від внутрішніх районів РП.

Матеріали люстрації Київського воєводства 1622 р. свідчать, що економічна модель королівських староств була орієнтована насамперед на отримання прибутків від передачі господарських об'єктів в оренду. Наведені в документі цифрові показники дозволяють простежити співвідношення між традиційними податковими надходженнями та доходами від орендної експлуатації. Показовим у цьому відношенні було Корсунське староство. Люстрація зазначала, що чинш із міста Корсуня становив лише 178 флоринів 29 грошів, тоді як одна лише оренда млина та корчми приносила 2500 флоринів на рік. Отже, прибуток від одного орендного комплексу більш ніж у чотирнадцять разів перевищував дохід від міського чиншу. Це свідчило про те, що основою фінансової системи староства були не земельні чи міські податки, а передача прибуткових господарських об'єктів в оренду. Ще одним підтвердженням високої рентабельності орендної системи були поташні буди, які забезпечували 1500 флоринів щорічного доходу. У сукупності лише три орендні об'єкти – млин, корчма та дві поташні буди – приносили 4000 флоринів, тоді як усі інші доходи староства становили лише близько 178 флоринів 29 грошів. Таким чином, понад 95% зафіксованих прибутків Корсунського староства формувалися саме завдяки орендній експлуатації промислових і торговельних об'єктів. Загальний дохід Корсунського староства визначався у 4178 флоринів 29 грошів. Після виплати підстарості 200 флоринів 29 грошів у розпорядженні державної адміністрації залишалося 3978 флоринів, тобто понад 95% усіх надходжень. Це свідчило про високу ефективність функціонування старостинської адміністрації, адміністративні витрати якої були порівняно незначними щодо загального прибутку. Не менш по-

казовою була ситуація в Крилові. Попри те, що його жителі ще користувалися свободою від податкових повинностей, оскільки не завершився термін пільгової колонізації, оренда лише млина та перевозу через Тясмин уже приносила 500 флоринів щороку. Отже, навіть за відсутності податкових надходжень від населення держава отримувала стабільний прибуток завдяки передачі в оренду стратегічно важливих господарських об'єктів. Подібна тенденція простежувалася і у Стеблові. Чинш із міста становив лише 20 флоринів, тоді як оренда млинів і корчми забезпечувала 300 флоринів, тобто у п'ятнадцять разів більше (Jabłonowski, 1877, s. 130–141). Це свідчить, що найбільш прибутковими були саме підприємства, пов'язані з виробництвом і торгівлею. Аналогічною була ситуація і в Чигирині. Незважаючи на те, що міщани ще не сплачували податків через надані їм пільги, оренда млина та виробництво горілки вже приносили 500 флоринів річного доходу. Таким чином, навіть новозасновані поселення починали приносити прибуток державі задовго до завершення пільгового періоду саме завдяки розвитку орендного господарства.

Особливо виразно прибутковість орендної системи простежувалася в Богуславському старостві, де більшість населення становили козаки, які не сплачували податків і не відбували звичайних феодалських повинностей, виконуючи лише військову службу. Отже, за відсутності значних податкових надходжень від населення основним джерелом доходів залишалися орендовані господарські об'єкти. Характерним прикладом були згадані дві поташні буди у складі Богуславського староства, за оренду кожної з яких, як було сказано, орендар Копель сплачував по 750 флоринів, або разом 1500 флоринів за дві з них. Ці цифри показували, що навіть окреме промислове підприємство забезпечувало державі доходи, співставні або навіть більші, ніж цілі населені пункти.

Для правильного розуміння економічного значення сум, наведених у люстраціях XVI–XVII ст., необхідно враховувати купівельну спроможність тодішньої грошової одиниці. У документах Речі Посполитої флорин (польський злотий) був розрахунковою одиницею, що дорівнювала 30 грошам. Його реальна вартість була значною: за один флорин можна було придбати пару якісних чобіт, тоді як робочий віл коштував близько 2–3 флоринів, а робочий кінь – 6–7. Денний заробіток некваліфікованого найманого працівника становив лише кілька грошів, тому один флорин відповідав приблизно кільком денним заробіткам (Maćzak, 1995).

У цьому контексті фінансові показники, зафіксовані в люстрації Київського воєводства 1622 р., набувають особливого значення. Так, орендна плата в розмірі 500 флоринів, яку приносили окремі млини, перевози чи винокурні, дорівнювала вартості кількох десятків робочих коней або кількох сотень голів великої рогатої худоби. Дохід у 1500 флоринів, який забезпечували дві поташні буди, становив значний капітал, доступний лише великим підприємцям або заможним орендарям. Навіть окремі орендовані комплекси забезпечували доходи, співмірні з великими господарствами, що свідчило про високу рентабельність цієї системи. Як уже було сказано, оренда млина та корчми в Корсунському старостві приносила 2500 флоринів щороку. Такий дохід значно перевищував річні прибутки більшості шляхетських маєтків середнього розміру і свідчив про надзвичайно високу прибутковість об'єктів, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції, торгівлею та

шинкуванням. Найбільшою ж сумою, зафіксованою в люстрації, були 9500 флоринів річної орендної плати за Канівське та Богуславське староства. Подібний капітал був співмірний зі статками великих землевласників і свідчив про виняткову економічну цінність права на управління комплексом державних прибутків. Тому навіть без перерахунку на сучасну валюту наведені цифри переконливо засвідчували, що орендна система була одним із найприбутковіших елементів фінансової політики РП. Вона забезпечувала стабільні й значні надходження до королівської скарбниці, що пояснює зацікавленість державної влади в її подальшому функціонуванні та розширенні.

Таким чином, наведені вище факти й цифрові показники переконливо демонструють економічну логіку орендної системи Речі Посполитої: найбільші доходи приносили не прямі податкові надходження від населення, а прибутки від оренди промислів і монопольних прав. Доходи від млинів, корчем, поташних буд, винокурень, перевозів та інших прибуткових об'єктів формували економічну основу королівських староств. Вони частково надходили старості, частково спрямовувалися до державної скарбниці через кварту, а зрештою забезпечували фінансову систему Речі Посполитої. Саме тому держава була зацікавлена у збереженні та розвитку орендної моделі, яка забезпечувала стабільніші й вищі прибутки, ніж традиційне оподаткування населення.

Матеріали люстрації Київського воєводства 1622 р. дозволяють простежити участь єврейських підприємців у цій системі управління прибутками окремих королівських староств. Водночас джерело має виключно фіскально-ревізійний характер і не містить відомостей про взаємини орендарів із місцевим населенням чи можливі зловживання. Тому його не можна трактувати як прямий доказ того, що діяльність єврейських орендарів уже в 1620-х роках викликала соціальне невдоволення. Натомість люстрація підтверджує функціонування розвиненої системи оренди, у межах якої окремі єврейські орендарі отримували право управляти частиною прибуткових об'єктів і доходів староств. Саме ця обставина в подальшому сприяла тому, що під час війни між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою частина населення сприймала їх як представників адміністративно-фінансової системи РП, хоча юридичними власниками відповідних прибутків залишалися король, шляхетські власники або державні інституції.

Взаємини єврейських орендарів із селянським населенням у системі орендних відносин. Економічна діяльність частини єврейських підприємців України була пов'язана з кредитуванням шляхти, орендою маєтків і торгівлею. Через обмеження права на володіння землею вони опинилися у проміжному становищі між власниками маєтків і тимчасовими користувачами прибутків від них (Goldberg, 1974, p. 248–282). Для визначення цієї моделі взаємин доречним є поняття «оренда доходу», запропоноване Маурицієм Горном (Horn, 1975, s. 231).

Єврейські орендарі в Україні не були безпосередніми землеробами, а виконували роль посередників між власниками маєтків і селянством у межах фільварково-панщинної системи. У структурі єврейського населення РП першої половини XVII ст. можна виділити дві групи, пов'язані з аграрною економікою. Першу становили численні орендарі пропінацій, які отримували право на виробництво

й продаж алкоголю та інших прибуткових об'єктів. Вони використовували працю залежних селян, надану їм власниками маєтків або старостами. Другу групу становили євреї, які брали в оренду цілі маєтки, села або земельні комплекси, що належали магнатам, шляхті чи королівським адміністраторам. Попри формальні заборони, така практика фактично існувала, оскільки власники маєтків часто ігнорували ці обмеження (Goldberg, 1990, p. 190–191).

Орендарі отримували право збирати податки, мита та використовувати монополії прибутки від корчем, млинів, винокурень та інших об'єктів, що забезпечувало їм прямий контакт із селянами. У джерелах зафіксовано випадки перевищення встановлених повинностей, насильства, ув'язнень і різноманітних зловживань. Причиною цього була сама природа короткострокової оренди: прагнучи швидко повернути вкладені кошти й отримати прибуток, орендарі часто посилювали експлуатацію селян, збільшували повинності та вводили додаткові побори. У результаті орендна система стала одним із чинників соціального напруження в українських землях РП напередодні Хмельниччини (Боряк, 1993, с. 7; Гроссман, 1963, с. 135–146).

Водночас ці явища не можна пояснювати винятково діяльністю єврейських орендарів. Тривалий час в історіографії існував міф про оренду як «єврейську монополію», однак джерела показують значно складнішу картину. Орендарями були також шляхтичі та інші християни. У 1630–1640-х рр. дедалі більше представників дрібної і середньої шляхти почали брати участь у прибутковій системі оренди. Документи цього часу фіксують конфлікти між шляхтичами через оренду млинів, рудень, корчем і цілих господарських комплексів (Петровський, Гуслистий, 1946, с. 13–16, 38). Це свідчить, що експлуатаційний потенціал орендної системи був пов'язаний не з етнічним походженням орендаря, а з економічною логікою короткострокового користування маєтком. З цього приводу Ю. Калік зазначала, що оренда нерухомості та прибуткових прав поступово стала сферою конкуренції між єврейськими підприємцями й дрібною шляхтою. Магнати часто передавали маєтки своїм шляхетським клієнтам для зміцнення політичних зв'язків, унаслідок чого євреї частково втрачали позиції в оренді великих маєтків, але продовжували відігравати важливу роль у суборенді, оренді менших маєтків та монополіях прав (Kalik, 1995, p. 17–18).

Таким чином, напередодні 1648 р. орендна система в Україні мала змішаний єврейсько-християнський характер. Євреї залишалися важливими учасниками цієї сфери, особливо в управлінні прибутковими правами, корчмами, млинами та іншими промислами, однак вони не були її єдиними представниками. Водночас саме через помітну роль частини єврейських орендарів у фінансово-господарській системі РП сформувалися стереотипи про «жидів-орендарів» і «жидів-шинкарів», які згодом стали одним із чинників антиєврейського насильства під час повстання 1648 року.

Система пропінатії та роль орендарів у виробництві й продажу алкоголю. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. виробництво й продаж алкоголю стали одним із найприбутковіших способів використання зернових ресурсів на місцевому рівні. Саме тому в Україні значного поширення набула пропінатія – оренда

права винокуріння та торгівлі алкогольними напоями. Орендарі пропінацій отримували право управляти броварнями, винокурнями, шинками та іншими пов'язаними господарськими об'єктами. Значна частина економічно активного єврейського населення була залучена до цієї сфери (Goldberg, 1990, p. 189).

Система пропінації мала риси передачі економічної монополії: шляхтич залишався власником права на виробництво й продаж алкоголю, а орендар сплачував за можливість користуватися цією монополією, організовував виробництво, збут, утримання корчем і після сплати орендної плати отримував прибуток. За цією моделлю єврейські орендарі були не власниками монополії, а її операторами.

Передача права на виробництво й продаж алкоголю в оренду створювала обмеження для селян і козаків, оскільки вони втрачали можливість вільно виробляти та продавати напої. У випадках, коли орендарями пропінацій були євреї, ці економічні конфлікти часто набували етнічного забарвлення. Польський шляхтич С. Грондський зазначав, що козакам забороняли вільно варити й продавати пиво та горілку, залишаючи прибутки від цього власникам монополій: «Нарешті, козакам забороняли вільно варити й продавати пиво та горілку, тоді як прибуток від цього привласнювали собі, дозволяючи козакам виготовляти їх лише для домашнього вжитку» (Grondski, 1789, s. 32). Подібні уявлення відображено і в «Літописі Самовидця», де відповідальність за обмеження приписувалася «жидам», хоча йшлося передусім про функціонування системи орендних прав: «У містах ж-бо від жидів та була кривда, що не дозволено було козакові у домі своєму жодного напою на потребу свою тримати, не тільки меду, горілки, пива, а й браги» (Дзира, 1971, с. 46–47).

Гуральництво було важливою галуззю господарства шляхетських маєтків. Власники земель мали право виробництва й продажу алкоголю, але часто передавали практичне управління цією сферою орендарям, серед яких було багато євреїв. Значна частина практичного управління корчмами та продажем алкогольних напоїв перейшла до орендарів з представників єврейських громад, за словами дослідника І. Прижова, тому що, як правило, «для пана й шляхтича немислимо було опуститися до заняття яким би-то не було промислом, а тим більше корчемним» (Прыжов, 1868, с. 150–151).

Прибутковість пропінації підтверджують і податкові матеріали. Наприклад, у 1578 р. у Брацлавському воєводстві із 1403 злотих податків до коронного скарбу 303 злотих становило чопове – збір із виробництва й продажу алкоголю. У Київському воєводстві ця сума становила 800 злотих із 2015, а у Волинському – 2800 злотих із 8541. Це свідчить про значну роль алкогольних монополій у фінансовій системі РП (Купчинський, 2008, с. 122).

У багатьох маєтках пропінація ставала джерелом соціальної напруги. Селянам і козакам могли забороняти самостійне виробництво алкоголю, змушуючи користуватися визначеними корчмами. Скарги стосувалися високих цін, низької якості продукції та примусу купувати напої в орендованих закладах. У 1640 р. мешканці сіл поблизу Львова скаржилися, що євреї-орендарі змушували їх купувати дорогі та неякісні мед і горілку, що призводило до зубожіння населення (Апанович, Майборода, 1953, с. 304).

Водночас твердження про виключно єврейський характер корчемного бізнесу є історіографічним стереотипом. Судові матеріали Волині за 1647 р. показують, що шинкарями та управителями корчем були також православні. Наприклад, селяни Сайко Жабенята, Іван Бекеша та Лукаш Демиденята виконували функції шинкарів і шафарів у маєтках шляхтичів, продаючи горілку й пиво, вироблені з панського зерна. Інші документи засвідчують, що шляхтичі передавали корчми в оренду також християнам (Петровський, Гуслистий, 1946, с. 157–159).

Ці матеріали показують, що шинкування та оренда корчем в Україні XVII ст. мали змішаний етноконфесійний характер. Євреї відігравали важливу роль у системі пропінатії, однак не були її єдиними учасниками. Причиною соціальних конфліктів була сама система монопольної оренди, яка обмежувала можливості місцевого населення та стимулювала прагнення орендарів до максимізації прибутків. Водночас через помітну участь частини єврейських підприємців у цій сфері сформувався стереотип «єврея-шинкаря», який став одним із чинників антисемітських настроїв у період Хмельниччини.

Проблеми у взаєминах між єврейськими факторами та орендарями й українськими козаками, селянами та міщанами. Особливої уваги заслуговує аналіз відмінностей конфліктності між соціальними групами суспільства в Україні та євреями. Потрібно акцентувати на тому, що козацьке середовище мало інші політичні цілі, ніж селянство, що безпосередньо впливало на характер ставлення до єврейського населення. Антисемітські настрої козацтва мали переважно політичний характер. Для реєстрового і особливо нереєстрового козацтва головним ворогом була політична система РП, яка обмежувала його права, скорочувала реєстр та прагнула поставити Запорізьку Січ під повний контроль держави. Козаки сприймали євреїв як елемент цієї державної системи. Вони були символами влади магнатів, адміністрації та економічного контролю над прикордонними територіями. У козацьких універсалах, літописах і документах їх нерідко згадували поряд із польськими урядниками, орендарями, митниками та шляхетськими слугами як репрезентантів одного соціально-політичного порядку. Для козацької еліти визначальним був не етнічний чинник сам по собі, а функція особи у системі влади. Саме тому, крім польських урядовців, католицького духовенства, шляхти та державних службовців, об'єктами козацьких нападів у 1648 р. ставали єврейські орендарі та євреї суміжного роду занять, які асоціювалися у багатьох козаків із соціальними визискувачами й тому серед них легко вписувалися в образ ворога.

Селянство, на відміну від козаків, керувалося насамперед мотивами повсякденного соціального досвіду. Селянин постійно контактував з орендарем: сплачував податки, користувався млином, купував алкоголь у корчмі, розраховувався за борги, орендував реманент або землю. Саме орендар ставав для нього уособленням економічного тиску незалежно від того, що кінцевим бенефіціаром був магнат. Тому антисемітські настрої селян значною мірою формувалися через локальні економічні конфлікти. Вони мали персоніфікований характер і значно менше були пов'язані з політичними програмами або боротьбою за станові права. Орендарі не лише забезпечували стягнення передбачених договором платежів, а й запроваджували або розширювали практику додаткових місцевих поборів і зборів, що викли-

кало особливе невдоволення населення. Про поширення таких практик повідомляли як польські, так і українські джерела, зокрема «Літопис Самовидця». Автор «Літопису Самовидця», характеризуючи становище селян, наприклад, відзначав, що вони «терпіли те, чого Україна раніше не звикла зазнавати: великі утиски та вигадані побори, які встановлювали старости, їхні намісники та жида»: «Самі ж-бо державці на Україні не мешкали, проживали, а лише обіймали уряди, тому мало знали про кривди людей, а якщо й знали, то були засліплені подарунками від старост і жидівських орендарів, через що не могли зрозуміти, що ті фактично змащують їхнім же салом їхню власну шкіру: забравши щось у їхніх підданих, вони дарують це панам, хоча й самому панові було б дозволено взяти це зі своїх підданих, і тоді селянин не так би нарікав на свого власника. А тим часом будь-який дрібний шляхтич чи будь-який жид збагачується, утримує по кілька запряжок коней, вигадуючи великі чинші, поволовщину, дуди, осип, мірки збіжжя, плату за користування жорнами та інші побори, а також відбирає прибутки з фільварків» (Дзира, 1971, с. 23). Краківський міщанин С. Голінський, який збирав різні відомості про початки Хмельниччини, вважав причиною її виникнення дії орендарів, які «по Україні і майже всюди по Русі поорендували у панів маєтності, бровари, гуральні, млини, пасіки, цла, мита і важко пригнічували підданих, збільшивши данину і роботи». Вони не дозволяли міщанам і козакам варити пиво, мед, курити горілку, віднімали в них їхні вільності, грабуючи і гнобячи «вбогих людей» (Крип'якевич, 1990, с. 23).

Окремо варто звернути увагу на конфлікти між єврейським населенням, залученим до різних сфер економіки, та мешканцями міст. Розвиток фільварково-панщинної системи та її поширення на центральні, південні і східні українські землі спричинили погіршення становища не лише селянства, а й частини міщанства та дрібної шляхти. Єврейські купці, користуючись привілеями у торгівлі, орендою окремих прибутків і розгалуженими торговельними зв'язками, ставали конкурентами міських ремісників і купців, що нерідко провокувало соціальну напругу та антиєврейські виступи. Проте ці конфлікти не слід трактувати як українсько-єврейське протистояння. У багатьох містах, зокрема у Львові, вони мали переважно характер християнсько-юдейських або місько-єврейських економічних суперечностей, оскільки міське населення складалося переважно з католиків, тоді як єврейська громада існувала як окрема конфесійна та правова спільнота. Особливо показовим є приклад Львова. Канонік Львівського архикафедрального костелу Томаш Юзефович у своїй хроніці описував зростання економічної ролі євреїв як причину конфліктів із міськими ремісниками та купцями. На його думку, єврейські торговці й ремісники поступово розширювали свою діяльність за підтримки шляхти, що викликало невдоволення християнських міських станів. Юзефович зазначав, що міська влада намагалася регулювати їхню торговельну діяльність, встановлюючи обмеження, які мали захистити інтереси місцевих мешканців. Водночас його опис має виразний антиєврейський характер і відображає позицію католицького міського середовища, а не нейтральну оцінку подій. Події 1630-х рр. у Львові демонструють, що економічне суперництво могло перерости у відкриті конфлікти. За описом Юзефовича, під час одного з нападів на єврейську громаду 4 січня 1638 р.

активну роль відігравали студенти єзуїтського колегіуму та частина міської молоді. Канонік пояснив ці виступи нібито «зростанням зухвалості євреїв», однак сучасний аналіз таких джерел потребує врахування їхньої конфесійної упередженості. Подібний конфлікт стався у Львові у 1644 р. За свідченням Юзефовича, приводом до нього стала сутичка між єврейськими мешканцями міста та християнською громадою, після чого почався напад на єврейський квартал. Хроніст повідомляє про погром, пограбування торговельних приміщень, насильство проти мешканців і втручання міської варті. Однак його опис також містить численні стереотипні характеристики євреїв, тому він має розглядатися не лише як свідчення подій, а і як приклад тогочасної антиєврейської риторики (Józefowicz, 1854). Таким чином, конфлікти між єврейським і християнським населенням міст Речі Посполитої були пов'язані передусім із конкуренцією за економічні ресурси, торговельні права та доступ до міського ринку. Вони не були виключно етнічними протистояннями, а виникали на перетині економічних інтересів, правових обмежень, станової структури та релігійних відмінностей ранньомодерного суспільства.

Соціально-економічні чинники антиєврейського насильства початкового етапу Хмельниччини в інтерпретаціях єврейських та ізраїльських істориків. На визначальне значення утверджених у РП соціальних та економічних обставин для антиєврейських виступів козаків та селян в Україні у 1648 р. звернули увагу багато єврейських істориків. За твердженням Германа Розенталя, марнотратне життя польських поміщиків, які витрачали більшу частину своїх статків за кордоном, «часто ставило їх у скрутне фінансове становище, а їхні єврейські збирачі податків часто були змушені вдаватися до вимагання всупереч порадам і застереженням мудрих лідерів Ради Чотирьох Земель», як наслідок чого євреї України часто важко страждали «за гріхи» своїх одновірців. У цьому випадку Розенталь підкреслював не колективну відповідальність єврейської громади, а механізм перенесення відповідальності за провокування соціального конфлікту з представників адміністративної системи на всю етнорелігійну групу. За визнанням Г. Розенталя, повстання козаків за підтримки селян в Україні «більшість істориків пояснювали їхнім утиском з боку єврейських орендарів, а також привілеями, наданими останнім королями та шляхтою Польщі». З іншого боку, за його словами, не було доказів «єдиної системної політики гніту євреями» у всіх місцевостях України, тобто не було доказів функціонування єдиної системи соціально-економічного панування, яку здійснювала б єврейська громада як така, а орендарська практика євреїв була тільки частиною ширшої феодальної системи РП. За визнанням Г. Розенталя, «саме спільний опір євреям з боку міського та селянського населення дозволив Хмельницькому озброїти всю країну проти них за такий короткий час (Rosenthal).

Інший єврейський історик Якуб Шаль, аналізуючи соціальні причини виступів проти євреїв за Хмельниччини, писав: «Релігійне питання було однією з причин спалаху козацьких повстань, особливо після 1595 року. Інша причина, ще важливіша, була економічною. Польські магнати, такі як Вишневецькі, Потоцькі та Конєцпольські, володіли сотнями сіл в Україні. Не маючи змоги самостійно керувати селами, вони здавали їх в оренду дрібній шляхті та євреям. Таким чином, євреї ставали орендарями (тобто частина єврейських підприємців та оренда-

рів тимчасово набули право управління – *А.Б.*) сіл, млинів, ставків, винокурень та корчем. Як виконавці волі своїх панів та зацікавлені в максимізації доходів євреї скрупульозно намагалися збирати всі податки, мита та митні збори (насправді всі орендарі незалежно від їхнього походження були зацікавлені у максимізації прибутків і тому наполягали на повному виконанні фіскальних зобов'язань – *А.Б.*), і з цієї причини їх ненавиділи як селяни, так і козаки. Чернь та козаки бачили в євреї ворожого господаря, чужого їм за релігією та національністю, і звідси випливала їхня ненависть до нього. Таким чином, євреї, керовані необхідністю заробляти на життя, опинилися між молотом і наковальнею в цих безлюдних районах. Коли невдоволення козаків досягло свого апогею, спалахнуло нове повстання з нестримною силою як серед селянської черні, так і серед козаків, очолюваних Богданом Хмельницьким» (Schall, 1935, s. 87).

Подібні висновки зробили ізраїльські науковці Гершон Гундерт та Левін Гіллель: «Єврейський корчмар, винокур чи пивовар став характерною фігурою в регіоні настільки, що терміни «арендарз» (орендар) та «єврей» стали синонімами. Для багатьох жителів України поляки «підкорили їх ворогам Христа, євреям. Для народу України католицькі священники, польські дворяни та євреї були гнобителями» (Hundert, Hillel, 1992, p. 1246). Утім треба зауважити, що у наведеній цитаті згадані автори характеризували не реальний статус євреїв як панівної групи, а сприйняття частиною українського населення соціальної ієрархії, в якій єврейські орендарі ототожнювалися з владними структурами Речі Посполитої.

Автор праць з історії юдаїзму з Ізраїлю Зеєв Султанович вважав, що у сприйнятті частини місцевого населення в Україні єврейські орендарі ототожнювалися з економічними та адміністративними структурами шляхетської влади, що сприяло перенесенню соціального конфлікту в етнорелігійну площину: «На відміну від упорядкованого способу життя на первісній польській території, на новозайнятих територіях напруженість та опір диктувалися не лише соціальним фактором шляхти та пересічних підданих, а й національною та релігійною напругою. Нове населення не було польським за національністю, розмовляло різними мовами, а його релігією було православ'я. Польський уряд намагався силою контролювати як мову, так і релігію, але, незважаючи на його зусилля, його успіх був обмеженим. Роль євреїв як управителів маєтків, збирачів податків та франчайзі у сферах сільськогосподарської торгівлі та продажу алкогольних напоїв робила їх анафемою для місцевого населення, як експлуататорів в економічній сфері, так і поневолювачів у національній та релігійній сфері. <...> Проблема загострилася, коли після польських завоювань України, Білорусі та Литви євреїв було обрано представниками польської шляхти, якій було виділено величезні території в цих провінціях. Євреї мали підтримувати порядок на нових землях, збирати податки та представляти шляхту, яка жила розкішним та добробутним життям у великих польських містах. Багатьох євреїв штовхало до цієї діяльності жорстка конкуренція за роботу в сферах економіки та торгівлі, яка виникала в польських містах і призводила до зростання бідності єврейського населення. Все більше євреїв тікало із Західної Європи, а потім, після вигнання з Іспанії, до Польщі. Таким чином, конкуренція та бідність дедалі більше зростали, і притулок у новому

поселенні у величезних сільських маєтках став кращим економічним виходом» (תחת-הפרצה).

Ізраїльський історик Фелікс Кандель, описуючи соціальну психологію конфлікту, використовував низку категорій і образів, характерних для популярної історичної публіцистики ХХ ст., які відображають уявлення учасників та інтерпретаторів конфлікту, але які не можна трактувати як точний опис реальних соціальних відносин: «Пани були католиками, селяни православними. Православ'я вважалося у католиків «холопською (селянською) вірою», його намагалися знищити шляхом насильницьких церковних уній (об'єднань із католицькою церквою). На селян пани (землевласники) дивилися як на нижчу расу. Вони не лише задарма обробляли панську землю, а й платили безліч податей – за пасовища, за млини, за риболовлю, за кожен вулик і за кожного вола. Землевласник міг безкарно відібрати землю і майно або навіть вбити свого селянина. Ворожнеча була жажливою, у пригнобленого з гнобителем не було нічого спільного – ні віри, ні мови, ні народності. Ніщо не могло пом'якшити стосунки між паном та холопом, між католиком та православним, між поляком та українцем. Але пан чи магнат найчастіше був далеко, а безпосередньо селяни стикалися з євреєм-орендарем. Формально він ставав місцем пана, певною мірою він отримував ту владу над селянином, яка належала землевласнику, і мав – за дорученням пана – витягувати з селянина максимальний дохід. Як писав один поляк, «ми самі (шляхта) обдирали селян лише єврейськими пазурами». Тому ненависть селянина була і проти пана – ляха і католика, і проти орендаря – чужака-єврея» (Кандель, 1988, с. 104).

Аналіз джерел та сучасної історіографії дозволяє зробити кілька висновків, що антиєврейські мотиви козацтва і селянства не були тотожними. Козацький стан сприймав єврейських орендарів переважно як складник політичної та адміністративної системи РП, тоді як селяни вбачали в них безпосередніх учасників економічної експлуатації з огляду на часто негативний досвід повсякденного співжиття з ними. Частина козацької старшини та рядового козацтва сприймали окремих єврейських орендарів як представників адміністративно-фінансового порядку Речі Посполитої, тоді як у селянському середовищі більшу роль відігравав безпосередній досвід взаємодії з конкретними орендарями та управителями.

Висновки. Війну ВЗ проти РП від початку 1648 р. не можна зводити ні до суто етноконфесійного конфлікту, ні до суто соціальної революції. Її слід розуміти як багатовимірний процес, у якому взаємодіяли соціальні, релігійні, політичні та регіональні чинники, причому їхня вага змінювалася. Визначальними політичними акторами у цих процесах були козаки і польські шляхтичі, другорядну роль соціальних помічників яких у цих процесах відігравали євреї. Факт цього ще у 1912 р. відзначив В'ячеслав Липинський, який, зокрема, констатував: «Велике українське повстання 1648 року було спричинене жажливим національним розпачем і національним гнобленням. У цьому національному гнобленні євреї відігравали лише допоміжну роль, [тобто] їх використовував польський магнат для подальшого пригнічення козаків, вільних людей лицарського становища» (Lipiński, 1912, s. 385).

Антиєврейські настрої на українських землях у складі РП мали різне коріння. Серед найголовніших їх причин – вироблена у РП модель соціально-економічних

відносин, у якій значній частині євреїв було відведено роль виконавців завдань польських магнатів і шляхтичів щодо реалізації фінансово-господарських функцій, наслідком чого стали напруженості та насильства, особливо під час козацьких повстань 1630-их рр. та війни ВЗ проти Польщі у середині XVII століття.

Одним із важливих чинників соціальної напруги в Україні у середині XVII століття були суперечності між магнатами і частиною єврейських факторів та орендарів, з одного боку, і козаками, селянами та міщанами – з іншого, що були похідними від функціонування ширшої системи землеволодіння, орендних відносин і фіскального управління РП, а не самостійною причиною повстання. Цим скористалися козацькі еліти, виступаючи в ролі захисників соціально гноблених єврейськими посередниками жителів міст та сіл. В інтересах частини єврейських підприємців, залучених до орендної та фіскальної системи, було ефективне використання отриманих прав і максимізація прибутків у межах наявної моделі господарювання, в інтересах українських козаків та селян як головних сили та рушіїв спротиву – зруйнувати панівну систему соціально-економічних відносин і позбутися представників орендно-фіскальної системи, які у сприйнятті повсталих асоціювалися з владою магнатів і шляхетським порядком. Як наслідок цього виник, так би мовити, класичний конфлікт інтересів, що завершився застосуванням масового насильства проти євреїв.

Соціально-господарські функції розміщували частину єврейського населення в ключових точках взаємодії між землевласниками та селянством. Унаслідок цього саме вони часто ставали найбільш помітними представниками економічної влади в повсякденному житті, хоча реальний контроль залишався за шляхтою. Така структурна позиція сприяла персоніфікації системного економічного тиску, оскільки населення стикалося з його проявами через безпосередніх виконавців, а не через віддалених власників. Участь євреїв у цих структурах була функціональною та зумовленою інституційними умовами. Вона виникала внаслідок поєднання правового статусу, економічного попиту та організації господарства, а не через внутрішні характеристики спільноти. Відповідно, напруження, що виникало в цих відносинах, було не причиною, а загалом тільки результатом функціонування соціально-економічної системи, що стала визначальною причиною війни ВЗ проти польської шляхти від початку 1648 року.

Таким чином, соціогосподарська структура суспільства та економіка РП в Україні у першій половині XVII ст. створили умови для формування соціальної напруги шляхом поєднання ієрархічного землеволодіння, посередницьких форм управління та інтенсивного податкового тиску. Унаслідок неї у суспільній свідомості значна частина православного населення українських земель середини XVII ст. нерідко сприймала єврейські громади як пов'язані з владою магнатів та функціонуванням фільварково-орендної системи. Таке уявлення значною мірою формувалося через те, що саме єврейські орендарі, фактори, корчмарі чи відкупники податків були для багатьох селян і міщан найбільш помітними представниками господарсько-адміністративної системи магнатських маєтків, з якими вони контактували в повсякденному житті. Унаслідок цього під час вибуху повстання 1648 р. відповідальність за діяльність окремих учасників цієї системи часто поширювала-

ся на єврейське населення загалом. Саме такий механізм колективного сприйняття став одним із чинників, що сприяв поєднанню антишляхетського, антипольського й антиєврейського насильства на початковому етапі Хмельниччини. Водночас таке сприйняття відображало уявлення значної частини учасників повстання, а не реальне соціальне становище всього єврейського населення, більшість якого не виконувала адміністративних чи фіскальних функцій і не могла нести колективної відповідальності за політику магнатів.

Важливо відзначити, що антиєврейські стереотипи виникали не з реальної етнічної «провини», а через ототожнення частини єврейських посередників із непопулярною соціально-економічною системою РП. Проте це не дає підстав переносити відповідальність із інституцій та економічних структур на цілу етнічну групу, а за запроваджену в РП систему кріпосних повинностей та фіскального тиску – на єврейських орендарів. Не євреї створили систему експлуатації, а частина єврейських підприємців діяла всередині феодално-орендної системи РП, вже сама по собі модель якої створила всі умови та передумови для соціальних конфліктів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. (1870). Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798. Киев: В университетской типографии, 87–88.

Апанович, Е. М., Майборода, С. П. (упор.). (1953). Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. (Т. 1: Украина накануне освободительной войны. 1620–1647). Москва.

Барабой, А. З., Бутич, И. Л. (ред.). (1965). *Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654*. Киев.

Боряк Г. В. (упор.). (1993). *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.*: Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка.

Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа.

Гроссман, Ю. М. (1958). Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. *Питання історії СРСР*, 107–119.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси*. (Т. VIII). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1996). *Історія України-Руси*. (Т. IX. Кн. 1). Київ: Наукова думка.

Дзира Я. І. (упор.). (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наукова думка.

Кандель, Ф. (1988). *Очерки времён и событий из истории российских евреев (до второй половины восемнадцатого века)*. Иерусалим: Ассоциация «Тарбут».

Костомаров, М. (2004). *Богдан Хмельницький: історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ.

Крип'якевич, І., Бутич І. (ред.). (1961). *Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657*. Київ.

Крип'якевич, І. (1990). *Богдан Хмельницький. Видання друге, виправлене і доповнене*. Львів: Світ.

Купчинський, О. (ред.). (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Львів.

Оглоблин, О. (2004). *Хмельниччина і українська державність*. Нью-Йорк; Київ; Торонто: Українське історичне товариство.

Петровський, М. (1940). *Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки)*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Петровський, М. Н., Гуслистий, К. Г. (ред.). (1946). *Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Зб. документів (1639–1648 рр.)*. Київ.

- Сергійчук, В. (2003). *Переяславська рада: міфи і реальність*. Київ: Українська Видавнича Спілка.
- Смолій, В. А., Степанков, В. С. (1999). *Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення*. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Смолій, В., Степанков, В. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія».
- Сохань, Г., Дашкевич, Я., Гірич, І. (2003). *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: Видавництво «Смолоскип».
- Степанчук, Ю. С. (2018). *Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії*. Вінниця: Меркьюрі-Поділля.
- Стороженко, А. (1904). *Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки: ізслѣдованія, памятники, документи и замѣтки*. Киев: Типография Г. Л. Фронцкевича.
- Субтельний, О. (1993). *Україна: Історія*. Київ: Либідь.
- Щербак, В. О. (2000). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: Видавничий дім «KM Academia».
- Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир.* Київ: Критика.
- Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ: Критика.
- Baron, S. W. (1976). *A Social and Religious History of the Jews*. (Vol. 16. Poland-Lithuania, 1200–1650). New York and Philadelphia.
- Czarnowski, N. (1854). *Ukraina i Zaporozże, czyli historia Kozaków od pojawienia się ich w dziejach, do ostatecznego przyłączenia do Rosyi według najlepszych źródeł napisana*. Warszawa, 1.
- Davies, N. (2005). *God's Playground: A History of Poland*. (Vol. I: The Origins to 1795). Oxford University Press.
- Dekel-Chen, J. *Agriculture*. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/332>
- Frost, R. I. (2015). *The Oxford History of Poland-Lithuania*. (Vol. I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569). Oxford University Press.
- Gawroński, F. (1905). *Krwawy gość we Lwowie: kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi z panoramą Lwowa w XVII stuleciu: 1655–1905*. Lwów: H. Altenberg.
- Gawroński, F. (1909). *Bohdan Chmielnicki*. (T. 2: od elekcyi Jana Kazimierza do śmierci 1648–1657). Kraków: Gebethner (Lwów: Druk. "Dziennika Polskiego").
- Goldberg, J. (1974). Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries. Rejections or Acceptance. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22, 248–282.
- Goldberg, J. (1990). Władza dominialna Żydów – arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII w. *Przegląd Historyczny*, 81 (1–2), 189–198.
- Goldberg, J. (1991). Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej. *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej" Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22 – 26 IX 1986*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 44–58.
- Horn, M. (1975). *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego*. Warszawa.
- Hundert, G. D. (2004). *Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century*. Berkeley; Los Angeles.
- Israel, J. I. (1989). *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*. Oxford University Press.
- Jabłonowski, A. (1877). *Lustracye królewsczyzn ziem ruskich. Wołyń, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe*, V, 130–141.
- Józefowicz, T. (1854). *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*. Lwów
- Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław: Ossolineum.

- Kalik, J. (1995). Szlachta attitudes towards Jewish arenda in the seventeenth and eighteenth centuries. *Gal-Ed. On the History of the Jews in Poland*, 14, 15–25.
- Kalik, J. *Leaseholding*. <https://encyclopedia.yivo.org/article/341>
- Łoziński, W. (1931). *Prawem i lewem*. Lwów.
- Lipiński, W. (1912). *Z dziejów Ukrainy*. Kraków.
- Luciński, J. (1970). *Rozwój królewsczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mączak, A. (1995). *Money, Prices and Power in Poland, 16th–17th Centuries. A Comparative Approach*. Aldershot.
- Pleszczyński, A. (2024). Gente Ruthenus, natione Polonus – dual identity of the elites of the Polish-Lithuanian state in the late Middle Ages and in the early Modern Times. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 57, 317–346.
- Polonsky, A. (2010). *The Jews of Poland and Russia*. (Vol. I: 1350–1881). Oxford: Littman Library of Jewish Civilization.
- Rosenthal, H. *Cossacks' Uprising*. <https://jewishencyclopedia.com/articles/4685-cossacks-uprising>
- Rosman, M. (1990). *The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass.
- Rutkowski, J. (1953). *Historia gospodarcza Polski (do r. 1864)*. Warszawa.
- Schall, J. (1935). *Historja Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi*. Lwów: «Polska Niepodległa»; Lwów: Druk. «Nowa».
- Schiper, I. (1932). *Dzieje gospodarcze i społeczne Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych*. Schiper, I., Tartakower, A., Haffka, A. *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*. T. 1. Warszawa, 111–190.
- Serczyk, W.A. (1998). *Na pływającej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sucheni-Grabowska, A. (1974). *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. (Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr). Wrocław: Ossolineum.
- Teller, A. (2025). Gezerot Taḥve-Taṭ: Anti-Jewish Violence during the Cossack Uprising of 1648/49. *Historical Atlas of Jewish Galicia and Bukovina*. Jerusalem: Jewish Galicia and Bukovina Organization, National Library of Israel, 1–6.
- Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie 1630 r. *Przegląd Powszechny*, 187, 121–123.
- Tomkiewicz, W. (1948). O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na przełomie XVI–XVII wieku. *Przegląd Historyczny*, XXXVII, 248–260.
- Weinryb, B. D. (1973). *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia.
- (1938) גזרות, עקבי, 'ישאצק' נפ נטע נתן, הנובר ה"ת (5799 [1949]). וואהרמן. Jerusalem: Bamberger & Wahrman.
- ות-תה-פרעות <https://yhb.org.il/shiurim/ות-תה-פרעות>

REFERENCES

- Antonovych, V. (1870). Yssledovanye o horodakh v Yuho-Zapadnoi Rossyy po aktam 1432–1798. Kyev: V unyversytetskoï typohrafiy, 87–88 (in Russian)
- Apanovych, E. M., Maiboroda, S. P. (Comps.). (1953). *Vossoedynenye Ukrainyi s Rossyei. Dokumenty i materyalyi*. V 3 t. (T. 1: *Ukrayna nakanune osvoboditelnoi voyni. 1620–1647*). Moskva (in Russian)
- Baraboi, A. Z., Butych, Y. L. (ed.). (1965). *Dokumenty ob osvoboditelnoi voine ukraïnskoho naroda. 1648–1654*. Kyev (in Russian)

- Boriak H. V. (Comp.). (1993). *Selianskyi ruh na Ukraini. 1569–1647 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
- Holobutskyi, V. (1994). *Zaporozke kozats'tvo*. Kyiv: Vyscha shkola (in Ukrainian)
- Hrossman, Yu. M. (1958). Orenda maietkiv ta yii vplyv na stanovyshche zakhidnoukrainskykh selian v pershii polovyni XVII st. *Pytannia istorii SRSR*, 107–119 (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (T. VIII). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. (1996). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (T. IX. Kn. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Dzyra, Ya. I. (upor.). (1971). *Litopys Samovydsia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
- Kandel, F. (1988). *Ocherky vremen y sobyitiy yz ystoriy rossyiskyyh evreev (do vtoroi polovyny vosemnadtsatoho veka)*. Yerusalyim: Assotsyatsiya "Tarbut" (in Russian)
- Koštomarov, M. (2004). *Bohdan Khmelnytskyi: ištorychna monohrafiia*. Dnipropetrovsk: Sich (in Ukrainian)
- Krypiakievych, I., Butych I. (red.). (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. 1648–1657*. Kyiv (in Ukrainian)
- Krypiakievych, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene*. Lviv: Svit (in Ukrainian)
- Kupchynskiy, O. (red.). (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv*. Lviv (in Ukrainian)
- Ohloblyn, O. (2004). *Khmelnichyna i ukrainska derzhavnist*. Niu-York; Kyiv; Toronto: Ukrainske ištorychne tovarystvo (in Ukrainian)
- Petrovskiy, M. (1940). *Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhetskoi Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii (1569–1654 roky)*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR (in Ukrainian)
- Petrovskiy, M. N., Huslysty, K. H. (red.). (1946). *Ukraina pered Vyzvolnoiu viinoiu 1648–1654 rr.: Zb. dokumentiv (1639–1648 rr.)*. Kyiv (in Ukrainian)
- Serhiichuk, V. (2003). *Pereiaslavska rada: mify i realnist*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka (in Ukrainian)
- Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia seredyny XVII st.: problemy, poshuky, rishennia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian)
- Smolii, V., Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian)
- Cokhan, H., Dashkevych, Ya., Hirych, I. (2003). *Pereiaslavska rada 1654 roku (Istoriografia ta doslidzhennia)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Smoloskyp" (in Ukrainian)
- Stepanchuk, Yu. S. (2018). *Obraz Bohdana Khmelnytskoho v novitnii ukrainskii ta zarubizhnii ištioriohrafii*. Vinnytsia: Merkiuri-Podillia (in Ukrainian)
- Storozhenko, A. (1904). *Stefan Batorii y Dniprovskie kozaky: izsl'edovanya, pamiatnyky, dokumenty y zametky*. Kyev: Typohrafiia H. L. Frontskevycha (in Russian)
- Subtelnyi, O. (1993). *Ukraina: Istoriia*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian)
- Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainske kozats'tvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st.* Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Academia" (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. (2006). *Narys ištarii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. 3-tie vyd., pererob. ta rozshyr. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian)
- Baron, S. W. (1976). *A Social and Religious History of the Jews*. (Vol. 16, Poland-Lithuania, 1200–1650). New York and Philadelphia (in English)
- Czarnowski, N. (1854). *Ukraina i Zaporozhe*. (Vol. 1). Warszawa (in Polish)
- Davies, N. (2005). *God's Playground: A History of Poland*. (Vol. 1: The Origins to 1795). Oxford: Oxford University Press (in English)
- Dekel-Chen, J. Agriculture. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/332> (in English)

- Froś, R. I. (2015). The Oxford History of Poland-Lithuania. (Vol. 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569). Oxford University Press (in English)
- Gawroński, F. (1905). Krwawy gość we Lwowie: *kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi z panoramą Lwowa w XVII stuleciu: 1655–1905*. Lwów: H. Altenberg (in Polish)
- Gawroński, F. (1909). Bohdan Chmielnicki. (T. 2: od elekcji Jana Kazimierza do śmierci 1648–1657). Kraków: Gebethner (Lwów: Druk. “Dziennika Polskiego”) (in Polish)
- Goldberg, J. (1974). Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 22, 248–282 (in English)
- Goldberg, J. (1990). Władza dominialna Żydów–arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII–XVIII w. *Przegląd Historyczny*, 81 (1–2), 189–198 (in Polish)
- Goldberg, J. (1991). Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej. Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. *Materiały z konferencji “Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej” Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22 – 26 IX 1986*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 44–58 (in Polish)
- Hanover, N. N. (1938). Gezerot Taḥ ve-Taḥ. Vilne (in Yiddish)
- Horn, M. (1975). Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa (in Polish)
- Hundert, G. D. (2004). Jews in Poland-Lithuania in the Eighteenth Century. Berkeley–Los Angeles (in English)
- Israel, J. I. (1989). European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750. Oxford University Press (in English)
- Jabłonowski, A. (1877). Luśtracye królewsczyzn ziem ruskich. Wołyń, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. *Źródła dziejowe*, V, 130–141 (in Polish)
- Józefowicz, T. (1854). Kronika miasta Lwowa *od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historyę arcybiskupstwa lwowskiego w tejże epoce*. Lwów (in Polish)
- Kaczmarczyk, J. (1988). Bohdan Chmielnicki. Wrocław: Ossolineum (in Polish)
- Kalik, J. (1995). Szlachta attitudes towards Jewish аренда in the seventeenth and eighteenth centuries. Gal-Ed. *On the History of the Jews in Poland*, 14, 15–25 (in English)
- Kalik, J. Leaseholding. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. <https://encyclopedia.yivo.org/article/341> (in English)
- Łoziński, W. (1931). Prawem i lewem. Lwów (in Polish)
- Lipiński, W. (1912). Z dziejów Ukrainy. Kraków (in Polish)
- Luciński, J. (1970). Rozwój królewsczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (in Polish)
- Mączak, A. (1995). Money, Prices and Power in Poland, 16th–17th Centuries. *A Comparative Approach*. Aldershot (in English).
- Pleszczyński, A. (2024). Gente Ruthenus, natione Polonus – dual identity of the elites of the Polish-Lithuanian state in the late Middle Ages and in the early Modern Times. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 57, 317–346 (in English)
- Polonsky, A. (2010). The Jews of Poland and Russia. (Vol. I: 1350–1881). Oxford: Littman Library of Jewish Civilization (in English)
- Rosenthal, H. Cossacks’ Uprising. Jewish Encyclopedia. <https://jewishencyclopedia.com/articles/4685-cossacks-uprising> (in English)
- Rosman, M. (1990). The Lords’ Jews: *Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass. Cambridge, MA (in English)
- Rutkowski, J. (1953). Historia gospodarcza Polski (*do r. 1864*). Warszawa (in Polish)
- Schall, J. (1935). Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi. Lwów: “Polska Niepodległa”; Lwów: Druk. “Nowa” (in Polish)
- Schipper, I. (1932). Dzieje gospodarcze i społeczne Żydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych. (T. 1. Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna). Warszawa, 111–190 (in Polish)

- Serczyk, W. (1998). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa: Książka i Wiedza (in Polish)
- Sucheni-Grabowska, A. (1974). *Monarchia dwu ośtatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. (Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr). Wrocław: Ossolineum (in Polish)
- Sultanovich, Z. Pera'ot Tah ve-Taṭ. <https://yhb.org.il/shiurim/ותט-תח-פרעות/> (in Hebrew)
- Teller, A. (Eds.). (2025). *Gezerot Ta"ḥ ve-Ta"ṭ: Anti-Jewish Violence during the Cossack Uprising of 1648/49. Historical Atlas of Jewish Galicia and Bukovina*, 1–6 (in Polish)
- Tomkiewicz, W. (1930). Powstanie kozackie 1630 r. *Przegląd Powszechny*, 187, 121–123 (in Polish)
- Tomkiewicz, W. (1948). O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainne na przełomie XVI–XVII wieku. *Przegląd Historyczny*, 37, 248–260 (in Polish)
- Wahrman. (1949). *Mekorot le-toledot gezerot Tah ve-Taṭ*. Jerusalem (in Hebrew)
- Weinryb, B. D. (1973). *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia (in English)
- (1938) הנובר, ישאצק נפ טע נתן, הגובר. Vilne: Yidisher yisnshaftlekher inštitut, Historishe sektsye (in Hebrew)
- (5799 [1949]). כותר נחום / סיון 'לכ וסליחות תפלות : ט"ות ח"ת גזרות לתולדות מקורות. וואהרמן. Jerusalem: Bamberger & Wahrman.
- <https://yhb.org.il/shiurim/ותט-תח-פרעות/> (in Hebrew)

Andrii BOLIANOVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow
Department "Center for Ukrainian-Polish Relations Research"
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>
e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com*

SOCIO-ECONOMIC CAUSES OF ANTI-JEWISH ACTIONS IN UKRAINE IN THE TIME OF KHMELNYCHCHYNA

The article examines the socio-economic preconditions of anti-Jewish attitudes in Ukraine on the eve and during the initial phase of the war waged by the Zaporozhian Host under the leadership of Bohdan Khmelnytsky against the Polish–Lithuanian Commonwealth, traditionally known as the Khmelnytsky Uprising (Khmelnichchyna). Particular attention is devoted to the functioning of the manorial-serf (folwark) economy, the system of leasing royal and private estates, the propination monopoly, tax farming, commercial agency, and other forms of economic activity in which a considerable proportion of the Jewish population served as economic intermediaries between Polish landowners and the Ukrainian population. A separate section examines the economic mechanisms of the leaseholding system, which concentrated administrative and managerial functions in the hands of leaseholders regardless of their ethnic origin. At the same time, the study demonstrates that Jewish agents, leaseholders, tavern keepers, and tax farmers most often acted as the direct representatives of the manorial administration with whom the local population interacted. This contributed to the personalization of social grievances and to the extension of collective responsibility to the Jewish community as a whole. The article reassesses established historiographical interpretations of the causes of anti-Jewish violence during the Khmelnytsky Uprising. Particular attention is paid to the interpretations advanced by Jewish and Israeli scholars, who have linked the tragedy of the Jewish population not only to religious intolerance but also to

the socio-economic role played by part of the Jewish community within the economic system of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Special emphasis is also placed on the institution of propination. The study demonstrates that the production and sale of alcoholic beverages constituted an integral component of the manorial economy, while the leasing of production and retail rights generated additional sources of social tension between leaseholders and the local population. Documentary evidence further shows that tavern keeping and the leasing of inns were practiced not only by Jews but also by members of the Ukrainian Orthodox population, calling into question the longstanding historiographical stereotype that regarded these activities as exclusively Jewish occupations. The article concludes that the principal preconditions for anti-Jewish attitudes in mid-seventeenth-century Ukraine lay primarily in the socio-economic structure of the Polish–Lithuanian Commonwealth, within which certain groups of the Jewish population fulfilled the role of economic intermediaries between landowners and the dependent population. It argues that it was the structural position of Jewish leaseholders within the system of estate administration, rather than their ethnic or religious identity, that contributed to the formation of their negative image among segments of the Cossack and peasant population. The study therefore substantiates the need to interpret the Khmelnytsky Uprising as a complex, multifactorial phenomenon in which socio-economic factors constituted the principal foundation of the conflict, while religious, ethnic, and political motives functioned as interconnected rather than exclusive causes of its development.

Keywords: Khmelnychyna, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Cossacks, peasants, Jews, leaseholding (arenda), propination, anti-Jewish sentiments, socio-economic history.

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК [94(477.83/.86):323.1:342.25]»1848/1890»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-03>**Семен ТОКАРЮК***магістр історії, аспірант**факультету історії, політології та міжнародних відносин**Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7053-0942>e-mail: tokariuk.semen@chnu.edu.uasenya.tokariuk@ukr.net

ПОЛЬСЬКО-АВСТРІЙСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС У ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: РОЛЬ АРИСТОКРАТІЇ ТА КРАЙОВИХ ІНСТИТУЦІЙ

Проаналізовано польсько-австрійський політичний компроміс у Галичині другої половини ХІХ ст. як специфічну модель взаємодії імперського центру, польської аристократії та крайових інституцій. У цей час польська аристократія стала одним із ключових партнерів австрійської влади в управлінні Галичиною: її роль визначалася не лише соціальним походженням чи майновим становищем, а передусім здатністю виконувати функцію політичного посередника між імперським центром і місцевим суспільством. Саме ця посередницька функція зробила польську еліту важливим чинником для стабілізації влади краю. Після втрати власної державності польські еліти шукали можливості для легального збереження політичного впливу на підавстрійській Галичині. Доведено, що Галичина давала таку можливість, оскільки саме тут австрійська влада була готова поступово розширювати простір крайового самоврядування в обмін на лояльність. Тогочасний галицький автономізм поєднував польські політичні прагнення з австрійською потребою у стабільності.

На відміну від суто описового розгляду відносин польської еліти й австрійської влади, зосереджено увагу на механізмах, через які цей компроміс був інституційно оформлений: участі шляхти в адміністративній системі, функціонуванні Галицького крайового сейму, контролі над освітньо-культурною сферою та використанні автономії як інструменту стабілізації краю. Доведено, що співпраця між Віднем і польськими консервативними колами забезпечувала відносну керованість провінції, але водночас закріплювала нерівномірний розподіл влади. Особливу увагу приділено українському питанню як головному обмеженню цієї управлінської моделі. Зроблено висновок, що польсько-австрійський компроміс сприяв розвитку крайових інституцій, проте створив передумови для подальшого загострення українсько-польських міжнаціональних суперечностей.

Ключові слова: Галичина, Агенор Голуховський, польсько-австрійський компроміс, автономія, польська аристократія, Галицький сейм, українське питання.

Друга половина ХІХ ст. стала періодом, коли суспільно-політичний розвиток Галичини дедалі більше визначався співвідношенням між імперською владою та національними елітами регіонів. Австрійська адміністрація після революції 1848 р. прагнула оновити механізми управління провінціями, а польська аристократія – використати нову ситуацію для збереження провідної ролі в краї. У результаті між Віднем і польськими консервативними колами сформувалася система

взаємної залежності. Вказана система не була простим підпорядкуванням місцевої шляхти імперському центру. Вона передбачала обмін політичними ресурсами: австрійська влада отримувала лояльну соціальну опору, здатну стабілізувати край, а польська аристократія – доступ до адміністративних, освітніх і культурних інституцій. Саме тому аналіз відносин між польською елітою та австрійською владою дає змогу краще зрозуміти природу галицької автономії.

Мета статті полягає у дослідженні ролі польської аристократії у системі австрійського управління Галичиною в другій половині XIX ст. Основну увагу зосереджено на політичних наслідках революції 1848 р., діяльності Галицького сейму, адміністративній інтеграції польської шляхти, культурно-освітньому впливі еліт та наслідках цієї співпраці для українсько-польських відносин.

Окремі положення цієї теми були попередньо апробовані автором у матеріалах 3-ї Міжнародної науково-практичної конференції «Current Challenges in Scientific Research», що відбулася 1–3 червня 2026 р. у Вроцлаві (Токарюк, 2026, с. 527–532). У цій статті проблематика розглядається в ширшому дослідницькому ракурсі: не як загальний опис взаємин польської аристократії та австрійської адміністрації, а як аналіз політичного компромісу, його інституційних механізмів і наслідків для багатонаціонального суспільства Галичини.

Завдяки такому розширенню попередня конференційна публікація виконує функцію апробації окремих положень, тоді як журнальна стаття формує самостійний аргумент. У центрі уваги перебуває не лише участь польської шляхти в управлінні краєм, а й те, як автономні інституції, адміністративні практики та освітньо-культурна політика перетворили польсько-австрійський компроміс на ключовий механізм стабілізації й водночас джерело майбутніх конфліктів.

Проблема польської та української присутності у суспільно-політичному житті підавстрійської Галичини посідає помітне місце в українській і зарубіжній історіографії (Аркуша, 2024а, с. 53–92; Аркуша, 2024b, с. 227–316; Мудрий, 2026, с. 70–91; Грицак, 2000, с. 205–228). Зокрема, у працях Ярослава Грицака та Івана-Павла Химки важливим є погляд на Галичину як на простір, у якому модерні національні рухи формувалися в умовах соціальної нерівності й конкуренції за інституційні ресурси (Himka, 1988, р. 184–228). Вказані дослідження дають змогу побачити, що польсько-австрійський компроміс у регіоні мав різні наслідки для різних груп населення. Польська історіографія, представлена студіями Анжея Хвальби, Збігнева Фраса та Генрика Верещицького, акцентує увагу на особливостях польського суспільства після поділів Речі Посполитої, на політичній культурі галицьких еліт і на місці Галичини у структурі Габсбурзької монархії (Chwalba, 2000, s. 214–216; Frasz, 2003, s. 96–118; Wereszycki, 1986, s. 132–141). Петро Вандич розглядає землі поділеної Польщі як простір тривалої адаптації польських еліт до різних імперських режимів (Wandycz, 1974, р. 248–267).

Попри наявність фахових праць, потребує уточнення саме механізм взаємодії між польською аристократією та австрійською владою. Йдеться не лише про факт політичного домінування польських еліт, а про те, як це домінування інституційно оформлювалося, які функції виконувало для монархії та які суперечності воно породжувало в міжнаціональному суспільстві краю.

Після революційна ситуація і нова роль регіональних еліт. Революційні події 1848 р. показали, що імперська централізація не може залишатися незмінною. У багатонаціональних провінціях старі адміністративні механізми вже не гарантували політичної покори. Галичина була особливо чутливим регіоном, оскільки польські політичні середовища мали історичну пам'ять державності, а український рух починав виразніше заявляти про окремішність власних інтересів. Поза тим австрійська влада після придушення революційної хвилі не відмовилася від контролю, але поступово вона усвідомила потребу в посередниках. Польська аристократія найкраще відповідала цій ролі завдяки майновому становищу, освітньому рівню, мережі соціальних зв'язків і досвіду участі в публічному житті: вона могла виконувати функцію стабілізатора, не ставлячи під сумнів монархічну рамку.

Водночас польська шляхта також була зацікавлена у співпраці. Після втрати власної державності польські еліти на землях під владою Габсбургів шукали можливості для легального збереження політичного впливу. Галичина давала таку можливість, оскільки саме тут австрійська влада була готова поступово розширювати простір крайового самоврядування в обмін на суспільну лояльність (Chwalba, 2000, s. 214–216; Wandycz, 1974, p. 248–267). Таким чином, після 1848 р. відбулася зміна політичної ролі польської аристократії: вона залишалася соціально привілейованою групою, але водночас дедалі більше перетворювалася на інституційного партнера імперської адміністрації. Цей перехід від станової переваги до адміністративно-політичного посередництва став ключовим для подальшої історії Галичини.

Галицький сейм і формування автономної моделі. Створення та діяльність Галицького сейму стали важливим етапом у формуванні автономної моделі управління краєм. Сейм надавав польським політичним колам легальний майданчик для впливу на внутрішнє життя провінції. Через нього артикулювалися інтереси землевласницької еліти, обговорювалися питання місцевого господарства, освіти, культури та адміністративного устрою.

Водночас повноваження сейму були обмеженими. Австрійська держава не передавала провінції ключових атрибутів суверенітету. Центральна влада зберігала контроль над армією, зовнішньою політикою, фінансовими механізмами та загальноімперським законодавством. Тому галицька автономія не була політичною самостійністю, а радше формою контрольованого самоврядування в межах імперської системи. Для польської аристократії така модель була вигідною. Вона давала змогу розбудовувати регіональні інституції, посилювати позиції в адміністрації та впливати на культурний розвиток краю без відкритого конфлікту з Віднем. У цьому сенсі галицький автономізм поєднував польські політичні прагнення з австрійською потребою у стабільності (Fras, 2003, s. 96–118; Wereszycki, 1986, s. 132–141).

Однак автономна модель мала виразно нерівномірний характер. Українська спільнота не отримала в ній такого самого рівня представництва, як польська аристократія. Вибірчі механізми, соціальна структура та культурна перевага польських еліт обмежували можливості українського руху впливати на крайову політику. Тому Галицький сейм був одночасно інструментом регіонального самоврядування і простором закріплення польського політичного лідерства.

Адміністративна інтеграція польської шляхти. Адміністративний апарат Галичини став одним із головних каналів взаємодії між польською аристократією та австрійською владою. Представники шляхетських і консервативних середовищ обіймали посади в місцевих органах управління, брали участь у роботі крайових інституцій, впливали на кадрові рішення та на повсякденне функціонування влади. Через цю участь польська еліта перетворювала соціальний авторитет на політичний ресурс.

Австрійська адміністрація використовувала такий ресурс прагматично. Вона могла спиратися на місцевих діячів, які добре знали соціальну структуру краю, мали вплив у повітах і були зацікавлені в збереженні порядку. Це зменшувало потребу в прямому тиску з боку центру і створювало враження органічної керованості провінції. Галицький намісник Агенор Голуховський був символічною постаттю цієї моделі. Його політична кар'єра показує, як польський аристократ міг одночасно бути виразником регіональних інтересів і лояльним діячем імперської системи. Саме така подвійна ідентичність робила польських консерваторів корисними для Відня: вони не відмовлялися від власної національно-політичної програми, але реалізовували її в межах монархічної законності. Адміністративна інтеграція, однак, не означала нейтральності влади. Участь польської еліти в управлінні сприяла тому, що багато рішень у сфері освіти, культури та місцевого самоврядування ухвалювалися з урахуванням саме польських політичних пріоритетів. Через це австрійська влада, навіть зберігаючи формальну наднаціональність, фактично підтримувала одну з регіональних еліт (Грицак, 2000, с. 205–228; Німка, 1988, р. 184–228, Аркуша, 2024b, с. 227–316).

Освіта, культура і символічне домінування. Політична сила польської аристократії в Галичині спиралася не лише на адміністративні посади. Важливим джерелом її впливу була культурно-освітня сфера. Контроль над школами, участь у діяльності культурних товариств, підтримка польської мови в публічному просторі та формування історичної пам'яті створювали умови для тривалого відтворення польського лідерства. Зрештою, у другій половині XIX ст. освіта стала одним із головних полів українсько-польської конкуренції. Для польських еліт вона була засобом збереження культурної гегемонії, а для українського руху – необхідною передумовою національного розвитку. Саме тому вимоги щодо української мови, національного шкільництва й представництва в освітніх установах мали не лише культурний, а й політичний зміст. Однак австрійська влада здебільшого толерувала посилення польського впливу в етнокультурному житті краю, оскільки вбачала в цьому елемент суспільно-політичної стабільності. Польські консервативні кола, пов'язані з католицькою церквою, землевласницькими середовищами та міською інтелігенцією, створювали передбачуване соціальне середовище. Проте для української спільноти така передбачуваність часто означала обмеження доступу до рівноправної участі.

Отже, культурно-освітній вимір польсько-австрійської співпраці мав довготривалі суспільно-політичні наслідки. Він допомагав підтримувати порядок у межах існуючої державно-політичної системи, але водночас посилював відчуття національної нерівності. У майбутньому саме освітні та мовні питання стали одни-

ми з найгостріших у політичній міжнаціональній боротьбі в Галичині до Першої світової війни (Subtelny, 2009, p. 178–184; Magocsi, 2010, p. 205–228).

Український рух і межі польсько-австрійського компромісу. Український національний рух у Галичині розвивався у суспільно-політичних умовах, коли головні інституційні ресурси краю перебували під сильним польським впливом. Це визначало характер українських національних вимог: вони дедалі частіше стосувалися не лише етнокультурного визнання, а й реального доступу до регіональної та місцевої влади. Представництво у сеймі, місця в адміністрації, розвиток шкільництва та право на використання мови ставали складниками ширшої програми політичної емансипації.

Польська аристократія здебільшого сприймала ці вимоги як загрозу власному становищу. Для неї Галичина була простором історичної присутності та політичного відновлення після втрати державності. Тому поступки українському рухові часто трактувалися як послаблення польського політичного впливу. Австрійська влада, своєю чергою, намагалася балансувати, але в практичному вимірі найчастіше спиралася на польські еліти як на більш організованого і лояльного партнера.

Межі польсько-австрійського компромісу проявилися саме в українському питанні. Компроміс був ефективним для стабілізації відносин між Віднем і польською аристократією, але не створював повноцінного механізму узгодження інтересів усіх національних груп. Через це політична система Галичини залишалася напруженою навіть тоді, коли зовні здавалася відносно стабільною. У цій ситуації український рух поступово виробляв альтернативне бачення майбутнього краю: він дедалі менше сприймав Галичину як територію, де польська еліта має природне право на провідну роль. Натомість формувалося уявлення про необхідність рівного представництва та переосмислення автономії як інструменту не лише польської, а й загальнокрайової політики (Грицак, 2000, с. 205–228; Himka, 1988, p. 184–228).

Політичні наслідки співпраці. Співпраця польської аристократії з австрійською владою мала безперечний стабілізаційний ефект. Вона забезпечувала відносну керованість провінції, зменшувала ризик відкритого конфлікту між регіональною елітою та центром, давала можливість розвивати крайові інституції. У цьому сенсі польська шляхта виконувала роль посередника, без якого Галичина могла б стати значно складнішою проблемою для імперської адміністрації. А разом із тим ця співпраця поглиблювала соціально-національну асиметрію. Польська аристократія використовувала автономні й адміністративні інструменти для зміцнення власного становища. Австрійська влада, погоджуючись на таку модель, фактично визнавала польську еліту головним партнером у краї. Українська спільнота залишалася в позиції сторони, яка мусила виборювати доступ до владно-політичних інституцій, уже зорієнтованих на інші суспільно-політичні пріоритети.

Таким чином, галицька господарська стабільність мала обмежений характер. Вона була стабільністю компромісу між двома сильними суб'єктами – імперським центром і польською аристократією, але не стабільністю збалансованого багатонаціонального представництва. Саме тому ця модель не могла остаточно зняти українсько-польську суспільно-політичну напругу, а лише тимчасово впорядковувала її. У ширшій перспективі польсько-австрійська співпраця сприяла формуванню

модерного політичного простору Галичини. Вона створила інституції, у межах яких згодом розгорталася боротьба різних національних програм. Тому її значення не зводилося до збереження старої станової системи: вона також, нехай і суперечливо, відкрила шлях до публічної політики нового типу (Bideleux & Jeffries, 1998, p. 73–78; Davies, 1981, p. 351–438).

Висновки. У другій половині XIX ст. польська аристократія стала одним із ключових партнерів австрійської влади в управлінні Галичиною: її роль визначалася не лише соціальним походженням чи майновим становищем, а передусім здатністю виконувати функцію політичного посередника між імперським центром і місцевим соціумом. Саме ця посередницька функція зробила польську еліту важливим чинником стабілізації краю. Галицька автономія, Галицький сейм, участь шляхти в місцевій адміністрації та вплив на освіту й культуру стали елементами єдиної державно-політичної системи. Вона давала офіційному Відню керовану провінцію, а польській аристократії – інституційні можливості для збереження лідерства. Отже, співпраця польської аристократії та австрійської влади в Галичині мала подвійний історичний результат: вона забезпечила відносну політичну стабільність і сприяла розвитку крайових інституцій, але водночас закріпила нерівномірний розподіл влади, що став одним із джерел подальшого українсько-польського суперництва. Саме в цій подвійності полягає її значення для історії Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аркуша, О. (2024a). Між Львовом, Віднем і Києвом: Олександр Барвінський та геополітичні вибори України на зламі XIX–XX століть. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 17, 53–92. <https://doi.org/10.33402/up.2024-17-53-92>

Аркуша, О. (2024b). Українці в баченні польських політичних середовищ Галичини другої половини XIX – початку XX століття: приклад ліберал-демократів. *Українські маркери в історії Польщі*. Львів–Суми: Університетська книга. (Т. 1: Від початків формування до Великої війни), 227–316. Репозитарій: <http://ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5267>

Грицак, Я. (2000). *Напис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття*. Київ: Генеза.

Зашкільняк, Л., Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Крип'якевич, І. (1990). *Історія України*. Львів: Світ.

Мудрий, М. (2026). «Я – Дідух!»: до питання національної самоідентифікації Володимира Дідушицького. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 20, 70–91. <https://doi.org/10.33402/up.2026-20-04>

Токарюк, С. (2026). Польська аристократія та австрійська влада в Галичині у другій половині XIX століття. *Current Challenges in Scientific Research: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference, Wroclaw, Poland, June 1–3, 2026*, 527–532. <https://doi.org/10.70286/EOSS-01.06.2026>

Bideleux, R., & Jeffries, I. (1998). *A history of Eastern Europe: Crisis and change*. London: Routledge.

Chwalba, A. (2000). *Historia Polski 1795–1918*. Krakow: Wydawnictwo Literackie.

Davies, N. (1981). *God's playground: A history of Poland*. (Vol. II). Oxford: Oxford University Press.

Fras, Z. (2003). *Galicja*. Wroclaw: Wydawnictwo Dolnoslaskie.

- Himka, J.-P. (1988). *Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century*. Edmonton: Macmillan Press.
- Magocsi, P. R. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples*. Toronto: University of Toronto Press.
- Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A history*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wandycz, P. S. (1974). *The lands of partitioned Poland, 1795–1918*. Seattle: University of Washington Press.
- Wereszycki, H. (1986). *Historia Austrii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich.

REFERENCES

- Arkusha, O. (2024a). Mizh Lvovom, Vidnem i Kyievom: Oleksandr Barvynskiy ta heopolitychni vybory Ukrainy na zlami XIX–XX stolit. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 17, 53–92. <https://doi.org/10.33402/up.2024-17-53-92> (in Ukrainian)
- Arkusha, O. (2024b). Ukraintsi v bachenni polskykh politychnykh seredovysch Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia: pryklad liberal-demokraty. *Ukrainski markery v istorii Polshchi*. Lviv–Sumy: Universytetska knyha. (T. 1: Vid pochatkiv formuvannia do Velykoi viiny), 227–316. Repozytarii: <http://ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5267> (in Ukrainian)
- Hrytsak, Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia*. Kyiv: Heneza (in Ukrainian)
- Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnyv*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka (in Ukrainian)
- Krypiakievych, I. (1990). *Istoriia Ukrainy*. Lviv: Svit (in Ukrainian)
- Mudryi, M. (2026). “Ia – Didukh!”: do pytannia natsionalnoi samoidentyfikatsii Volodymyra Didushytskoho. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 20, 70–91. <https://doi.org/10.33402/up.2026-20-04> (in Ukrainian)
- Tokariuk, S. (2026). Polska arystokracja i austrijska wladza w Halychynie u druhii polovyny XIX stolittia. *Current Challenges in Scientific Research: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference, Wrocław, Poland, June 1–3, 2026*, 527–532. <https://doi.org/10.70286/EOSS-01.06.2026> (in Ukrainian)
- Bideleux, R., & Jeffries, I. (1998). *A history of Eastern Europe: Crisis and change*. London: Routledge (in English)
- Chwalba, A. (2000). *Historia Polski 1795–1918*. Krakow: Wydawnictwo Literackie (in Polish).
- Davies, N. (1981). *God’s playground: A history of Poland. Vol. II*. Oxford: Oxford University Press (in English)
- Fras, Z. (2003). *Galicja*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnoslaskie (in Polish)
- Himka, J.-P. (1988). *Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century*. Edmonton: Macmillan Press (in English)
- Magocsi, P. R. (2010). *A history of Ukraine: The land and its peoples*. Toronto: University of Toronto Press (in English)
- Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A history*. Toronto: University of Toronto Press (in English)
- Wandycz, P. S. (1974). *The lands of partitioned Poland, 1795–1918*. Seattle: University of Washington Press (in English)
- Wereszycki, H. (1986). *Historia Austrii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich (in Polish)

Semen TOKARIUK

*Master in History, Postgraduate Student at the
Faculty of History, Political Science and International Relations
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7053-0942>
e-mail: tokariuk.semen@chnu.edu.ua*

**THE POLISH-AUSTRIAN POLITICAL COMPROMISE IN GALICIA
IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY:
THE ROLE OF ARISTOCRACY AND REGIONAL INSTITUTIONS**

The article analyzes the Polish-Austrian political compromise in Galicia in the second half of the nineteenth century as a specific model of interaction between the imperial center, the Polish aristocracy, and regional institutions. At this time, the Polish aristocracy became one of the key partners of the Austrian authorities in the administration of Galicia: its role was determined not only by social background or financial status, but above all by its ability to act as a political intermediary between the imperial centre and local society. It was precisely this mediating role that made the Polish elite a vital factor in stabilising authority in the region. Having lost their own statehood, the Polish elites sought opportunities to legally maintain their political influence in Austrian-ruled Galicia. It has been demonstrated that Galicia offered such an opportunity, as it was here that the Austrian authorities were prepared to gradually expand the scope of regional self-government in exchange for loyalty. The Galician autonomist movement of that time combined Polish political aspirations with the Austrian need for stability.

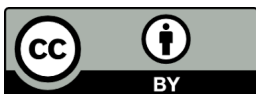
Unlike a purely descriptive study of relations between the Polish elite and Austrian authority, the focus is placed on the mechanisms through which this compromise was institutionally shaped: the participation of the nobility in the administrative system, the functioning of the Galician Diet, control over the educational and cultural sphere, and the use of autonomy as an instrument of regional stabilization. The study argues that cooperation between Vienna and Polish conservative circles ensured the relative governability of the province, but at the same time consolidated an uneven distribution of power. Particular attention is paid to the Ukrainian question as the main limitation of administrative model. The article concludes that the Polish-Austrian compromise contributed to the development of regional institutions, but created preconditions for the further aggravation of Ukrainian-Polish international contradictions.

Keywords: Galicia, Agenor Goluchowski, Polish-Austrian compromise, autonomy, Polish aristocracy, Galician Diet, Ukrainian question.

Дата першого надходження статті до видання: 30.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 336.77(438)»1890/1925»:332.2:94(438)»18/19»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-04>**Микола ПРИХОДЬКО**

*кандидат історичних наук,
докторант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>
e-mail: prihod@ukr.net*

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДОМСЬКОГО МІСЬКОГО КРЕДИТНОГО ТОВАРИСТВА У СИСТЕМІ ФІНАНСОВОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦАРСТВА ПОЛЬСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена комплексному аналізу діяльності Радомського міського кредитного товариства (Radomskie Towarzystwo Kredytowe Miejskie) у період від його заснування до адаптації в умовах міжвоєнної Польщі. На основі архівних матеріалів Державного архіву в Радомі висвітлено організаційно-правові засади діяльності установи, механізми іпотечного кредитування через емісію заставних листів, корпоративну модель обов'язкового членства позичальників, а також фінансову динаміку в період економічної стабільності, роки Першої світової війни та в період переходу до польської державності. Доведено, що товариство відігравало ключову роль у фінансуванні міського будівництва, розвитку інфраструктури регіону, а в умовах воєнної кризи трансформувалося в інституцію соціальної підтримки населення.

Визначальним елементом фінансової діяльності товариства була емісія заставних листів, яка забезпечувала перетворення нерухомості на ліквідний фінансовий актив. Саме цей механізм дозволяв мобілізувати значні фінансові ресурси через Варшавську фондову біржу та інтегрував регіональний іпотечний ринок до загальноімперської системи руху капіталів. Стабільне зростання обсягів кредитування супроводжувалося збільшенням кількості закладених об'єктів нерухомості, розширенням кола позичальників та активізацією операцій із фінансування житлового будівництва й міської забудови. Попри масштабні економічні потрясіння, Радомське міське кредитне товариство зуміло зберегти інституційну безперервність своєї діяльності та успішно адаптуватися до нових політичних і фінансових умов після відновлення незалежності Польщі. Проведення цієї фінансової реформи без втрати функціональної спроможності засвідчує високий рівень організаційної гнучкості товариства, ефективність його системи бухгалтерського обліку та здатність інтегруватися до нової фінансової системи міжвоєнної Польщі.

Ключові слова: іпотечне кредитування, заставні листи, Царство Польське, урбанізація, фінансова модернізація, Перша світова війна.

Проблема дослідження. У сучасній історіографії діяльність Радомського міського кредитного товариства залишається не досить дослідженою (Janeczek, 2023, s. 269–290). Незважаючи на окремі праці, присвячені функціонуванню міських кредитних товариств Царства Польського, досі відсутнє комплексне дослідження, яке б всебічно висвітлювало організаційно-правові засади діяльності товариства, механізми іпотечного кредитування, фінансові результати його роботи, а

також особливості функціонування в умовах Першої світової війни та адаптації до фінансової системи повоєнної Польщі (Fermus-Bobowiec, 2019, s. 79–104).

Мета статті – на основі архівних матеріалів здійснити комплексний аналіз діяльності Радомського міського кредитного товариства, розкрити його організаційно-правові засади, особливості функціонування системи іпотечного кредитування, фінансову діяльність, а також визначити роль товариства у процесах фінансової модернізації, розвитку міського господарства та адаптації до соціально-економічних викликів кінця XIX – першої чверті XX ст. Основні завдання дослідження: проаналізувати правові засади створення та організаційну структуру Радомського міського кредитного товариства; дослідити механізми іпотечного кредитування, порядок оцінки нерухомості, видачі позик та емісії заставних листів; охарактеризувати фінансову діяльність товариства, динаміку кредитного портфеля, резервного капіталу та обігу заставних листів; визначити вплив Першої світової війни на фінансовий стан товариства, рівень простроченої заборгованості та особливості його антикризової діяльності; розкрити процес адаптації товариства до фінансової системи міжвоєнної Польщі після проведення валютної реформи; визначити внесок Радомського міського кредитного товариства у розвиток міського будівництва, регіональної інфраструктури та фінансову модернізацію Царства Польського.

Радомське міське кредитне товариство виникло у другій половині XIX ст. як одна з кредитних інституцій Царства Польського, діяльність яких здійснювалася відповідно до норм імперського законодавства. Основною метою товариства було надання довготермінових позик під заставу нерухомого майна, що визначало характер його кредитної політики. Головними клієнтами установи виступали великі землевласники та власники міської нерухомості, які володіли значними земельними площами в Радомі та навколишньому регіоні.

Кредитна діяльність товариства мала переважно цільове спрямування. Отримані кошти використовувалися для модернізації господарств, проведення меліораційних робіт, удосконалення земельних угідь, розвитку інфраструктури маєтків, а також реконструкції чи розширення нерухомості. Подібний характер кредитування відповідав загальним тенденціям функціонування кредитних товариств у Царстві Польському, які прагнули не лише підтримувати власників нерухомості, а і стимулювати економічний розвиток і підвищення продуктивності господарств.

Важливу роль у діяльності товариства відігравала система закладних листів, що забезпечувала можливість отримання відносно стабільного й довготермінового фінансового ресурсу. Завдяки цьому великі власники нерухомості могли залучати кошти для інвестицій у сільське господарство, розвиток міської інфраструктури та вдосконалення господарської діяльності. У результаті Радомське міське кредитне товариство стало важливим елементом економічної модернізації регіону, сприяючи трансформації земельних маєтків і включенню Радома та прилеглих територій у ширші економічні процеси доби індустріалізації.

У статуті Радомського міського кредитного товариства у першому параграфі зазначалося, що товариство засновується власниками кредитів під заставу нерухомості Радомської міської іпотеки (Statut Radomskiego Towarzystwa, 1898). Таким чином, основою функціонування установи став принцип об'єднання власників не-

рухомості, які користувалися іпотечним кредитом та були безпосередньо зацікавлені у стабільності кредитної системи. Подібна модель була характерною для міських кредитних товариств на польських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., оскільки дозволяла поєднати функції фінансової установи та корпоративного об'єднання позичальників. У другому параграфі статуту підкреслювалося, що особа, яка отримувала кредит, автоматично ставала членом Товариства. Це свідчить про обов'язковий характер членства та тісний взаємозв'язок між кредитними операціями й організаційною структурою установи. Такий механізм забезпечував формування замкненої корпоративної системи, у межах якої всі позичальники одночасно виступали співучасниками діяльності товариства та несли колективну відповідальність за його фінансову стабільність. Водночас подібна система сприяла зміцненню довіри до кредитної установи, оскільки її функціонування ґрунтувалося на взаємних гарантіях членів і спільній зацікавленості у належному виконанні фінансових зобов'язань. Зазначені положення статуту демонструють, що Радомське міське кредитне товариство розглядалося не лише як фінансова інституція, а і як форма економічної самоорганізації міських власників нерухомості. Через систему іпотечного кредитування товариство забезпечувало акумуляцію капіталу та підтримувало розвиток міської нерухомості, що мало велике значення для економічного розвитку Радом в умовах урбанізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. (APR-1, s. 3).

§ 4 Статуту Радомського міського кредитного товариства визначав базові умови формування регіональних осередків організації. Зокрема, наголошувалося, що для заснування такого осередку необхідною умовою було об'єднання щонайменше 20 власників закладної (іпотечної) нерухомості. Ця вимога, згідно з положеннями § 1 Статуту, забезпечувала достатній рівень майнової спроможності учасників і слугувала механізмом гарантування стабільності кредитного товариства, яке функціонувало на основі взаємної відповідальності його членів (APR-1, s. 4). Відповідно до § 8 Статуту діяльність Товариства у сфері кредитування була жорстко регламентована і обмежувалася виключно наданням позик під заставу нерухомого майна. При цьому обов'язковою умовою виступала державна (або міська) реєстрація застави в іпотечній книзі міста Радом. Така процедура забезпечувала юридичну прозорість операцій, а також захищала інтереси як кредитора, так і позичальника, закріплюючи публічний характер іпотечних зобов'язань (APR-1, s. 6).

§ 10 Статуту уточнював механізм фінансування кредитних операцій, визначаючи, що позики надавалися виключно під закладні листи Товариства. Це означало, що кредитний ресурс формувався через емісію спеціальних боргових інструментів, які забезпечувалися нерухомістю позичальників. Така модель дозволяла поєднати локальний ринок нерухомості з інструментами довгострокового кредитування, підвищуючи ліквідність капіталу та стабільність фінансових операцій (APR-1, s. 8).

Згідно з § 11, Товариство встановлювало фіксовану процентну ставку у розмірі 5% річних для позичальників. Така ставка відображала прагнення до відносної стабільності кредитних умов і передбачуваності фінансових зобов'язань, що було характерним для міських кредитних інституцій кінця XIX – початку XX ст.,

які діяли в межах нормативно врегульованої системи іпотечного кредитування (APR-1, s. 9).

Відповідно до § 13 кредитні операції здійснювалися на довгостроковій основі – терміном до 35 років, із можливістю його продовження у разі зміни процентної ставки, передбаченої § 12 Статуту. Така тривалість кредитування свідчить про орієнтацію Товариства на фінансування довгострокових інвестицій у нерухомість, а також на забезпечення поступового погашення боргових зобов'язань позичальниками (APR-1, s. 9).

Особливого значення у функціонуванні Товариства набувала система адміністративного контролю та звітності. Так, 14 квітня 1908 р. відбулося засідання загальних зборів уповноважених Товариства, на якому було затверджено звіти правління за 1907 р., а також ухвалено плани діяльності та штат виконавців на 1908 р. Це засвідчує наявність усталеної практики щорічної перевірки діяльності керівних органів і формалізованої процедури затвердження фінансово-адміністративної звітності. Така система корпоративного контролю забезпечувала підзвітність управлінських структур і сприяла прозорості функціонування кредитної інституції в межах нормативно визначених процедур.

У звітному 1908 р. обсяг кредитної діяльності товариства був відносно обмеженим, що пояснювалося, за даними річного звіту, несприятливою кон'юктурою ринку закладних листів, а також загальними економічними й політичними труднощами. Основна частина кредитів надавалася під заставу нерухомості в різних містах регіону: у Радомі – 10 000 рублів під одну нерухомість, в Опочно – 13 700 рублів під сім об'єктів, в Островці – 52 000 рублів під сім нерухомостей, у Сандомирі – 12 700 рублів під чотири об'єкти, у Конєцьку – 6 300 рублів під дві нерухомості. Загалом протягом року було видано 94 700 рублів кредитів. На кінець 1908 р. загальний кредитний портфель становив 1 511 500 рублів під заставу 103 об'єктів нерухомості. При цьому фіксувався значний діапазон кредитування – від мінімальних сум у 900 рублів до максимальної позики в 54 000 рублів, що свідчить про поєднання дрібного та великого кредитування в діяльності товариства (APR-1, s. 3).

Закладні листи товариства оберталися на Варшавській біржі, де їхній курс коливався в межах 84–86 рублів за 100 номіналу, що відображало відносну стабільність, хоча й з ознаками зниження вартості. Грошові кошти організація зберігала в Кредитній касі радомських промисловців та у відділенні Лодзинського торгового банку, отримуючи при цьому дохід у розмірі близько 5% річних (APR-1, s. 3). У звітному році також проводилася процедура вилучення та знищення погашених закладних листів, яка відбулася 21 листопада 1908 р. у присутності членів наглядового комітету та представника Міністерства фінансів, що підкреслює офіційний контроль за фінансовими операціями товариства. Станом на кінець року організація мала резервний капітал у розмірі 35 460 рублів, який розміщувався у державних цінних паперах, зокрема у рентних зобов'язаннях та свідоцтвах Крестьянського поземельного банку, а також у депозитах Радомського відділення Державного банку (APR-1, s. 4).

Додатково товариство надавало послугу безоплатного зберігання закладних листів, якою активно користувалися власники цінних паперів. Якщо у грудні

1907 р. на зберіганні перебувало 193 200 рублів, то протягом 1908 р. було додано ще 41 800 рублів і вилучено 30 250 рублів, що в підсумку збільшило обсяг зберігання до 204 750 рублів на кінець року. Це свідчить про довіру клієнтів до установи та її роль як фінансового посередника (APR-1, s. 4).

У сфері стягнення прострочених платежів у звітному періоді також проводилися заходи примусового характеру: ще у другому півріччі 1907 р. було признано до продажу три об'єкти нерухомості в Радомі, а аукціон було заплановано на березень 1908 р. Загалом діяльність товариства демонструє поєднання кредитних, депозитних і контрольних функцій у межах регульованої фінансової системи Російської імперії початку XX ст. (APR-1, s. 5).

У звітному 1912 р. фінансовий стан каси товариства демонстрував нестабільність і певну напруженість ліквідності. Початковий залишок становив 2768,68 рубля, що свідчить про дефіцит оборотних коштів на початку операційного періоду. Протягом року надходження до каси сягнули 232 617,49 рубля, тоді як видатки перевищили цей обсяг і становили 234 670,01 рубля. У результаті на початок 1913 р. залишок зменшився до 716,16 рублів (APR-1, s. 6). Така динаміка вказує на високий рівень фінансового навантаження на інституцію, що функціонувала в умовах обмеженої ліквідності та значної залежності від регулярності надходжень.

У 1915 р. діяльність товариства відбувалася в умовах воєнної дестабілізації, що суттєво вплинуло як на кредитні операції, так і на загальну фінансову дисципліну позичальників. 27 квітня 1915 р. відбулося чергове зібрання представників, на якому було затверджено звіт дирекції за попередній рік (APR-2, s. 1). У звіті підкреслювалося, що фінансове становище товариства не покращилося, оскільки власники міської нерухомості опинилися у вкрай складному становищі. Значна частина житлового фонду залишалася незаселеною, орендарі або не сплачували платежі, або вносили лише незначні суми, а частина приміщень була реквізована військовими структурами для розміщення установ і квартирування персоналу. Унаслідок цього рівень прострочених платежів стрімко зріс і станом на грудень 1916 р. досяг 171 163,46 рубля (APR-1, s. 1). Це свідчить про глибоку кризу міського кредитного ринку в умовах воєнної економіки та адміністративних реквізицій.

Попри загальне погіршення ситуації, у 1915 р. здійснювалося й часткове кредитування нерухомостей у Радомі. Було видано 4300 рублів у формі оновлених позик на три об'єкти, 4 000 рублів – у результаті переоцінки застав, а також 25 900 рублів первинних кредитів. Загальний обсяг цих операцій становив 34 200 рублів (APR-1, s. 2). Це свідчить про намагання зберегти мінімальну кредитну активність навіть за умови різкого звуження ринку.

Окремо у звіті відзначено соціальний вимір діяльності товариства, який набув особливого значення в умовах війни. Було запроваджено допомогу для найбільш нужденних верств населення у формі щомісячних виплат у розмірі 5–10 рублів. Загальний обсяг цієї благодійної ініціативи був обмежений сумою 600 рублів на рік (APR-1, s. 4). Така практика свідчить про трансформацію кредитної установи у напрямі часткового виконання функцій соціальної підтримки в умовах воєнної кризи.

Фінансові показники ринку цінних паперів також зазнали впливу війни: у 1915 р. курс закладних листів становив близько 86 копійок, що відображало значне зниження довіри та загальну нестабільність фінансового середовища. Водночас ощадна каса товариства станом на грудень 1915 р. акумулювала капітал у розмірі 19 433,07 рубля. Протягом року надходження становили 1 341,01 рубля, додатково 710,96 рубля було перераховано з фондів товариства, а 989,46 рубля отримано у вигляді банківських процентів. Видатки становили 1 874,71 рубля, у результаті чого підсумковий капітал зріс до 20 599,79 рубля (APR-1, s. 4). Це демонструє відносну стійкість ощадного сегмента навіть за умови загальної економічної турбулентності.

Станом на січень 1916 р. каса товариства становила 14 655,76 рубля. Упродовж року надходження сягнули 176 382,59 рубля, тоді як витрати становили 183 493,01 рубля, що призвело до зменшення залишку до 7 545,34 рубля на початок 1917 р. (APR-1, s. 5). Така динаміка свідчить про поступове виснаження ліквідних ресурсів унаслідок воєнної інфляції та зростання витрат.

У 1918 р. діяльність товариства продовжувалася вже в умовах глибокої економічної трансформації та завершення Першої світової війни. 24 квітня 1918 р. відбулося чергове засідання керівних органів (APR-3, s. 1). У звіті підкреслювалося, що під час війни будівельна активність у місті фактично припинилася через різке зростання вартості будівельних матеріалів і робочої сили. Це спричинило зміну інвестиційних стратегій: капітали дедалі частіше спрямовувалися не у будівництво, а у придбання закладних листів товариства, які розглядалися як відносно безпечний фінансовий інструмент.

У 1918 р. було здійснено виплати кредитів під заставу 17 нерухомостей у Радомі на суму 548 200 рублів, а також під одну нерухомість у Сандомирі на суму 15 000 рублів (APR-1, s. 1–2). Значні обсяги цих операцій свідчать про концентрацію кредитного портфеля та одночасно про збереження інституційної спроможності товариства функціонувати навіть у період системної економічної кризи та політичної трансформації.

Фінансові операції товариства у 1918 р. відзначалися збереженням традиційної структури розміщення вільних коштів у надійних банківських інституціях. Зокрема, рухомі фонди організації були розміщені на рахунках Каси позичкової промисловців Радомських, а також у відділеннях Варшавського торговельного банку та Лодзинського банку в Радомі (APR-3, s. 3). Така практика свідчить про прагнення мінімізувати ризики шляхом диверсифікації депозитів у різних кредитних установах регіонального рівня.

Важливим індикатором фінансової стабільності залишався курс закладних листів товариства. У 1918 р. він становив 105–20 рублів за 100 одиниць, що можна інтерпретувати як відносно високий рівень довіри до цінних паперів установи в умовах воєнної та післявоєнної економічної нестабільності (APR-3, s. 3).

Окремий сегмент фінансової системи становила так звана «Каса взаємної передбачливості». Станом на грудень 1917 р. її капітал становив 23 125,63 рубля. Протягом наступного року до каси надійшло 1 185,74 рубля від учасників, 1 155,74 рубля було перераховано до фондів товариства, а 1 204,31 рубля становили банківські проценти. У підсумку загальний обсяг коштів досяг 26 671,42 рубля

(APR-3, s. 3). Це свідчить про функціонування внутрішнього механізму взаємодопомоги та накопичення резервного капіталу в межах інституції.

Загальний стан каси товариства демонстрував значну динаміку оборотів. На 1 січня 1918 р. залишок становив 2 026,99 рубля, тоді як протягом року надходження сягнули 442 926,79 рубля, а видатки – 387 108,90 рубля. У результаті станом на січень 1919 року залишок коштів зріс до 76 044,87 рубля (APR-3, s. 4). Така різниця між початковим і кінцевим показниками вказує на суттєве розширення грошового обороту в умовах повоєнної економічної турбулентності.

У 1924 р. відбулося чергове зібрання представників учасників товариства, яке мало місце 27 травня (APR-4, s. 1). Цей період характеризувався вже новими правовими умовами функціонування кредитних установ у відновленій польській державі. У 1924–1925 рр. відповідно до розпоряджень Президента Речі Посполитої щодо перерахунку приватно-правних зобов'язань (від 14 травня, 28 червня та 27 грудня 1924 року), а також згідно з рескриптом Міністра скарбу від 31 липня 1925 р. відбулося реформування системи боргових зобов'язань товариства (*Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej...*, 1924; *Reskrypt Ministra Skarbu...*, 1925, 31 lipca). У результаті загальний обсяг позик, які станом на 1924 рік становили 3 980 464,57 рубля (еквівалент 54 804 118 польських марок), було перераховано у нову валюту – злоті, де вони становили 1 226 700 злотих (APR-4, s. 1). Ця трансформація відображає загальний процес грошової стабілізації та валютної уніфікації в міжвоєнній Польщі.

Станом на січень 1925 р. активи товариства включали: касу в розмірі 748,88 злотих, кошти в Банку радомських промисловців (58 злотих), позики під заставу нерухомості на суму 1 226 700 злотих, цінні папери резервного капіталу (1 злотий), оборотний капітал (1752 рублі) та інші надходження від товариств (2843 злотих). Загальний обсяг активів становив 1 235 120,92 злотих. Пасиви включали резервний капітал (2034,17 злотих), обігові 5%, заставні листи (1 225 700 злотих), депозити для виплат позик (1488,80 злотих), зобов'язання товариства (4749 злотих) та прибуток, що підлягав розподілу (147,95 злотих). Загальний баланс також становив 1 235 120,92 злотих (APR-4, s. 3). Таким чином, аналіз фінансових показників у довготривалій перспективі демонструє еволюцію товариства від імперської кредитної інституції до складової частини міжвоєнної польської фінансової системи, з поступовою адаптацією до валютних реформ, економічних криз та змін політико-правового середовища.

Висновки. Радомське міське кредитне товариство являло собою одну з найефективніших моделей іпотечного кредитування на території Царства Польського, поєднуючи принципи корпоративного самоврядування, фінансової взаємної відповідальності та державного правового регулювання. Його організаційна структура ґрунтувалася на обов'язковому членстві всіх позичальників, що забезпечувало солідарну відповідальність за виконання фінансових зобов'язань та сприяло підтриманню високого рівня платоспроможності установи. Детальна статутна регламентація діяльності товариства, яка передбачала фіксовану відсоткову ставку у 5%, довгостроковість кредитів до 35 років, обов'язкову оцінку нерухомості та реєстрацію застави в іпотечній книзі, формувала стабільне й передбачуване правове середовище для функціонування міського ринку нерухомості. Такий механізм

мінімізував кредитні ризики, підвищував довіру інвесторів і сприяв залученню довгострокового капіталу в економіку регіону.

Визначальним елементом фінансової діяльності товариства була емісія заставних листів, яка забезпечувала перетворення нерухомості на ліквідний фінансовий актив. Саме цей механізм дозволяв мобілізувати значні фінансові ресурси через Варшавську фондову біржу та інтегрував регіональний іпотечний ринок до загальноімперської системи руху капіталів. Динаміка котирувань свідчить, що заставні листи розглядалися інвесторами як надійний фінансовий інструмент, а їхня ринкова вартість відображала рівень довіри до діяльності товариства та його здатність виконувати боргові зобов'язання.

Дослідження фінансової документації дозволяє простежити поступове зміцнення економічного потенціалу товариства у довоєнний період. Стабільне зростання обсягів кредитування супроводжувалося збільшенням кількості закладених об'єктів нерухомості, розширенням кола позичальників та активізацією операцій із фінансування житлового будівництва й міської забудови. Це свідчить, що товариство виконувало не лише функцію кредитної установи, а й виступало важливим чинником модернізації міського господарства.

Матеріали архівних справ демонструють істотний вплив Першої світової війни на діяльність товариства. Воєнні реквізиції, руйнування господарських зв'язків, інфляційні процеси та різке зниження платоспроможності власників нерухомості призвели до суттєвого зростання простроченої заборгованості, яка у 1916 р. сягнула 171 163 рублів. За цих умов керівництво товариства було змушене адаптувати фінансову політику до кризових реалій, здійснюючи реструктуризацію окремих платежів, посилюючи контроль за станом заставного майна та одночасно виконуючи соціальну функцію. Надання щомісячної матеріальної допомоги працівникам і членам їхніх сімей у розмірі 5–10 рублів свідчить про прагнення адміністрації зберегти кадровий потенціал установи та підтримати її соціальну стабільність у надзвичайних умовах воєнного часу.

Попри масштабні економічні потрясіння, Радомське міське кредитне товариство зуміло зберегти інституційну безперервність своєї діяльності та успішно адаптуватися до нових політичних і фінансових умов після відновлення незалежності Польщі. Особливо показовою стала валютна конверсія 1924–1925 рр., у ході якої 3 980 464,57 рубля було перераховано в 1 226 700 польських злотих. Проведення цієї фінансової реформи без втрати функціональної спроможності засвідчує високий рівень організаційної гнучкості товариства, ефективність його системи бухгалтерського обліку та здатність інтегруватися до нової фінансової системи міжвоєнної Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

APR-1: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 2.

APR-2: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 41.

APR-3: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 43.

APR-4: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 47.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 grudnia 1935 r. w sprawie wierzytelności hipotecznych i listów zastawnych towarzystw kredytowych miejskich (1935, 3 grudnia). *Dziennik Ustaw*. Nr 88, poz. 543. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19350880543>

Fermus-Bobowiec, A. (2019). Działalność Towarzystwa Kredytowego miasta Radomia w latach 1898–1915 i jego działalność pożyczkowa. *Rocznik Nauk Prawnych*, 29(4), 79–104.

Janeczek, Ł. (2023). Wytyczne dla komisji szacującej stan nieruchomości w ramach działalności Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego z 1900 roku. *Almanach Historyczny*, 25, 269–290.

Statut Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego (1898). *Zbiorniki Praw i Rozporządzeń Rządu*. Nr 106, poz. 1343.

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 30 listopada 1937 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości w sprawie zmian w statucie Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego (1937, 30 listopada). *Dziennik Ustaw*. Nr 82, poz. 596. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19370820593>

Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 maja, 28 czerwca oraz 27 grudnia 1924 r. w sprawie przeliczenia prywatno-prawnych zobowiązań. (1924). *Dziennik Ustaw*. Nr 42, poz. 441. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19240420441>

Reskrypt Ministra Skarbu z dnia 31 lipca 1925 r. (1925, 31 lipca). *Dziennik Ustaw*.

REFERENCES

APR-1: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 2 (in Polish)

APR-2: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 41 (in Polish)

APR-3: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 43 (in Polish)

APR-4: Archiwum Państwowe w Radomiu, zespół 2, sygn. 47 (in Polish)

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 grudnia 1935 r. w sprawie wierzytelności hipotecznych i listów zastawnych towarzystw kredytowych miejskich (1935, 3 grudnia). *Dziennik Ustaw*. Nr 88, poz. 543. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19350880543> (in Polish)

Fermus-Bobowiec, A. (2019). Działalność Towarzystwa Kredytowego miasta Radomia w latach 1898–1915 i jego działalność pożyczkowa. *Rocznik Nauk Prawnych*, 29(4), 79–104 (in Polish)

Janeczek, Ł. (2023). Wytyczne dla komisji szacującej stan nieruchomości w ramach działalności Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego z 1900 roku. *Almanach Historyczny*, 25, 269–290 (in Polish)

Statut Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego (1898). *Zbiorniki Praw i Rozporządzeń Rządu*, Nr 106, poz. 1343 (in Polish)

Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 30 listopada 1937 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości w sprawie zmian w statucie Radomskiego Towarzystwa Kredytowego Miejskiego (1937, 30 listopada). *Dziennik Ustaw*. Nr 82, poz. 596. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19370820593> (in Polish)

Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 maja, 28 czerwca oraz 27 grudnia 1924 r. w sprawie przeliczenia prywatno-prawnych zobowiązań. (1924). *Dziennik Ustaw*. Nr 42, poz. 441. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19240420441> (in Polish)

Reskrypt Ministra Skarbu z dnia 31 lipca 1925 r. (1925, 31 lipca). *Dziennik Ustaw* (in Polish)

Mykola PRYKHODKO*PhD in History,**Doctoral Researcher at the**Department of World History and Archaeology**Dragomanov Ukrainian State University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>**E-mail: prihod@ukr.net***THE ACTIVITIES OF THE RADOM MUNICIPAL CREDIT ASSOCIATION
IN THE SYSTEM OF FINANCIAL MODERNIZATION OF THE KINGDOM
OF POLAND (LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY)**

This article provides a comprehensive analysis of the activities of the Radom Municipal Credit Association (Radomskie Towarzystwo Kredytowe Miejskie), from its establishment to its adaptation to the conditions of interwar Poland. Drawing upon archival materials from the State Archives in Radom, the study examines the institutional and legal foundations of the Association, the mechanisms of mortgage lending through the issuance of mortgage bonds, the corporate model based on the compulsory membership of borrowers, and the financial dynamics of the institution during the period of economic stability, the First World War, and the transition to the Polish state. The research demonstrates that the Association played a pivotal role in financing urban construction and regional infrastructure development. During the wartime crisis, it also evolved into an institution providing social support to the population while maintaining its financial functions. The findings contribute to a broader understanding of the role of municipal credit associations in the financial modernization of the Kingdom of Poland and in the development of mortgage finance in Central and Eastern Europe at the turn of the twentieth century.

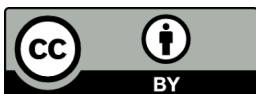
A key element of the company's financial activities was the issue of mortgage bonds, which enabled the conversion of property into a liquid financial asset. It was this mechanism that allowed significant financial resources to be raised via the Warsaw Stock Exchange and integrated the regional mortgage market into the empire-wide system of capital flows. The steady growth in lending volumes was accompanied by an increase in the number of mortgaged properties, an expansion of the borrower base, and an intensification of operations to finance housing construction and urban development. Despite large-scale economic upheavals, the Radom Municipal Credit Society managed to maintain the institutional continuity of its operations and successfully adapt to the new political and financial conditions following Poland's restoration of independence. The implementation of this financial reform without any loss of operational capacity demonstrates the Society's high level of organisational flexibility, the effectiveness of its accounting system, and its ability to integrate into the new financial system of interwar Poland.

Keywords: mortgage lending, mortgage bonds, Kingdom of Poland, urbanization, financial modernization, First World War.

Дата першого надходження статті до видання: 29.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється

на умовах ліцензії

відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 94(438).081

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-05>**Роман ЗВАРИЧ***кандидат історичних наук,**викладач кафедри педагогіки та методик навчання освітніх галузей**і технологій початкової освіти**Коломийського педагогічного фахового коледжу**Івано-Франківської обласної ради*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3936-3602>*e-mail: romanzvarychphd@ukr.net*

ПОЛІТИЧНІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛІСТИЧНУ ПРОПАГАНДУ ТА АГІТАЦІЮ У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

Комплексно проаналізовано політичні судові процеси, пов'язані з переслідуванням українського національного руху в Другій Речі Посполитій в 1932–1939 рр. На основі архівних кримінально-судових справ простежено особливості функціонування польської системи судочинства щодо осіб, яких обвинувачували у проявах української національної активності, антидержавній агітації, поширенні націоналістичних ідей, діяльності в українських громадських організаціях та підтримці визвольного руху. Досліджено механізми взаємодії поліції, прокуратури та судових інституцій у процесі кримінального переслідування представників українського населення, а також встановлено характер правозастосовної практики у справах політичного характеру.

Особливу увагу приділено судовим процесам проти українського духовенства, громадських діячів, членів культурно-освітніх товариств, прихильників українського шкільництва та осіб, яких польська влада пов'язувала з діяльністю українського націоналістичного підпілля. З'ясовано обставини відкриття кримінальних проваджень, зміст обвинувальних актів, перебіг судового розгляду, аргументацію сторін обвинувачення і захисту, а також особливості винесення обвинувальних і виправдувальних вироків судами різних інстанцій. Встановлено, що судова практика не була однорідною: поряд із численними обвинувальними рішеннями траплялися випадки скасування вироків апеляційними судами або ухвалення виправдувальних рішень за відсутності достатньої доказової бази.

Розкрито вплив державної національної політики на формування кримінально-правових підходів до оцінки діяльності українських громадських і релігійних діячів. Висвітлено особливості судового реагування на використання української мови, розвиток національного шкільництва, діяльність культурно-просвітніх товариств, поширення політичних відозв, критику польської влади та підтримку ідеї української державності. Проаналізовано взаємозв'язок між суспільно-політичною ситуацією міжвоєнного періоду, радикалізацією українського визвольного руху та трансформацією репресивної політики держави. На підставі архівних матеріалів зроблено висновки, що політичне судочинство виступало важливим інструментом реалізації державної політики щодо українського населення, водночас окремі судові рішення засвідчують прагнення частини суддівського корпусу дотримуватися чинних норм кримінального законодавства навіть за умов значного політичного тиску.

Ключові слова: суд, вирок, арешт, поліція, прокурор, український, Коломийський, священник.

Історіографія. Аналіз засвідчує, що окремі аспекти проблеми досліджували Леся Алексієвець (Алексієвець, 2006), Іван Гловацький (Гловацький, 2003), Микола Геник (Геник, 2005, с. 209–218), Володимир Комар (Комар, 2001, с. 120–128), Андрій Нагірняк (Нагірняк, 2018, с. 93–97), Оксана Руда (Руда, 2015, с. 57–62) та ін. Водночас державно-правові та суспільно-політичні засади функціонування судочинства міжвоєнної Польщі, зокрема в контексті політичних судових процесів, досі не отримали комплексного та міждисциплінарного наукового висвітлення.

Згідно з Ризьким договором 1921 р. влада Польщі зобов'язувалася надати українській меншині національно-культурну автономію, однак не дотримала своїх міжнародних зобов'язань. Зрештою, уряд Західноукраїнської Народної Республіки надав представникам польського та єврейського народів національно-персональну автономію, однак воєнна окупація краю 1919 р. призупинила його етнодержавотворення. Національна політика офіційної Варшави викликала спротив українського політикуму, насамперед праворадикалів – представників Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН), які організовували не лише антипольські політичні кампанії, але й акції фізичного терору проти представників нової влади. Водночас праворадикали виступали навіть проти ліберальної парламентської демократії, а також прихильників комуністичної ідеології (Яровий, 1996, с. 185).

Антидержавну політику праворадикалів намагалася нейтралізувати офіційна влада, зокрема через систему правоохоронних органів. Зокрема, 5 листопада 1932 р. до Калуського гродського суду і до прокуратури Станиславівського окружного суду надійшло повідомлення від Калуського постерунку поліції у справі Северина Мади про антипольську діяльність. Зазначалося, що у зв'язку із чотирнадцятою річницею оголошення незалежності України були виявлені відозви, що закликали український народ до революції. Організатором розповсюдження українських націоналістичних листівок (Справа Мади, арк. 5, 32) вважався кур'єр українських товариств С. Мада (Справа Мади, арк. 1–2). 6 листопада 1932 р. Калуський гродський суд постановив арештувати С. Маду (Справа Мади, арк. 9). 16 листопада Станиславівський окружний суд розпочав судове провадження і закінчив 31 грудня 1932 р. (Справа Мади, арк. 39).

28 січня 1933 р. прокуратура Коломийського окружного суду санкціонувала арешт Гелени Сербенської за те, що 8 січня 1933 р. у Семаківцях на зібранні «Просвіти» розповідала про діяльність членів ОУН Василя Біласа і Дмитра Данилишина (Справа Сербенської, арк. 3). Слідчий суддя постановив свою згоду (Справа Сербенської, арк. 4). 6 березня 1933 р. тимчасовий арешт був скасований (Справа Сербенської, арк. 30).

18 травня 1933 р. постерунок поліції у Лісній Слобідці повідомляв прокурора Коломийського окружного суду про те, що 30 квітня 1933 р. на засіданні членів «Кружка Рідної Школи» у залі Раківчицької «Просвіти» виступав Микола Новак, який звертався до присутніх із закликами, що українське шкільництво не може добре розвиватися у Польщі внаслідок перешкод, які спричиняють органи польської поліції. Українські люди як господарі своєї землі, на його думку, не повинні слухати поліцію Другої Речі Посполитої і чекати, коли вона здасть зброю, а са-

мим роззброїти поліцію і озброюватися (Справа Новака, арк. 1–1 зв.). 24 травня віце-прокурор III району Коломийського окружного суду відкрив слідство (Справа Новака, арк. 2). Однак 27 червня 1933 р. провадження було закрито судом (Справа Новака, арк. 20).

21 листопада 1933 р. віце-прокурор III району Коломийського окружного суду виніс акт обвинувачення отцю Миколі Вонсулю і Марії Вонсуль. Священник звинувачувався за те, що 4 листопада 1933 р. публічно зневажив владу, звертаючись на цвинтарі до органів поліції Польщі: «Прошу розійтися і не давати підстави нашим ворогам, аби над нами знущалися». Марія Вонсуль обвинувачувалася за те, що 4 листопада 1933 р. на вказівку заступника комісара поліції відповіла словами: «Ми тільки послухаємо священників і більше нікого» (Справа Вонсула, арк. 4–4 зв.). 30 грудня 1933 р. Коломийський гродський суд виніс обвинувальний вирок підсудним у вигляді сплати 25 і 15 злотих, на який адвокатом Андрієм Чайковським подано апеляцію (Справа Вонсула, арк. 11, 14–15 зв.). 5 червня 1934 р. Коломийський окружний суд розглянув адвокатську апеляцію і скасував рішення суду першої інстанції (Справа Вонсула, арк. 31–32 зв.).

Така політика органів юстиції стосовно Греко-католицької Церкви негативно налаштувала українських душпастирів проти польської влади. Священники брали участь в акціях за підвищення правового статусу української мови, агітували за відродження незалежності України. Своєю чергою польська влада розпочала їх переслідування, що в результаті призвело до міжнаціонального протистояння на мовному та релігійному ґрунті. Будь-який священник, якщо він усвідомлював свою національність та чітко формулював позицію щодо національної політики тогочасної Польщі, мав розуміти, що обов'язково буде підданий репресіям польської влади (Марковський, 2012, с. 132).

28 листопада 1932 р. у секретаріаті III відділу Делятинського гродського суду був зареєстрований вирок цього суду № III. Kg. 803/32 від червня 1932 р. У рішенні Делятинського гродського судочинства передбачалося, що до кримінального покарання притягувався священник Василина Йосип за те, що 5 липня 1931 р. у селі Білі Ослави на святі кооперації і посвяті приміщення філії «Кооперативу Згода» під час проповіді закликав зібраних там людей до бойкоту загальної школи. Суд встановив, що, за свідченнями Броніслава Гарбяка, коменданта польської поліції у Білих Ославах, обвинувачений біля церкви говорив, аби люди посилали своїх дітей тільки до «Рідної школи», щоб до інших шкіл не посилали. Однак Делятинський гродський суд не вбачав у цих словах заклики до бойкоту народної (польської) школи, ознаки злочину, оскільки заклики родичів віддавати своїх дітей тільки до «Рідної школи», а не до іншої, хоч би загальної, не є діянням непристойним (аморальним) і жодним законом не забороненим. Внаслідок цього було винесено виправдувальний вирок священнику Й. Васишині із села Рунгурів (Справа Васишини, арк. 59–59 зв.).

У судочинстві Польщі виявлено прецедент, коли Найвищий суд у Варшаві розглянув касацію про обвинувачення державних підприємств за те, що вони примушували своїх працівників німецької національності відправляти дітей тільки до польських шкіл. Судова справа пройшла три інстанції і Варшавський суд визнав

обвинувачення безпідставним, оскільки публічні підприємства у такий спосіб «охороняли публічні інтереси німецької національної меншини» (Життя і Право, 1930).

18 серпня 1933 р. віце-прокурор III району прокуратури Коломийського окружного суду подав до Коломийського гродського суду обвинувальний акт на Євдокію Старожитняк, яка у себе на подвір'ї зневажила владу Другої Речі Посполитої тим, що висловилася на адресу Пілсудського, який карав не бандитів, а тільки невинних людей (Справа Старожитняк, арк. 17). 12 жовтня 1933 р. Коломийський гродський суддя виніс обвинувальний вирок і засудив Є. Старожитняк до арешту строком на 1 місяць з умовним відбуванням покарання протягом 2 років (Справа Старожитняк, арк. 29–29 зв.). 20 листопада 1933 р. прокуратура подала апеляцію на судові рішення (Справа Старожитняк, арк. 26–26 зв.).

29 листопада 1933 р. до Коломийського окружного суду також надійшло апеляційне звернення від адвоката Івана Могильницького у зв'язку із тим, що підсудна визнана винною у вчиненні злочину, який передбачав кримінальну відповідальність за публічну зневагу влади, а висловлення якщо й були, то зроблені Є. Старожитняк не публічно, а на своєму подвір'ї і виключає її вину. Крім того, адвокат наводив доводи ворожнечі головного свідка Бохенської Єлизавети і Є. Старожитняк (Справа Старожитняк, арк. 27–28). III кримінальний відділ Коломийського окружного суду розглянув апеляційне звернення, але не адвоката, а прокурора, і постановив «обвинувачена Є. Старожитняк виправдана» (Справа Старожитняк, арк. 38).

Особливостями політико-правового становища українців виступали антиконституційні заборони щодо вживання терміна «українець», «український», назв місцевостей, використання рідної мови греко-католицьким духовенством при листуванні з державними структурами, примус щодо святкування римо-католицьких свят православними й греко-католиками, насильницьке окатоличення молоді. Греко-католицька церква виступала проти репресивних дій влади, через що духовенство також зазнавало фізичних знущань і цькувань (Зуляк, 2009, с. 100).

31 травня 1935 р. прокурор Коломийського окружного суду склав обвинувальний висновок на греко-католицького священника Михайла Березюка, який на кожній шкільній лекції з релігії старався висміяти польський народ. Зокрема, такими словами: «Їхали три пани на гарних конях, у першого кінь білогривий, у другого – сивий, а у третього найстаршого – вороний-злостивий. Приїхали на Україну, щоби панувати, щоби у людей всяке добро собі забрати. А над'їхав в тім козак, відважний юнак, всьо від панів відобрав і в неволю їх забрав» (Справа Березюка, арк. 31–31 зв.). Однак 25 жовтня 1935 р. Коломийський окружний суд виправдав вказаного священника (Справа Березюка, арк. 87–87 зв.).

Вказані рішення судочинства Станиславівського воєводства демонструють: якщо суд хоче винести конкретне рішення чи то обвинувальний, чи то оправдувальний вирок – він це робить. Проте у всіх випадках виправдовувальні вирокі відповідали діючому польському законодавству, що не можна сказати про вирокі, які нерідко засуджували осіб української національності за їхню національність.

Тактика українських націоналістів у першій половині 1930-х рр. полягала у підготовці загальнонаціонального повстання, приверненні до українського питан-

ня уваги світової спільноти власною діяльністю щодо польської влади, створенні в міжнародних колах переконання, що без врегулювання національного питання українців політична, економічна стабільність у цьому регіоні Європи неможлива. У статті «Вплив світової кризи на українське політичне життя», вміщеній у Бюлетені Крайової Екзекутиви за вересень-жовтень 1931 р., зазначалося: «Цілий світ переживає важку економічну кризу, що проходить в соціально-економічній та політичній площинах. Суспільно-політичні та економічні діячі шукають шляхів оздоровлення існуючих стосунків. В ході дискусії з'являються нові голоси, що вимагають зміни соціально-економічних підстав, суспільного устрою чи політичного ладу» (Бюлетень, арк. 44). Варто зауважити, що в період світової економічної кризи, загальносвітових тенденцій незадоволення Версальськими договорами, посилення ревізіоністських настроїв така тактика не виглядала безнадійною. Протягом 1929–1935 рр. провід ОУН використовував радикальну тактику, продиктовану окупаційними умовами, що викликали серед західноукраїнського суспільства, особливо його молодшого покоління, гострі антипольські настрої (Юрик, 2005, с. 382, 383).

Для підтвердження наявності інокорпоративної концепції у судочинстві Другої Речі Посполитої наводимо положення обвинувального акта прокуратури Тернопільського окружного суду від 13 лютого 1937 р. Ним обвинувачувався вже римо-католицький священник Кароль Процик, який засуджував дії польської влади і Варшавського Найвищого суду. Першим обвинуваченням було те, що К. Процик від імені Івана Вівчара звернувся до Найвищого суду у Варшаві, фактично підробив документ і вчинив подвійний злочин, передбачений статтею 187 Кримінального Кодексу. По-друге, у зверненні словами «у вільній Польщі відібрали працю у фермерів, чи то не встид для польської держав, сьогодні ходжу з дітьми жебракувати і оповідаю всім, як Польща платить своїм вірним дітям, які віддавали життя за неї» публічно зневажив польську державу. І по-третє, словами «один Ісус був несправедливо засуджений і замучений...» і словами «чи хто чув, аби так, як суд на світі зробив, аби за відсутності продати з аукціону маєток і, що того би не зробив ані москаль, ані прусс, ані більшовик, ані українець» публічно зневажив польський суд (Справа Процика, арк. 15–15 зв.). 13 лютого 1937 р. Тернопільський окружний суд визнав римо-католицького священника К. Процика винним і присудив арешт строком 6 тижнів (Справа Процика, арк. 32–35). 16 лютого адвокат Мар'ян Слівінський подав апеляцію (Справа Процика, арк. 36, 38–40). 15 квітня 1937 р. Львівський апеляційний суд скасував вирок Тернопільського окружного суду (Справа Процика, арк. 51–51 зв.). Але це рішення не мало фактичного значення, бо засуджений майже відбув увесь термін покарання.

9 грудня 1938 р. прокурор Стрийського окружного суду виніс обвинувальний висновок сімом українцям – членам ОУН за організацію виступу проти польської влади (Справа про обвинувачення, арк. 3–3 зв.). 17 січня 1939 р. II кримінальний відділ Стрийського окружного суду всіх обвинувачених визнав винними і присудив покарання: Володимирові Яворові – арешт на 2 роки, Григорію Бавурі, Стефану Лесківу, Павлові Духу, Василю Романчуку, Стефану Матіїшину, Юркові Пуцькому – 1 рік арешту. При цьому Г. Бавура судом був оправданий через те, що вже відбув

покарання під час слідчого арешту (Справа про обвинувачення, арк. 69–69 зв.). 17 квітня 1939 р. Львівський апеляційний суд скасував арешт Ю. Пуцького (Справа про обвинувачення, арк. 98–98 зв.). 10 липня Стрийський окружний суд скасував арешт С. Матішину (Справа про обвинувачення, арк. 105).

4 січня 1938 р. до Золочівського окружного суду був представлений прокурорський акт обвинувачення на священників Стечишина Миколу і Микетина Юліана за те, що у метричних книгах вписували імена осіб українською, а не польською мовою (Справа Стечишина, арк. 38–39 зв.). 21 квітня II кримінальний відділ Золочівського окружного суду визнав священників винними у вчиненні злочину і ув'язнив на 6 місяців (Справа Стечишина, арк. 90 зв.). 31 серпня 1939 р. Львівський апеляційний суд затвердив рішення Золочівського окружного суду (Справа Стечишина, арк. 111).

9 березня 1936 р. Обертинський гродський суд застосував до Михайла Процького тимчасовий арешт (Справа Процького, арк. 6) за те, що на зібранні «Рідної школи» закликав брати участь у будівництві «Народного Дому», давати пожертву, здавати молоко тільки до української сметанкової станції (Справа Процького, арк. 1). 26 березня 1936 р. до Коломийського окружного суду надійшов обвинувальний висновок прокуратури (Справа Процького, арк. 1–12 зв.). 5 травня 1936 р. Коломийський окружний суд визнав М. Процького винним і присудив арешт строком на 3 місяці з умовним відбуванням покарання (Справа Процького, арк. 30–30 зв.), звільнивши підсудного із кримінально-слідчої в'язниці (Справа Процького, арк. 34). Таке рішення не задовольнило Коломийського віце-прокурора II району і 22 травня 1936 р. був поданий вивід апеляції у зв'язку із заниженням судом покарання (Справа Процького, арк. 36–37). 3 серпня 1936 р. Львівський апеляційний суд затвердив рішення суду першої інстанції (Справа Процького, арк. 47).

28 липня 1938 р. до Коломийського окружного суду надійшов прокурорський акт обвинувачення Петра Дикана за публічну зневагу польської держави і польський народ, публічну опінію лідера ОУН Євгена Коновальця. Зокрема, такими словами, як «ви люди, ви терпите польське ярмо, ви Українці, за келішек горілки продалися польській неволі, от наша народність попала у польську неволю. Коновалець минув, убитий, але він був дурний, бо недолуго виконував роботу, я б його навчив, як організовувати ту роботу. Поляки мордують і кров українську проливають, а ви спокійно сидите, а ви терпите польську неволю» (Справа Дикана, арк. 17–18). 9 грудня 1938 р. Коломийський окружний суд виніс обвинувальний вирок П. Дикану (Справа Дикана, арк. 46–46 зв.).

23 лютого Долинський постерунок поліції повідомляв прокурора Стрийського окружного суду III району про те, що Антоній Набитович, допитаний як свідок у справі проти В. Маруняка, підозрюваного у приналежності до ОУН, зізнався, що В. Маруняк продав йому одну траурну стрічку у зв'язку із смертю Є. Коновальця і бачив, що в нього таких стрічок були близько 12 штук. Пізніше свідок спростував свої показання і підтвердив, що вони фальшиві (Справа Набитовича, арк. 2). 14 квітня 1939 р. віце-прокурор Стрийського окружного суду подав обвинувальний акт на А. Набитовича за фальшиві свідчення і на В. Маруняка за схиляння А. Набитовича до фальшивих свідчень (Справа Набитовича, арк. 21–21 зв.).

26 травня Стрийський окружний суд визнав винними обвинувачених і присудив сімнадцятилітньому А. Набитовичу виховний засіб, а В. Маруняку – арешт на 3 місяці (Справа Набитовича, арк. 34–35).

22 лютого Станиславівська окружна прокуратура мотивувала обвинувальний висновок на тимчасово арештованого від 30 січня 1935 р. (Донесення Нодзельського, арк. 2) М. Каравановича за те, що він прибив на брамі біля постерунку поліції картку з написом «Геть з ляхами, хай живе національна свідомість українських синів» (Донесення Нодзельського, арк. 13). Відтак 16 березня 1935 р. Станиславівський окружний суд оголосив М. Каравановичу обвинувальний вирок за зневагу до польського народу (Донесення Нодзельського, арк. 27).

Висновки. Отже, аналіз політичних судових процесів у міжвоєнній Польщі щодо української націоналістичної пропаганди та агітації у Станиславівському воєводстві засвідчує, що кримінальне судочинство було одним із головних інструментів реалізації державної політики щодо протидії українському визвольному рухові. Матеріали судових справ свідчать, що об'єктами кримінального переслідування ставали не лише члени ОУН, а й священники, громадські діячі, діячі культурно-освітніх товариств, поборники українського шкільництва та пересічні громадяни, діяльність або публічні висловлювання яких польська влада трактувала як прояви націоналістичної пропаганди чи антидержавної агітації. До підстав кримінального обвинувачення відносилися поширення листівок, виголошення промов, підтримка української державницької ідеї, критика польської влади, використання української мови, популяризація українських освітніх і кооперативних установ, а також схвалення діяльності українських націоналістів. Водночас судова практика не була однозначною: поряд із обвинувальними вироками, що відображали репресивну спрямованість державної політики, виявлено випадки виправдання обвинувачених або скасування вироків судами вищих інстанцій через недостатність доказів чи відсутність складу злочину. Це свідчить про існування певної автономності судової влади, яка, попри значний політичний тиск, у низці справ керувалася нормами чинного кримінального законодавства. Загалом представлені політичні судові процеси демонструють, що боротьба Польської держави з українською націоналістичною пропагандою та агітацією мала системний характер і була складником ширшої політики нейтралізації українського національного руху у Станиславівському воєводстві, тоді як судочинство стало одним із ключових механізмів легітимації цієї політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Алексієвець, Л. М. (2006). *Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926*. Тернопіль.

Бюлетень: Бюлетень крайової екзекутиви ОУН. Спр. 999. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 205, оп. 1, спр. 999, арк. 44.

Гловацький, І. Ю. (2003). *Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.)*. Львів.

Геник, М. (2005). Польський вектор зовнішньополітичної діяльності державного центру УНР в екзилі. Галичина. *Всеукраїнський наук. і культ.-просвітній краєзнавчий часопис*, 11, 209–218.

Життя і Право. (1930). Ч. 2, 127.

Зуляк, І. С. (2009). Політико-правове становище українців у Другій Речі Посполитій. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 23, 91–103.

Комар, В. Л. (2001). «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 120–128.

Марковський, В. (2012). Юридична відповідальність греко-католицьких священників за порушення мовного законодавства Другої Речі Посполитої *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 56, 122–133.

Нагірняк, А. (2018). Польська освітня політика на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. *Емінак*, 1(1), 93–97.

Руда, О. В. (2015). Національна політика Польської держави у 1926–1939 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 44 (2), 57–62.

Справа Березюка: Справа про обвинувачення Березюка Михайла Кириловича за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 144. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 87 арк.

Справа Василюк: Справа про обвинувачення Василюк Йосипа за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 45. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, спр. 59 арк.

Справа Вонсула: Справа про обвинувачення Вонсула Миколи Володимировича за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 79. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 32 арк.

Справа Дикана: Справа про обвинувачення Дикана Петра Михайловича за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 213. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, арк. 48.

Справа Мадя: Справа про обвинувачення Мадя Северина Дмитровича за розповсюдження націоналістичних листівок. Спр. 35. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 230, оп. 1, 42 арк.

Справа Набитовича: Справа про обвинувачення Набитовича Антонія та Маруняка Василя за продаж траурних стрічок у зв'язку зі смертю Євгена Коновальця. Спр. 999. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 151, оп. 5, 58 арк.

Справа Новака: Справа про обвинувачення Новака Миколи Гнатовича за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 96. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 32 арк.

Донесення Нодзельського: Донесення Нодзельського Юзефа голові Ради міністрів на війта Синобудської гміни Поврозницького Віктора про висловлення ним симпатії до українського населення. Спр. 106. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*, ф. 91, оп. 1, 12 арк.

Справа про обвинувачення: Справа про обвинувачення членів ОУН Стрийського повіту в організації виступу, направлено проти існуючого режиму. Спр. 19. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 151, оп. 5, 105 арк.

Справа Процика: Справа про звинувачення священника с. Баворів Процика Кароля за зневажливе ставлення до польського суду. Спр. 4. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 151, оп. 5, 52 арк.

Справа Процького: Справа про звинувачення Процького Михайла Павловича за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 174. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 47 арк.

Справа Сербенської: Справа про обвинувачення Сербенської Гелени Яківни за ведення української націоналістичної агітації. Спр. 102. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 32 арк.

Справа Старожитняк: Справа про обвинувачення Старожитняк Євдокії Олександрівни за ведення української націоналістичної пропаганди. Спр. 104. *Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.)*, ф. 90, оп. 1, 38 арк.

Справа Стецишина: Справа про обвинувачення священиків церкви у м. Золочеві Стецишина Миколи та Микитина Юліана за перекручування прізвищ у метричних записах. Спр. 40. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)*, ф. 151, оп. 5, 114 арк.

Юрик, Ю. (2005). Протистояння ОУН і Польської держави (1929–1935 рр.). *Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Міжвид. зб. наук. пр., 13*, 356–407.

Яровий, В. І. (1996). *Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій: Навч. посіб.* Київ.

REFERENCES

Aleksiiievets, L. M. (2006). *Polshcha: utverdzhennia nezalezhnoi derzhavy 1918–1926*. Ternopil (in Ukrainian)

Biuletен: Biuletен kraiovoi ekzekutyvy OUN. Spr. 999. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy)*, f. 205, op. 1, spr. 999, ark. 44 (in Ukrainian)

Hlovatskyi, I. Yu. (2003). *Ukrainski advokaty u politychnykh sudovykh protsesakh u Skhidnii Halychyni (1921–1939 rr.)*. Lviv (in Ukrainian)

Genyk, M. (2005). *Polskyi vektor zovnishnopolitychnoi diialnosti derzhavnoho tsentru UNR v ekzyli. Halychyna. Vseukrainskyi nauk. i kult.-prosvitnii kraieznavchyi chasopys, 11*, 209–218 (in Ukrainian)

Zhyttia i Pravo. (1930). Ch. 2, 127 (in Ukrainian)

Zuliak, I. S. (2009). Polityko-pravove stanovyshche ukraintsiv u Druhii Rechi Pospolytii. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii, 23*, 91–103 (in Ukrainian)

Komar, V. L. (2001). «Ukrainske pytannia» v politytsi uriadiв Polshchi (1926–1939 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 5*, 120–128 (in Ukrainian)

Markovskiy, V. (2012). Yurydychna vidpovidalnist hreko-katolytskykh sviashchenykyv za porushennia movnoho zakonodavstva Druhoi Rechi Pospolytoi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna, 56*, 122–133 (in Ukrainian)

Nahirniak, A. (2018). Polska osvittia polityka na zachidnoukrainskykh zemliakh u mizhvoiennyi period. *Eminak, 1(1)*, 93–97 (in Ukrainian)

Ruda, O. V. (2015). Natsionalna polityka Polskoi derzhavy u 1926–1939 rokakh. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 44 (2)*, 57–62 (in Ukrainian)

Sprava Bereziuka: Sprava pro obvyuvachennia Bereziuka Mykhaila Kyrylovycha za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 144. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 87 ark (in Ukrainian)

Sprava Vasylyny: Sprava pro obvyuvachennia Vasylyny Yosypa za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 45. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, spr. 59 ark (in Ukrainian)

Sprava Vonsula: Sprava pro obvyuvachennia Vonsula Mykoly Volodymyrovycha za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 79. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 32 ark (in Ukrainian)

Sprava Dykana: Sprava pro obvyuvachennia Dykana Petra Mykhailovycha za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 213. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, ark. 48 (in Ukrainian)

Sprava Mady: Sprava pro obvyuvachennia Mady Severyna Dmytrovycha za rozpovsiudzhennia natsionalistychnykh lystivok. Spr. 35. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 230, op. 1, 42 ark (in Ukrainian)

Sprava Nabytovycha: Sprava pro obvyuvachennia Nabytovycha Antonii ta Maruniaka Vasylia za prodazh traumykh strichok u zviazku zi smertiu Yevhena Konovaltsia. Spr. 999. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy)*, f. 151, op. 5, 58 ark (in Ukrainian)

Sprava Novaka: Sprava pro obvyuvachennia Novaka Mykoly Hnatovycha za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 96. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 32 ark (in Ukrainian)

Donesennia Nodzelskoho: Donesennia Nodzelskoho Yuzefa holovi Rady ministriv na viita Synovudskoi hminy Povrozvnytskoho Viktora pro vyslovlennia nym sympatii do ukrainskoho naselennia. Spr. 106. *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (Derzharkhiv Lvivskoi obl.)*, f. 91, op. 1, 12 ark (in Ukrainian)

Sprava pro obvyuvachennia: Sprava pro obvyuvachennia chleniv OUN Stryiskoho povitu v orhanizatsii vystupu, napravlenoho proty isnuuchoho rezhymu. Spr. 19. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy)*, f. 151, op. 5, 105 ark (in Ukrainian)

Sprava Protsyka: Sprava pro zvynuvachennia sviashchenyka s. Bavoriv Protsyka Karolia za znevazhlyve stavlennia do polskoho sudu. Spr. 4. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy)*, f. 151, op. 5, 52 ark (in Ukrainian)

Sprava Protskoho: Sprava pro zvynuvachennia Protskoho Mykhaila Pavlovycha za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 174. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 47 ark (in Ukrainian)

Sprava Serbenskoi: Sprava pro obvyuvachennia Serbenskoi Heleny Yakivny za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi ahitatsii. Spr. 102. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 32 ark (in Ukrainian)

Sprava Starozhytniak: Sprava pro obvyuvachennia Starozhytniak Yevdokii Oleksandrivny za vedennia ukrainskoi natsionalistychnoi propahandy. Spr. 104. *Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (Derzharkhiv Ivano-Frankivskoi obl.)*, f. 90, op. 1, 38 ark (in Ukrainian)

Sprava Stetsyshyna: Sprava pro obvyuvachennia sviashchenykyv tserkvy u m. Zolochy Stetsyshyna Mykoly ta Mykityna Yuliana za perekruhovannia prizvyshch u metrychnykh zapysakh. Spr. 40. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy)*, f. 151, op. 5, 114 ark (in Ukrainian)

Yuryk, Yu. (2005). Protystoiannia OUN i Polskoi derzhavy (1929–1935 rr.). *Probl. istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.*, 13, 356–407 (in Ukrainian)

Yarovi, V. I. (1996). *Istoriia zakhidnykh ta pivdennykh slovian u XX st.: Kurs lektsii: Navch. posib.* Kyiv (in Ukrainian)

Roman ZVARYCH

*Candidate of History Sciences (PhD), Lecturer at the
Department of Pedagogy and Teaching Methods
of Educational Fields and Technologies of
Primary Education, Kolomyia Pedagogical
Professional College of the Ivano-Frankivsk Regional Council
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3936-3602>
e-mail: romanzvarychphd@ukr.net*

THE POLITICAL TRIALS OF THE SECOND POLISH REPUBLIC CONCERNING UKRAINIAN NATIONALIST PROPAGANDA AND AGITATION IN THE STANISLAWIWOVOI VOIVODESHIP

The study provides a comprehensive analysis of political trials related to the persecution of the Ukrainian national movement in the Second Polish Republic during the period 1932–1939. Based on archival criminal and judicial case files, it examines the functioning of the Polish judicial system in cases involving individuals accused of manifestations of Ukrainian national activity, anti-state agitation, the dissemination of nationalist ideas, participation in Ukrainian public organizations, and support for the national liberation movement. The mechanisms of interaction between the police, the prosecution authorities, and judicial institutions in the criminal prosecution of members of the Ukrainian population are investigated, while the nature of judicial practice in politically motivated cases is also determined.

Particular attention is devoted to political trials against Ukrainian clergy, public figures, members of cultural and educational organizations, advocates of Ukrainian schooling, and individuals whom the Polish authorities associated with the Ukrainian nationalist underground. The study reconstructs the circumstances surrounding the initiation of criminal proceedings, the content of indictments, the course of judicial hearings, the arguments advanced by both the prosecution and the defence, as well as the distinctive features of convictions and acquittals delivered by courts of different instances. It establishes that judicial practice was far from uniform: alongside numerous convictions, there were cases in which appellate courts overturned verdicts or acquitted defendants owing to insufficient evidence.

The article further reveals the influence of the state's nationality policy on the formation of criminal-law approaches to evaluating the activities of Ukrainian public and religious leaders. It highlights judicial responses to the use of the Ukrainian language, the development of Ukrainian education, the activities of cultural and educational associations, the dissemination of political leaflets, criticism of the Polish authorities, and expressions of support for the idea of Ukrainian statehood. The relationship between the socio-political conditions of the interwar period, the radicalization of the Ukrainian national liberation movement, and the transformation of the state's repressive policies is also analysed. On the basis of archival sources, the study concludes that political justice constituted an important instrument of state policy toward the Ukrainian population. At the same time, a number of judicial decisions demonstrate that some members of the judiciary sought to adhere to the existing norms of criminal law despite considerable political pressure.

Keywords: court, verdict, arrest, police, prosecutor, Ukrainian, Kolomyia, priest.

Дата першого надходження статті до видання: 01.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 94(477)«1939/1940»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-06>**Володимир БАРАН**

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>
e-mail: baranv@ukr.net*

РАДЯНСЬКА ТЮРЕМНА СИСТЕМА НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ: 1939–1941 РОКІВ

У статті аналізуються окремі питання організації та функціонування радянської тюремної системи на західних землях України в 1939–1941 рр. В умовах жорсткого тоталітарного ладу в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, панування режиму особистої влади Сталіна одним із ключових і найдієвіших інструментів соціальних перетворень, утвердження комуністичної моделі суспільства стали масові політичні репресії. Агресія СРСР проти Польщі, анексія сталінським режимом західних земель України супроводжувалися масштабним терором щодо місцевого населення, а процес радянзації Волині та Східної Галичини, а згодом, після вторгнення СРСР до Румунії, ще й Бессарабії та Північної Буковини, потребував розгортання широкої мережі тюрем для утримання численних «ворогів народу».

Усього у системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях Української Радянської Соціалістичної Республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській) налічувалося 22 тюрми; за неповними даними, що відносяться до червня 1941 р., у них перебувало близько 20,3 тис. осіб. У статті проаналізовано порядок підпорядкування тюрем, їх поділ на п'ять категорій, Положення про тюрми НКВС, використання органами державної безпеки камерної агентури, жорстокі умови утримання в'язнів і різноманітні методи фальсифікації їхніх справ слідчими. Серед розповсюджених методів фальсифікації слідства варто назвати такі: маніпуляцію свідками, яких погрозами змушували давати необхідні покази; складання протоколів без присутності обвинувачених, яких згодом змушували підписувати такі «документи»; написання протоколів за наперед визначеними схемами; виправлення уже підписаних протоколів; підробку підписів та ін. Поряд з фізичним впливом слідчі не менш вправно застосовували моральний тиск, обіцяючи в'язням легке покарання, кращі умови утримання, побачення з рідними, погрожуючи розправою над їхніми сім'ями тощо. Значну увагу приділено питанням евакуації і масових розстрілів в'язнів на початку німецько-радянської війни: за даними Табірного управління НКВС СРСР, у тюрмах західних областей України влітку 1941 р. було розстріляно 8789 осіб.

Ключові слова: СРСР, УРСР, Західна Україна, НКВС, радянський тоталітаризм, органи безпеки, політичні репресії, тюремна система, радянська.

Стан досліджень. Історії приєднання західних земель України до СРСР присвячений значний масив наукової літератури. Серед робіт, що стосуються порушеної тематики, варто назвати праці Івана Біласа (Білас, 1994), Олександра Гур'янова (Гур'янов, 1995), Андрія Жив'юка (Жив'юк, 2011; 2025), Ігоря Ільюшина (Ільюшин, 2000, с. 424–434), Олександра Кокуріна (Кокурін, 1995), Петра Кулаковського

(Кулаковський, 1994, с. 191–228), Миколи Литвина (Литвин, 1999), Федора Павлючика (Павлючик, 2012, с. 43–61), Криштофа Попінського (Попінський, 1995), Олександра Пшеннікова (Пшенніков, 2000, с. 424–434), Олега Романіва (Романів, 2003), Олексія Теплякова (Тепляков, 2007; 2008, с. 245–270), Василя Токарського (Токарський, 2012, с. 43–61), Інни Федущак (2003). Окремі аспекти проблеми порушені в колективній праці «Росія – Україна: зради, союзи, війни» (Литвин, 2022).

Мега статті – дослідити організацію та функціонування радянської тюремної системи в західних областях України у 1939–1940 рр., її роль у насильницькій радянзації краю.

Виклад основного матеріалу. Підписання пакту Молотова–Ріббентропа, встановлення союзу двох кривавих диктаторів заклало політичну основу для зляганої агресії СРСР і Німеччини проти Другої Речі Посполитої, а в підсумку – розчленування Польської держави, здійснення так званого четвертого поділу Польщі. Частини Червоної армії Українського фронту під командуванням командарма 1-го рангу Семена Тимошенка зайняли Західну Волинь та Східну Галичину, а оперативно-чекістські групи НКВС відразу розгорнули «зачистку» захоплених територій від ворожого, «політично шкідливого елемента».

На 1 жовтня 1939 р. оперативно-чекістські групи заарештували в Західній Україні 3914 осіб, не рахуючи військовополонених. У шифротелеграмі № 44 в НКВС СРСР Всеволод Меркулов та Іван Серов зазначали, що серед арештованих були колишні жандарми, поліцейські, агенти поліції і розвідки (2539 осіб), поміщики і представники великої буржуазії (293 особи), польські офіцери й осадники (381 особа), керівники Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації Українських Націоналістів (ОУН) та інших партій (144 особи), петлюрівці та учасники бандугруповань (74 особи), інші (483 особи). За наступний місяць оперативно-чекістські групи взяли під варту ще 2058 осіб, а загальна кількість арештованих на території Західної України досягнула 5972 осіб (ГДА СБУ-1, арк. 96; Польское подполье, 2001, с. 174, 246–248).

Важливою ланкою радянської каральної системи, вагомим «знаряддям диктатури пролетаріату» були тюрми. У 1939 р. ухвалені Положення про тюрми НКВС для підслідних і тюрми Головного управління державної безпеки СРСР для засуджених, згідно з якими тюрми створювались і ліквідовувались тільки за наказом наркома внутрішніх справ СРСР. Такий порядок мав на меті: а) не допустити можливість створення на місцях без відома НКВС СРСР усіляких тимчасових тюрем; б) забезпечити у разі необхідності створення тюрем, що відповідали б вимогам установленого тюремного режиму, ізоляції та охорони; в) забезпечити правильне, відповідно до вказівок НКВС СРСР і місцевих умов, використання тюремних корпусів, а також обладнання, що належало тюрмі; г) попередити можливість закриття тюрем, що втратили своє значення в масштабі області, краю, республіки, без урахування загальнодержавних міркувань (ГДА СБУ-2, арк. 4, 7, 9).

Значну увагу керівники НКВС СРСР звертали на розгортання мережі тюрем у Західній Україні. Вони були невід'ємною складовою частиною карально-репресивної системи, яка формувалася на приєднаних до Радянського Союзу територіях. Усього у системі Наркомату внутрішніх справ у шести західних областях УРСР

налічувалося 22 тюрми, в тому числі: у Волинській області – № 1 у Луцьку, № 2 у Володимирі-Волинському, № 3 у Ковелі; Дрогобицькій – № 1 у Дрогобичі, № 2 у Перемишлі, № 3 у Самборі, № 4 у Стрию; Львівській – №№ 1, 2, 4 у Львові, № 3 у Золочеві; Ровенській – №№ 1, 4 в Ровно, № 2 в Дубно, № 3 в Острозі; Станіславській – № 1 у Станіславі, № 2 у Коломиї, № 3 у Печеніжині; Тернопільській – № 1 у Тернополі, № 2 у Чорткові, № 3 в Бережанах, № 4 у Кременці. За неповними даними, що відносяться до червня 1941 року, в тюрмах НКВС у шести західних областях УРСР перебувало близько 20,3 тис. осіб (відсутні відомості про тюрму в Дрогобичі): у Волинській області – 3185 осіб, Дрогобицькій – 2877, Львівській – 5581, Ровенській – 1364, Станіславській – 3450, Тернопільській – 3806 (Білас, 1994, с. 265). На той час найбільше в'язнів утримувалося в тюрмах: № 1 у Львові – 3688 осіб, № 1 у Станіславі – 2914, № 1 у Луцьку – 2052, № 1 у Тернополі – 1790. За іншими даними, станом на 10 червня 1941 року, в 23 тюрмах шести західних областей УРСР перебувало 23,2 тис. в'язнів (Тепляков, 2007, с. 94). На жаль, докладної статистики, що стосується динаміки розвитку місць ув'язнення за 1939–1941 рр., досі не встановлено, а публіковані документи містять частковий, епізодичний матеріал.

У ході слідства значне місце відводилось внутрішній камерній агентурі. Вона залучалася для перевірки правдивості свідчень арештованих, викриття прихованих ними зв'язків і фактів, отримання інформації про настрої та запити в'язнів. У червні 1939 р. НКВС СРСР видав наказ № 00653 та інструкцію про агентурну роботу серед в'язнів, які утримувалися в тюрмах НКВС. У ній докладно відображено головні принципи і методи такої роботи, зокрема вербування агента, введення його в камеру, розробки конкретного «об'єкта», підтримання законспірованих контактів між агентом і слідчим та ін. Кадри внутрішньої камерної агентури комплектувалися з числа спеціально завербованих осіб з волі, а також із в'язнів, які перебували під слідством чи були засуджені. В окремих випадках для розробки найважливіших «об'єктів» використовувались оперативні працівники спецслужби, переважно негласного апарату (ГДА СБУ-3, арк. 73–103).

Керівництво органів безпеки підкреслювало, що одним з важливих факторів поліпшення внутрішньої камерної роботи було «створення агенту життєво необхідних умов утримання в тюрмі». Заступник начальника оперативного відділу Тюремного управління НКВС СРСР М. Гапонов твердив, що відсутність турботи про агента нерідко штовхала його на шлях брехні й дезінформації. Разом із тим він вважав не менш шкідливою поведінку тих оперативних працівників, які давали в'язням нездійсненні обіцянки. М. Гапонов рекомендував організовувати для кращої агентури поліпшене харчування за рахунок лікарняних пайків, купівлі продуктів і тютюну в тюремних ларьках. За можливості таким агентам мали відводити більше часу на прогулянки, а хворим в'язням своєчасно надавати медичну допомогу у санітарних відділеннях. Усі згадані заходи належало ретельно продумувати і готувати, аби не призвести до «розшифрування» агента (ДА РФ-1, л. 11, 12).

У документах радянських органів безпеки відзначалося, що тюрми залишалися «знаряддям здійснення каральної політики Радянської влади» (ГДА СБУ-2, арк. 8). Тривалий час вони перебували в підпорядкуванні Наркомату юстиції СРСР, у 1934 р. перейшли у систему Головного управління таборів і місць ув'язнення, а

у січні 1939 р. – у відання Головного тюремного управління НКВС СРСР. Так звані внутрішні тюрми (внутрішні ізолятори), які знаходилися безпосередньо в приміщеннях НКВС, перебували у системі комендантських апаратів органів НКВС. У січні 1937 р. їх перевели у систему 10-го відділу Головного управління державної безпеки, згодом – у підпорядкування тюремного відділу НКВС, а у січні 1939 р. – до Головного тюремного управління НКВС СРСР. Усі ці зміни були спрямовані на підвищення ефективності керівництва місцями ув'язнення і забезпечення належної ізоляції «ворогів народу – контрреволюціонерів та соціально шкідливих елементів».

У досліджуваній період тюрми поділялися на п'ять категорій. До першої належали загальні тюрми: в них утримувалися в'язні незалежно від характеру вчиненого ними злочину. Друга категорія – уже згадані внутрішні тюрми НКВС союзних та автономних республік, управлінь НКВС країв та областей: у них утримувалися насамперед в'язні, які були звинувачені у державних злочинах і слідство у справах яких проводили органи державної безпеки. Третю категорію становили центральні тюрми Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, які знаходилися в Москві і в яких утримувалися в'язні, звинувачені в контрреволюційних злочинах. Четверта категорія – тюрми Головного управління державної безпеки НКВС СРСР для утримання особливо небезпечних державних злочинців, а п'ята – спеціальні тюрми НКВС СРСР та УНКВС для утримання в'язнів, яких використовували за спеціальним призначенням (ГДА СБУ-2, арк. 5–11).

У тюрмах підтримувався дуже жорсткий режим. Смертність серед в'язнів залишалася доволі значною, насамперед через туберкульоз і шлунково-кишкові захворювання. Головне тюремне управління НКВС СРСР розробляло детальні правила внутрішнього розпорядку в тюрмах і численні директиви щодо організації тюремного життя. Так, навесні 1939 р. начальник Головного табірної управління НКВС СРСР Олександр Галкін роз'яснював підлеглим: начальник тюрми міг дозволити в'язневі переписку з найближчими родичами – батьком, матір'ю, дружиною, дітьми, рідними братами і сестрами. Папір, олівці, конверти і шкільні зошити для написання особистих листів чи звернень у партійні та радянські органи надавалися за рахунок тюрми. В'язень мав право отримати чотири зошити на місяць, але в камері міг тримати не більше двох (інші видавалися тюремним персоналом після повернення списаних зошитів). На кожному такому зошиті адміністрація ставила штамп, а в'язень писав на обкладинці своє прізвище, ініціали і порядковий номер зошита (всі сторінки пронумеровувалися). На утримання в'язнів держава виділяла вкрай обмежені кошти. Продовольчі норми затверджувалися РНК СРСР та оголошувалися наказами наркома внутрішніх справ країни. Згідно з відомчими інструкціями, кожен в'язень мав отримувати двічі на день гарячу їжу: дві страви на обід та одну (перше чи друге) на вечерю, а також кип'яток і чай. Щоранку в'язням мали розносити по камерах чай і денний пайок хліба та цукру. Крім того, в'язень міг придбати продукти в тюремному ларьку на суму не більше 60 крб на місяць, якщо мав на рахунку гроші. Згаданий начальник Головного тюремного управління НКВС СРСР О. Галкін у роз'ясненні начальникам тюремних відділів і відділень НКВС–УНКВС вказував, що закупівлі можна було проводити тричі на місяць.

Вони здійснювалися таким чином: завідувач ларька обходив камери та опитував в'язнів, а після того купував продукти і роздавав їх замовникам, збираючи розписки про отримання товарів (ДА РФ-2, л. 9, 11, 12; ГДА СБУ-2, арк. 107–109).

У практиці агентурно-оперативної роботи спецслужб постійно використовувалися провокативні методи, покликані спонукати розроблюваних осіб до щирих розмов на «гострі» теми. Зокрема, агенти спецслужб, які діяли на волі й у місцях ув'язнення, за дорученням чекістів допускали антирадянські висловлювання, тим самим підбиваючи своїх співрозмовників на відвертість. Як правило, внутрішній камерний агент видавав себе за учасника таємної організації, про яку він знав зі своєї попередньої нелегальної роботи, або діяв на основі підготовленої оперативниками «легенди», в якій заради правдоподібності особлива увага зверталася на засвоєння агентом конкретних деталей – імен, дат, подій, місцевості тощо. Всі зусилля внутрішньої камерної агентури були спрямовані на те, щоб змусити розроблюваний «об'єкт» розкрити невідомі слідству обставини справи, зробити потрібні свідчення і зізнання.

Коли людина потрапляла в руки сталінських спецслужб, шансів вийти на волю в неї майже не залишалося. Чекісти вважали «справою честі» довести винуватість арештованих осіб, для чого з легкістю використовували найрізноманітніші прийоми. Серед розповсюджених методів фальсифікації слідства варто назвати такі: маніпуляцію свідками, яких погрозами змушували давати необхідні покази; складання протоколів без присутності обвинувачених, яких згодом змушували підписувати такі «документи»; написання протоколів за наперед визначеними схемами; виправлення уже підписаних протоколів; підробку підписів та ін. Поряд з фізичним впливом слідчі не менш вправно застосовували моральний тиск, обіцяючи в'язням легке покарання, кращі умови утримання, побачення з рідними, погрожуючи розпорою над їхніми сім'ями тощо (ГДА СБУ-3, арк. 91, 92; Тепляков, 2008, с. 245–270).

На початку 1941 р. відбувся поділ Наркомату внутрішніх справ СРСР на два наркомати – внутрішніх справ і державної безпеки. Згідно з директивою № 782/Б/265/М НКВС СРСР і НКДБ СРСР, на Наркомат внутрішніх справ СРСР покладалися такі завдання: охорони соціалістичної власності, особистої і майнової безпеки громадян, охорони громадського порядку; охорони державних кордонів Союзу РСР; організації місцевої і протиповітряної оборони; утримання в тюрмах, виправно-трудових таборах і колоніях, трудових і спеціальних селищах засуджених та організації їх трудового використання й перевиховання; боротьби з дитячою бездоглядністю; прийому, конвоювання, охорони, утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих; оперативно-чекістського обслуговування військ НКВС; державного нагляду за протипожежною охороною і керівництва протипожежними заходами; обліку військовозобов'язаних; будівництва, ремонту та утримання доріг союзного значення; обліку, охорони, наукової та оперативної розробки державних архівних фондів Союзу РСР; запису актів громадянського стану.

За тією ж директивою на Наркомат державної безпеки СРСР було покладено такі завдання: ведення розвідувальної роботи за кордоном; боротьби з підрив-

ною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок у СРСР; оперативної розробки і ліквідації залишків усіляких антирадянських партій і контрреволюційних формувань серед різних прошарків населення СРСР, у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства і т. п.; охорони керівників партії й уряду. Директива передбачала реорганізацію деяких структурних підрозділів державної безпеки, зокрема ліквідацію Головного економічного управління і Головного транспортного управління. Під час формування місцевих органів НКВС і НКДБ директива вимагала: районні відділення НКВС створювати у всіх районах, де вони раніше існували, а районні відділення НКДБ – лише в районах, де діяли великі промислові підприємства, організації та установи, які становили інтерес для іноземних розвідок (Яковлева, 2003, с. 72, 73, 195, 207).

Йосип Сталін вважав, що боротьба з «антирадянськими елементами» є першочерговим завданням не лише органів державної безпеки, але й інших силових структур. У лютому 1941 р., після згаданого поділу НКВС СРСР, він запропонував наркомам: внутрішніх справ (Лаврентію Берії), оборони (С. Тимошенку), військово-морського флоту (Миколі Кузнецову) і державної безпеки (В. Меркулову) створити Центральну раду з представників чотирьох наркоматів для координації боротьби з антирадянськими елементами. Отже, навіть після Великого терору 1937–1938 рр., після знищення внутрішньопартійної опозиції, «ліквідації недобитків бухарінсько-троцькістських шпигунів, шкідників, зрадників батьківщини» (Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків), 1953, с. 316) Сталін і кероване ним політбюро ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) на перший план ставили реалізацію каральної функції радянської держави, здійснення масових політичних репресій щодо її громадян, багатьох соціальних і національних груп населення, які вважалися потенційно неблагонадійними, задля збереження та зміцнення пануючої тоталітарної системи.

У перші дні німецько-радянської війни нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов видав директиву за № 2445/М, в якій ставив питання про вивезення із західних регіонів СРСР у центральні і східні райони країни більшості арештованих. Він доручав керівникам місцевих органів НКДБ негайно повідомити загальну чисельність в'язнів, визначити контингент для відправки, а також скласти списки тих, кого ці керівники вважали доцільним розстріляти (Кулаковський, 1994, с. 192). Стрімкий наступ німецьких військ значно ускладнював виконання завдання, тому в наступні дні НКДБ СРСР настійно вимагав форсувати евакуацію арештованих.

Найдраматичнішим було становище в'язнів у тюрмах західних областей України. Тут перебувало багато учасників українського і польського підпілля, які активно протидіяли встановленню сталінського режиму в краї і яких влада вважала особливо небезпечними злочинцями. План евакуації з тюрем НКВС і НКДБ західного регіону УРСР був підписаний заступником наркома внутрішніх справ СРСР Василем Чернишовим і передбачав необхідність якнайшвидшого вивезення вглиб Радянського Союзу 23 236 осіб. Зокрема, передбачалося вивезти зі Львова 4591 особу, Станіслава – 2511, Чернівців – 2060, Луцька – 1999, Тернополя – 1577, Самбора – 1283, Чорткова – 1279, Ровно – 896 осіб та ін. (ДА РФ-3, л. 3–5).

Проте значну частину в'язнів, насамперед звинувачених у політичних злочинах, жорстоко стратили в таборах, а також під час евакуації, що здійснювалась пішим порядком. У доповідній записці від 12 липня 1941 р. начальника Тюремного управління НКВС УРСР А. Філіппова, адресованій заступнику наркома В. Чернишову і начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, наводились деякі відомості про вказані події. Так, у Львівській області з тюрем «вибуло по 1-й категорії», тобто було страчено, 2464 особи. За словами А. Філіппова, «в'язні поховані в ямах, викопаних у підвалах тюрем, а в м. Злочеві [Золочеві] в саду» (ДА РФ-4, л. 165, 166).

У містах Самборі і Стрию було знищено 1101 особу, у Станіславі, Коломиї і Печеніжині – 1000 арештованих. У Тернополі під час відступу вбито 560 в'язнів: «поховання здійснено у викопаних спеціально з цією метою ямах, однак частина [страчених] 197 чол. поховані в підвалі НКДБ, неглибоко дуже закопані...» У Бережанах було вбито 174 особи: «Поховання здійснено на території військової частини (стара фортеця). Із загальної кількості вибулих по 1-й категорії залишилося в підвалі тюрми 20 чоловік...» Під час перевезення 40 розстріляних в'язнів до місця поховання машина НКВС потрапила під бомбардування, а тому вбитих «встигнули тільки скинути з машини». Багато в'язнів було страчено в інших тюрмах західних областей України. Зокрема, в Дубно вбито 230 осіб, Ковелі – 195, Володимирі-Волинську – 36. За словами А. Філіппова, у Чернівецькій області «всі засуджені до ВМП [вищої міри покарання] розстріляні, також вибуло 16 чол. по 1-й категорії засуджених і підслідних за к-р [контрреволюційними] статтями, які знаходилися на момент евакуації в лікарні». З документів НКВС СРСР відомо, що частину в'язнів із західних областей УРСР евакуювали залізницею в центральні і східні райони республіки. Окремих в'язнів, засуджених за побутові, службові та інші другорядні злочини, в ході евакуації звільнили. У доповідній записці від 31 липня 1941 р. заступника начальника Тюремного управління НКВС УРСР Демехіна, що адресована начальнику Тюремного управління НКВС СРСР Михайлу Нікольському, зазначалося, що під час евакуації в'язнів пішим порядком з тюрми Чорткова при спробі втекти розстріляно 123 в'язнів-оунівців. 20 липня в Умані за розпорядженням військового прокурора фронту і заступника наркома державної безпеки УРСР Івана Ткаченка було страчено і закопано 767 в'язнів, евакуйованих з Чорткова. Цю страту Демехін пояснював наближенням противника, що знаходився в 20–30 км від Умані (ДА РФ-4, л. 165, 166).

У документах Тюремного управління НКВС СРСР наводились загальні підсумки евакуації в'язнів. Станом на 22 січня 1942 р. з тюрем НКВС–УНКВС було евакуйовано 141 527 осіб, зокрема з тюрем України – 45 569. При цьому подавалась також статистика «вибулих» у ході евакуації в УРСР: розстріляно в тюрмах – 8789 осіб, звільнено при евакуації – 4568, залишилось невивезеними на окупованій території – 3536, вмерло в дорозі – 312, звільнено внаслідок «нападу банди» – 270, втекло від конвою – 155, розстріляно в дорозі при придушенні опору – 123, «незаконно розстріляно конвоем» – 55, вбито при спробі втечі – 48, загинуло в дорозі при бомбардуванні – 17 осіб. «Всього вибуло» – 17 873 особи (ДА РФ-3, л. 224, 225, 229).

Таким чином, агресія СРСР проти Польщі, анексія сталінським режимом західних земель України супроводжувалися масштабними репресіями щодо місцевого населення. Процес радянізації Волині та Східної Галичини, а згодом, після вторгнення СРСР до Румунії, ще й Бессарабії та Північної Буковини, потребував розгортання широкої мережі тюрем для утримання численних «ворогів народу». Згідно зі статистикою НКВС УРСР, усього у системі наркомату в шести західних областях УРСР – Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській – налічувалося 22 тюрми; за неповними даними, що відносяться до червня 1941 року, в них перебувало близько 20,3 тис. осіб. У досліджуваній період тюрми поділялися на п'ять категорій та підпорядковувалися Головному тюремному управлінню НКВС СРСР. Умови утримання в'язнів були вкрай жорсткими, органи державної безпеки широко використовували численні провокації, внутрішню камерну агентуру, різноманітні методи фальсифікації справ ув'язнених. На початку німецько-радянської війни була здійснена евакуація в'язнів, під час якої, за даними Табірного управління НКВС СРСР, у тюрмах західних областей України було розстріляно 8789 осіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Баран, В. К., Токарський, В. В. (2014). *«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр.* Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Баран, В., Павлючик, Ф., Токарський, В. (2012). Створення та діяльність радянських органів безпеки. Управління НКВС на Волині (1939–1941 рр.). *Історія органів державної безпеки на Волині: документально-публіцистичне вид.* / наук. ред. М. Кучерепа; за заг. ред. В. Мельникович. Луцьк: Ініціал, 43–61.

Білас, І. Г. (1994). Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1.

ГДА СБУ-1: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф.16 (Секретаріат ДПУ–КДБ УРСР), оп. 32, спр. 33, арк. 96.

ГДА СБУ-2: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 13 (Колекція друкованих видань), спр. 229, арк. 4–11, 107–109.

ГДА СБУ-3: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 13 (Колекція друкованих видань), спр. 232, арк. 73–103.

ДА РФ-1: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 5, л. 11, 12

ДА РФ-2: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 4, л. 9, 11, 12

ДА РФ-3: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 21, л. 3–5, 224, 225, 229

ДА РФ-4: Державний архів Російської Федерації, ф. 9413 (Тюремне управління НКВС–МВС СРСР), оп. 1, д. 22, л. 165, 166

Льбюшин, І., Пшеников, О. (2000). Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2/4, 424–434.

Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. (1953). Київ: Держполітвидав.

Жив'юк, А. А. (2011). *За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років).* Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк».

Жив'юк, А. А. (2025). Органи НКВД/НКГБ у Західній Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.): структура, кадровий склад, репресії [дис. ... д-ра історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України]. Репозитарій. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=909>

Кулаковський, П. (1994). Розстріляні на початку війни. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 1, 191–228.

Литвин, М., Луцький, О., Науменко, К. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Литвин, М. (2022). (ред.). *Росія – Україна: зради, союзи, війни*. Львів: «Астон».

Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. (2001). Варшава; Москва: Rytm, 1.

Романів, О., Федущак, І. (2002). *Західноукраїнська трагедія 1941*. Львів–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Тепляков, А. Г. (2008). *Машина террора: ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг.* Москва: Новый Хронограф; АИРО–XXI, 245–270.

Тепляков, А. Г. (2007). *Процедура: исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах*. Москва: Возвращение.

Яковлева, А. Н. (2003). (ред). Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Москва: МФД.

Popiński, K., Kokurin, A., Gurjanow, A. (1995). *Drogi śmierci: ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Warszawa: Karta.

REFERENCES

Baran, V. K., Tokars'kyi, V. V. (2014). “Zachystka”: politychni represiyi v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr. L'viv: In-t ukraïnoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian)

Baran, V., Pavlychuk, F., Tokars'kyi, V. (2012). Stvorennya ta diyal'nist' radyans'kykh orhaniv bezpeky. Upravlinnya NKVS na Volyni (1939–1941 rr.). *Istoriya orhaniv derzhavnoyi bezpeky na Volyni: dokumental'no-publytsystychny*. Luts'k: Initsial, 43–61 (in Ukrainian)

Bilas, I. H. (1994). *Represyivno-karal'na systema v Ukraini. 1917–1953. Suspil'no-politychnyy ta istoriko-pravovyy analiz: u 2 kn.* Kyiv: Lybid' – Viys'ko Ukrainy, 1 (in Ukrainian)

HDA SBU-1: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 16 (Sekretariat DPU–KDB URSR), op. 32, spr. 33, ark. 96 (in Ukrainian)

HDA SBU-2: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 13 (Kolektsiia drukovanykh vydan), spr. 229, ark. 4–11, 107–109 (in Ukrainian)

HDA SBU-3: Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv, f. 13 (Kolektsiia drukovanykh vydan), spr. 232, ark. 73–103 (in Ukrainian)

DA RF-1: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 5, l. 11, 12 (in Russian)

DA RF-2: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 4, l. 9, 11, 12 (in Russian)

DA RF-3: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 21, l. 3–5, 224, 225, 229 (in Russian)

DA RF-4: Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii, f. 9413 (Tiuremne upravlinnia NKVS–MVS SRSR), op. 1, d. 22, l. 165, 166 (in Russian)

Il'yushyn, I., Pshennikov, O. (2000). Diyal'nist' operativno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen'–zhovten' 1939 r.). *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB, 2/4*, 424–434 (in Ukrainian)

Istoriya Vsesoyuznoyi Komunistychnoyi partiyi (bil'shovykiv). Korotkyi kurs. (1953). Kyiv: Derzhpolityvydav (in Ukrainian)

Zhyv'yuk, A. A. (2011). *Za moskovs'kym chasom: kontroversiyi radyanizatsiyi Rivnenshchyny (kinets' 1930-kh – kinets' 1950-kh rokiv)*. Rivne: PPVPF “Papirus-Druk” (in Ukrainian)

- Zhyviuk, A. A. (2025). Orhany NKVD/NKHB u Zakhidnii Volyni (veresen 1939 – cherven 1941 rr.): struktura, kadrovyy sklad, represii [dys. ... d-ra istorychnykh nauk, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy]. Repozytarii. <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=909> (in Ukrainian)
- Kulakovs'kyi, P. (1994). Rozstrilyani na pochatku viyny. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–K–HB, I*, 191–228 (in Ukrainian)
- Lytvyn, M., Luts'kyi, O., Naumenko, K. (1999) *1939. Zakhidni zemli Ukrainy*. L'viv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian)
- Lytvyn, M. (2022). (Ed). *Rosiiia – Ukraina: zrady, soiuzy, viiny*. Lviv: Aston.
- Pol'skoe podpol'e na terrytoryi Zapadnoy Ukrainy y Zapadnoy Belorussyy 1939–1941 hh. (2001). Varshava; Moskva: Rytym, 1 (in Russian)
- Romaniv, O., Fedushchak, I. (2002). *Zakhidnoukrayins'ka trahediya 1941*. L'viv–N'yu-York: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka (in Ukrainian)
- Tepliyakov, A. H. (2008). *Mashyna terrora: OHPU–NKVD Sybyry v 1929–1941 hh*. Moskva: Novyy Khronohraf; AYRO–XXI, 245–270 (in Russian)
- Tepliyakov, A. G. (2007). *Protsedura: ispolneniya smertnykh prigovorov v 1920–1930-kh godakh*. Moskva: Vozvrashcheniye (in Russian)
- Yakovleva, A. N. (2003). (Ed.). Lubyanka: Orhany VCHK–OHPU–NKVD–NKHB–MHB–MVD–KHB. 1917–1991. Spravochnik. Moskva: MFD (in Russian)
- Popiński, K., Kokurin, A., Gurjanow, A. (1995). *Drogi śmierci: ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich Íl Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Warszawa: Karta (in Polish)

Volodymyr BARAN

*Doctor of Historical Sciences (Dr hab. In History), Professor,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Professor at the Department of History of Ukraine and Archaeology
Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2420-5353>
e-mail: baranv@ukr.net*

THE SOVIET PRISON SYSTEM IN THE WESTERN LANDS OF UKRAINE: 1939–1941

The article analyzes specific aspects of the organization and functioning of the Soviet prison system in the western regions of Ukraine between 1939 and 1941. Under the harsh totalitarian system of the Union of Soviet Socialist Republics, and under Stalin's regime of personal rule, one of the key and most effective instruments of social transformation and the establishment of the communist model of society. The USSR's aggression against Poland and the Stalinist regime's annexation of Western Ukrainian lands were accompanied by large-scale terror against the local population; furthermore, the process of Sovietization Volyn and Eastern Galicia – and subsequently, following the Soviet invasion of Romania, Bessarabia and Northern Bukovina – necessitated the establishment of an extensive network of prisons to hold numerous “enemies of the people”.

In total, the People's Commissariat of Internal Affairs system across six western regions of the of the Ukrainian Soviet Socialist Republic – Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislav, and Ternopil – comprised 22 prisons; according to incomplete data from June 1941, they held approximately 20.300 people. The article analyzes the chain of command for prisons, their division into five categories, the NKVD's regulations governing prisons, the use of informant networks within prison cells by state security agencies, conditions of detention,

and various methods employed by investigators to fabricate cases against prisoners. Among the common methods of tampering with investigations, the following are worth mentioning: the manipulation of witnesses, who were coerced through threats into giving the required testimony; the drafting of statements in the absence of the accused, who were subsequently forced to sign such “documents”; drafting statements according to pre-determined templates; altering statements that had already been signed; forging signatures; and so on. Alongside physical coercion, the investigators were equally adept at applying psychological pressure, promising prisoners lenient sentences, better conditions of detention and visits from relatives, whilst threatening reprisals against their families, and so on. Considerable attention is paid to the issues of evacuation and mass executions of prisoners at the beginning of the German-Soviet war: according to the Camp Administration of the NKVD of the USSR, 8.789 people were shot in prisons in the western regions of Ukraine in the summer of 1941.

Keywords: USSR, Ukrainian SSR, Western Ukraine, NKVD, Soviet totalitarianism, security agencies, political repressions, prison system, Sovietization.

Дата першого надходження статті до видання: 26.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 327(438+477):355.02“2014/2015”

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-07>**Роман МАРТИНЧУК***магістр історії та археології,**аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи**Львівського національного університету імені Івана Франка*ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>*e-mail: martynroman17@gmail.com*

«МІЖ ПІДТРИМКОЮ ТА ОБЕРЕЖНІСТЮ»: СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА ДО ПИТАННЯ ПОСТАЧАННЯ ОЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ У 2014–2015 РОКАХ

У статті проаналізовано ставлення влади та суспільства Польщі до питання постачання озброєння Україні у 2014–2015 рр. Констатовано, що дискусії навколо можливого постачання летальної зброї Україні суттєво розділили польську політичну сцену та суспільство. Провідні політичні партії Польщі – «Громадянська платформа» та «Право і справедливість» – підтримували ідею продажу озброєння Україні, тоді як партії «Союз демократичної лівниці» та «Твій рух» зберігали скепсис щодо поставок різної зброї. Серед пересічних поляків ідея надання військової допомоги офіційному Києву не отримала значної підтримки. Зазначено, що різні польські пресові та інтернет-видання часто публікували інформаційно-аналітичні матеріали, у яких лунали заклики надати Україні важке озброєння. Найбільш прихильну позицію щодо продажу сусідній державі зброї демонстрували суспільно-політичні тижневики консервативного спрямування – «Sieci», «Do Rzeczy», «Gazeta Polska». У висновках відзначено, що, попри тривалі дискусії на польській політичній сцені, уряд Єви Копач у 2014–2015 рр. не наважився на постачання Україні озброєння. Аналіз публічних заяв польського політикуму, матеріалів преси, експертних оцінок та результатів соціологічних опитувань свідчить, що владні кола та суспільство Польщі, попри загальний інтерес до цієї теми та тривалі дискусії у 2014–2015 рр., загалом не були готові ухвалити рішення про постачання летального озброєння на Донбас. Така позиція пояснювалася прагматичним підходом польської влади та суспільства, орієнтованим на уникнення прямої конфронтації з Росією, побоюванням ескалації воєного конфлікту на Донбасі, амбівалентними суспільними настроями й пріоритетами власної безпеки. Заяви урядовців і представників польського політикуму щодо відправки озброєння на Донбас йшли всупереч із думками пересічних поляків. Соціологічне опитування, проведене компанією «SW Research» на замовлення суспільно-політичного тижневика «Newsweek Polska» на початку 2015 р., показало, що половина опитаних поляків висловила протест проти постачання озброєння Україні. Натомість це рішення підтримувало вдвічі менше опитаних респондентів.

Ключові слова: Польща, поляки, Україна, збройний конфлікт на Донбасі, російська агресія, озброєння, громадська думка.

Початок російської агресії проти України у 2014 р. у Криму, а згодом і на Донбасі спонукав країни Європи виробити власну позицію щодо збройних дій Росії. Позиція Республіки Польща щодо російської агресії проти України була чіткою: офіційна влада послідовно підтримувала територіальну цілісність і суверенітет України, засу-

джувала агресивні дії Кремля та виступала на підтримку міжнародних санкцій проти Російської держави. Польські політичні еліти також докладали окремих зусиль для врегулювання ситуації на Донбасі, намагаючись долучитися до обговорення мирних домовленостей щодо деескалації бойових дій. Однак польських дипломатів не було запрошено до участі в переговорах у Мінську наприкінці 2014 – на початку 2015 рр., що здебільшого було сприйнято з розчаруванням польськими політиками та представниками медіа (Мартинчук, 2025, с. 159–161). Паралельно з розмовами про деескалацію конфлікту на Донбасі в публічному дискурсі Польщі упродовж 2014–2015 рр. тривали активні розмови щодо ідеї продажу Україні летальної зброї.

У сучасній історіографії тема ставлення польської влади та суспільства до питання постачання озброєння Україні в умовах російської агресії досі не отримала належного висвітлення. При цьому останніми роками українські та польські дослідники здійснили поодинокі спроби аналізу позиції польської влади щодо агресивних дій Росії проти України після 2014 р. У центрі уваги українських істориків Ігоря Соляра та Олега Муравського перебувала російсько-українська війна крізь призму сприйняття польського політикуму у 2014–2022 рр. (Соляр, Муравський, 2023, с. 15–30). Окремі аспекти позиції влади Республіки Польща щодо російської агресії проти України проаналізовано у наукових статтях українських та польських дослідників – Олега Піха, Тетяни Сидорук, Мечислава Столарчика, Елеонори Кірвель (Піх, 2017, с. 107–114; Сидорук, 2016, с. 75–83; Stolarczyk, 2015, s. 349–387; Kirwiel, 2015, s. 211–229). Дипломатичні зусилля польської влади щодо врегулювання збройних дій на Донбасі проаналізовано у публікаціях польських дослідниць Наталії Адамчик та Сабіни Ольшик (Adamczyk, 2015, s. 157–171; Olszyk, 2016, s. 267–292).

Джерельну базу пропонованої розвідки становлять публічні заяви польських політичних еліт, які розкривають офіційну позицію Республіки Польща стосовно постачання зброї офіційному Києву упродовж 2014–2015 рр., повідомлення медійних представників, висновки експертів та матеріали соціологічних опитувань.

Мета статті – розкрити ставлення політичних еліт та суспільства Польщі до питання постачання летального озброєння Українській державі у 2014–2015 рр.

Активні розмови польського політикуму щодо військової допомоги Україні розпочалися вже після підписання Мінського протоколу 5 вересня 2014 р., відомого як «Мінськ–1», представниками України, Росії, самопроголошених т. зв. Луганської Народної Республіки, Донецької Народної Республіки та Організації з безпеки і співробітництва в Європі. Документ передбачав припинення вогню на Донбасі та містив 12 пунктів, спрямованих на деескалацію конфлікту в регіоні. Помітно, що дискусії у середовищі польського політикуму на тему можливого продажу зброї сусідній державі розпочались саме після того, як польських дипломатів не допустили до переговорного процесу у столиці Білорусі. Активізація розмов щодо постачання озброєння Україні, напевно, була своєрідною спробою Варшави «повернутися у гру». Іншими словами, високопосадовці Польщі прагнули відігравати значно більшу роль у процесі врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. Тому питання можливого надання Україні військової допомоги тепер дедалі частіше з'являлось у публічному дискурсі, приміром, у заявах політиків та матеріалах медіа.

Прикметно, що до активних перемовин у Мінську польські політичні кола виступали проти будь-якої військової допомоги Україні. У червні 2014 р. глава зовнішньополітичного відомства Польщі Радослав Сікорський заявив, що особисто доповідь у прокуратуру Польщі, якщо з'ясується, що польські громадяни беруть участь у бойових діях в Україні з обох боків. «Польща підтримує Україну у відкритий і мирний спосіб», – зазначав він (Sikorski, 2014).

Між урядовими колами України і РП вперше розмови на тему постачання озброєння тривали під час саміту НАТО в Ньюпорті (Вельс) 4–5 вересня 2014 р. Тоді президент Польщі Броніслав Коморовський (2010–2015), вочевидь, аби не нашкодити переговорному процесу у столиці Білорусі, який активно тривав у цей період, наголосив на неможливості поставок польської зброї на територію України (Zagner, 2014).

Подальше публічне обговорення питання військової допомоги Україні збіглося у часі зі зміною уряду в Польщі, зумовленою обранням експрем'єр-міністра Дональда Туска (2007–2014) на посаду голови Європейської ради. Фундамент активним розмовам та тривалим дискусіям невимушено заклала новопризначена прем'єр-міністерка Польщі Єва Копач (2014–2015). На початку своєї каденції вона доволі неоднозначно висловилася щодо позиції Польщі у гібридній війні на Донбасі. 19 вересня 2014 р. після представлення складу нового уряду Є. Копач заявила: «Ми не маємо ставати активним учасником цього збройного конфлікту ... Польща має поводитися, як розсудлива польська жінка. Наша безпека, наша країна, наш дім, наші діти – це найважливіше». Високопосадовця не відкидала можливості постачання будь-якого виду допомоги Україні, але лише за однієї умови – подібні рішення мав погодити ЄС (Polska powinna być jak rozsądna kobieta, 2014). Трохи згодом Є. Копач додала, що будь-які розмови про постачання озброєння офіційному Києву вона не обговорюватиме публічно, а виключно у вузькому колі та на найвищому рівні (Копач про зброю України, 2014).

Інтерес польської громадської думки до питання постачання летального озброєння на Донбас згодом підігрів польський генерал Вальдемар Скішпчак. 15 жовтня 2014 р. він зазначив, що Польща запропонувала Києву різні варіанти військової техніки, обладнання та зимового спорядження для військовослужбовців і очікувала відповіді на цю пропозицію. «Є лише одна умова – українці повинні ухвалити рішення, що вони хочуть, бо потім виявиться, що знову будуть сидіти в окопах у капцях та футболках», – з іронією сказав генерал В. Скішпчак (Польща представила Україні пропозиції, 2014).

Між владними колами обох держав посилені розмови на тему можливого постачання зброї офіційному Києву тривали наприкінці 2014 р. 17 грудня 2014 р. президент Польщі Б. Коморовський у присутності Президента України Петра Порошенка (2014–2019) підписав акт про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Після ратифікації акта президент Республіки Польща заявив, що ембарго на продаж зброї Україні ніколи не існувало і Варшава готова до співпраці з Києвом у цьому питанні (Bronisław Komorowski podpisał ustawę, 2014).

На підтримку ідеї постачання військової допомоги Україні висловилося не лише політичне керівництво Польської держави, а й ті, хто станом на початок

2015 р. уже не обіймав вищих державних посад. Експіністр оборони Польщі у 2007–2011 рр. Богдан Кліх наголошував, що «президент Путін розраховує лише на аргумент сили і лише жорстка, рішуча позиція Заходу з урахуванням усіх варіантів, включаючи передачу зброї, може зупинити його від просування далі на захід» (Polskie stanowisko ws. Ukrainy, 2015). Натомість колишній опозиціонер й один із лідерів профспілки «Солідарність» Збігнєв Буяк вважав, що, відмовляючись продавати зброю сусідній державі, Польща чинила по-зрадницьки. Він запевняв: «Коли сусід воює з нашим спільним, смертельним ворогом, то ми маємо допомогти цьому сусіду. Продаж зброї Україні – це внесок у спільну безпеку» (Buja, 2015).

Допускав продаж Україні озброєння та військового спорядження політик та експіністр оборони Польщі у 1997–2000 рр. Януш Онишкевич. Він чітко окреслив межі такої допомоги, виключаючи залучення польських збройних сил на території України. Як зазначив згаданий політичний діяч, «за всієї симпатії до України в Польщі немає підтримки для нашої мілітарної участі в цьому конфлікті. Ніхто не прийме рішення про скерування туди польського війська. Іншими словами, парафразую – що може прозвучати болісно – в Польщі немає бажання вмирати за Донбас... Це не означає, що ми не усвідомлюємо потреб України. Але Україна потребує не польських солдатів, а спорядження» (Horbowski, Kosiewski, 2015, s. 63–64).

Проте польські парламентарі не були настільки однозначні в питанні постачання озброєння Україні. Політичне керівництво «Польської селянської партії» (Polskie Stronnictwo Ludowe, далі – ПСП) уникало різних заяв щодо збройних дій РФ на Донбасі, зокрема військової допомоги Києву. Чималий скепсис щодо поставок зброї зберігали представники партії «Твій рух» (Twój Ruch, далі – ТР). Цю ідею також відкинули депутати партії «Союз демократичної лівиці» (Sojusz Lewicy Demokratycznej, далі – СДЛ). Керівник партії Лешек Міллер наполягав виключно на мирному врегулюванні ситуації в Україні за допомогою політичних та дипломатичних методів. «Якщо Польща постане як країна, яка обирає військові рішення, наша ізоляція в НАТО та Європейському Союзі поглибитися. У нас погіршаться економічні відносини, а це означає, що люди почнуть втрачати роботу», – підкреслив політик (Polscy żołnierze na Ukrainie, 2014). У ще одному інтерв'ю для видання «Newsweek Polska» глава СДЛ назвав ідею передачі військової допомоги офіційному Києву «безглуздою» (Kalukin, 2015).

На відміну від попередніх двох політичних сил, найбільш впливові польські партії – «Право і справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość, далі – ПіС) та «Громадянська платформа» (Platforma Obywatelska, далі – ГП) підтримали ідею надати військову допомогу Україні. У лютому 2015 р. представник політичної сили ПіС Рішард Чернецький презентував «План зупинки дій Росії в Україні», який складався із чотирьох пунктів. Один із пунктів плану передбачав переозброєння Збройних сил України. Решта пунктів стосувалися посилення економічних санкцій, зокрема, виключення Росії з міжнародної банківської системи «SWIFT», реалізації економічних проєктів в Україні за фінансової підтримки ЄС та зміцнення східного флангу НАТО. Цей план мав символізувати спротив Польщі російській агресії в Україні. Як зауважив Р. Чернецький, «мета плану – відсунути Росію якнайдалі від польських кордонів» (Poseł PiS zaprezentował, 2015).

Попри загальну підтримку найвпливовішими політичними силами РП ідеї надання військової допомоги Україні, у лютому 2015 р. уряд Є. Копач офіційно відмовився від цього рішення. Про це свідчила заява державного секретаря МЗС Польщі Рафала Тшасковського, який 11 лютого 2015 р., тоді ж коли у Мінську тривали переговори членів «нормандської четвірки» щодо деескалації ситуації на Донбасі, визнав, що ідея озброїти Україну від самого початку була хибною, оскільки вона неодмінно призвела б до подальшої ескалації ситуації на Донбасі (Polskie stanowisko ws. Ukrainy, 2015).

Згодом, 18 лютого 2015 р., віце-прем'єр та міністр оборони Польщі Томаш Сємоніак остаточно стверджував, що «Польща наразі не планує продавати зброю Україні» (Siemoniak, 2015). Хоча ще декілька тижнів тому, 30 січня 2015 р., Т. Сємоніак заявляв про те, що не існує жодних перешкод для продажу зброї Україні, оскільки перспектив мирного вирішення конфлікту на Донбасі ставало дедалі менше. Тоді міністр також зазначив, що Росія, яка відкрито постачає власне військове озброєння на Донбас, створює загрози для цілої Європи (Siemoniak, 2015).

Складно сказати, чим була зумовлена зміна позиції польської влади, представленої табором ГП, щодо постачання зброї Україні. Одне можна сказати напевно: заяви урядовців і представників польського політикуму щодо відправки озброєння на Донбас йшли всупереч із думками пересічних поляків. Соціологічне опитування, проведене компанією «SW Research» на замовлення суспільно-політичного тижневика «Newsweek Polska» на початку 2015 р., показало, що половина опитаних поляків (50%) висловились проти постачання озброєння Україні. Натомість це рішення підтримувало вдвічі менше опитаних респондентів (25%), стільки ж обрало відповідь «не знаю/важко відповісти» (Szaniawski, 2015). Практично співставні показники зафіксували й працівники Центру досліджень громадської думки. Згідно з результатами опитування, у вересні 2014 р. число прихильників ідеї продажу міжнародною спільнотою зброї Україні становило 37%. Значно меншою була підтримка серед польських громадян ідеї відправлення іноземних військових до України – подібне рішення схвалювали лише 21% опитаних, тоді як 67% опитаних зайняли протилежну сторону (Omyła-Rudzka, 2014).

Напевно, зміну урядової позиції щодо постачання зброї Україні можна спробувати пояснити тим, що 11–12 лютого 2015 р. на саміті в Мінську відбулися переговори між членами «нормандської четвірки», під час яких учасники підписали так званий «Мінськ-2». Напередодні і після перемовин у столиці Білорусі польська влада, вірогідно, перебувала під прямим або непрямим тиском збоку ЄС або РФ, тому публічно відмовилась від ідеї надання військової допомоги Україні, аби не створювати враження, що колективний Захід прагне стати стороною конфлікту, й тим саме не нашкодити переговорному процесу. На думку дослідників Марціна Ласоня та Людмили Ткач, російська влада трактувала продаж іноземними державами зброї Україні як ворожий крок щодо Кремля. Через це чимало європейських держав проявляли обережність у цьому питанні (Lasoń, Tkach, 2019, s. 198).

Не варто також забувати, що РП в енергетичному плані все ще була доволі залежною від російського газу та нафти. Іншими словами, поставки російського газу

і нафти були засобами тиску на Польську державу, й можливо, вплинули на зміну позиції країни над Віслою щодо постачання зброї сусідній державі. Позаяк енергетичний компонент був суттєвим важелем впливу Москви в умовах російської гібридної агресії в Україні (Horbowski, Kosiewski, 2015, s. 21). Зокрема, спроба завдати «превентивного удару» Польщі з боку РФ відбулася через декілька днів після підписання Мінського протоколу. 11 вересня 2014 р. російська енергетична компанія «Газпром» скоротила постачання природного газу до Польщі до 45% від запланованих обсягів. Польські експерти та представники громадськості називали такі дії «політичною грою РФ» (Dostawy gazu z Rosji, 2014).

Політикум РП упродовж 2015 р. ще не раз повертатиметься до теми постачання летальної зброї Україні, особливо під час президентської та парламентської виборчих кампаній. Зокрема, у квітні 2015 р. під час виступу у Сеймі глава МЗС Польщі Гжегож Схетина заявив: «Ми не можемо виключати, що в разі ескалації військових дій в Україні ми будемо змушені разом з іншими країнами прийняти рішення про більш рішучу підтримку української держави, включаючи її оборону» (Schetyna, 2015). Проте уряд Є. Копач так і не наважився на продаж озброєння офіційному Києву.

Вже після приходу до влади партії ПіС наприкінці 2015 р. Рада міністрів Польщі тісніше співпрацюватиме з Українською державою у військовій сфері. У грудні 2016 р. Київ та Варшава підписали Генеральну угоду про співробітництво у сфері оборони, яка юридично відкрила можливість постачання зброї Україні. Стаття 3 п. 9 угоди передбачала «розробку, модернізацію, виготовлення та поставки оборонного обладнання, співробітництво у сфері оборонної промисловості» між обома країнами. Тоді як стаття 4 п. 9 та стаття 12 п. 1 містили положення про безоплатну передачу та дарування озброєння, товарів подвійного використання та небойового військового майна, а також можливість такої допомоги у разі надзвичайної ситуації або воєнного стану. До того ж підписана угода створила правові підстави для двосторонніх військових навчань, наукових програм, курсів, тренінгів, стажування, обміну матеріалами, мілітарною документацією тощо (Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері оборони, 2016).

На початку 2015 р. польські медіаресурси проявляли також прискіпливий інтерес до теми постачання зброї Україні. В польському медійному просторі в абсолютній більшості переважали погляди, що з міркувань безпеки Польща все ж повинна наважитись на продаж зброї Україні. Цю ідею підтримували тижневик «Newsweek Polska», а також щоденні газети «Rzeczpospolita», «Gazeta Wyborcza». У статті газети «Rzeczpospolita» «Симпатії до України – це занадто мало» публіцист Єжи Гацинський стверджував, що політика Польської держави щодо України не повинна обмежуватись виключно дипломатичною підтримкою та гуманітарною допомогою мешканцям Донбасу. «Наразі Україні потрібні мільярди допомоги, а ми пропонуємо мільйони. Потрібен жест військової підтримки, – наголосив публіцист, – передача хоча б однієї одиниці справжньої сучасної зброї, а ми відправляємо провізію та одяг» (Haszczyński, 2015). Своєю чергою щоденна газета «Fakt», підтримуючи ідею передачі зброї Україні, наголошувала на можливих економіч-

них вигодах від таких кроків. В одній із публікацій журналісти видання писали, що, експортуючи зброю до сусідньої держави, Республіка Польща могла суттєво заробити і збагатитись (*Polska zarobi na wojnie*, 2015).

Опозиційну позицію до цих поглядів займали колумністи видання «*Polityka*». Редакція журналу демонструвала виняткову обережність у питанні постачання зброї Україні. У своїх публікаціях вона переконувала, що озброювати Українську державу дійсно необхідно, але робити це слід, уникаючи публічних заяв, адже «у торгівлі зброєю розсудливість – це більше, ніж чеснота» (Ćwieliuch, 2015). Як стверджував журналіст Юліш Цвелюх, передусім підтримка України з боку Польщі, мала б полягати в забезпеченні базових потреб армії, приміром, у постачанні взуття, теплої форми, термосів і продуктів харчування. Натомість постачання зброї сусідній державі слід здійснювати опосередковано через приватні компанії з дотриманням принципу непублічності (Ćwieliuch, 2015, 5).

Поодинокими в польському медійному середовищі були голоси, які висловлювались проти будь-якої військової допомоги Україні. Зокрема, регіональний інтернет-портал «*Orowieście.info*» розкритикував подібного роду ініціативу. У статті під назвою «Ви зійшли з розуму. Продаж зброї Україні – це приєднання до війни. Чому ви не шукаєте миру?» редакція portalу вважала, що передача летальної зброї Україні може лише посилити ескалацію конфлікту на Сході України і призвести до початку Третьої світової війни (*Oszałeliście. Sprzedaż broni Ukrainie to dołączenie do wojny*, 2015).

Чи не найбільше підтримували рішення надати важке озброєння Україні тижневики, що виражали консервативні політичні погляди «*Sieci*», «*Do Rzeczy*», «*Gazeta Polska*». Тільки ця підтримка здебільшого проявлялася опосередковано через критику дій влади, зокрема рішення ліберально-консервативного уряду Є. Копач відмовитись від наміру постачання зброї Києву (Wildstein, 2015). Для прикладу, у виданні «*Sieci*» автори намагались довести, що зміна позиції уряду Є. Копач щодо постачання зброї України вказувала на політичні маневри партії ГП перед майбутніми парламентськими і президентськими виборами у Польщі (Grzybowska, 2015, s. 92–94). Винятком тут можна вважати публікації видання «*Gazeta Polska*». Заголовок однієї статті цього видання, що побачила світ 11 лютого 2015 р., містив відкритий заклик до політикуму Польщі: «Санкції не зупинять Путіна. Настав час озброїти Україну» (Rybczyński, 2015).

Колумністи тижневика «*Do Rzeczy*» пояснювали підтримку ініціативи щодо надання Україні зброї крізь призму безпекових загроз та геополітичного становища РП. «Польща зацікавлена в тому, щоб її відокремила від агресивної Росії незалежна від Кремля Україна ... І сьогодні в наших інтересах підтримати тих, хто піддався нападу, поставками зброї або військовими радниками», – читаємо в одному з випусків (Semka, 2015). Проте помітно також, що проблема продажу важкого озброєння Києву викликала дискусії на шпальтах тижневика. Так, журналіст цього ж видання Артур Більський у статті «Київ прагне втягнути Польщу» вважав, що Україні не потрібна польська зброя. Українські оборонні концерни виробляли досить озброєння, але в Києва не було фінансів, щоб закупити цю зброю. На його думку, Україна потребувала насамперед зовнішнього фінансування (Bilski, 2014).

Польська громадськість загалом виявляла солідарність з Україною, що зазнала збройної агресії з боку РФ на Донбасі. Проте більшість неурядових інституцій утримувалася від підтримки ідеї постачання Польщею зброї Україні або відправлення польських військових на Донбас, розглядаючи такі кроки як ризик ескалації конфлікту та потенційну загрозу безпеці самої Польщі. Цікаво, що серед польського суспільства з'являлися голоси, які категорично виступали проти цього рішення. 4 жовтня 2014 р. з ініціативи радикальної націоналістичної організації «Табір великої Польщі» у Варшаві перед будівлею Сейму відбулась невелика демонстрація. Деякі десятки учасників протесту вимагали, щоб польська влада відмовилась від ідеї постачання зброї Україні. Організатор акції Яцека Меджицький переконував, що якщо Польща наважиться постачати озброєння Україні, то неодмінно втягнеться у війну з РФ. Основний заклик демонстрантів – «Ні війні з Росією» (*Sprzeciw wobec planów*, 2014). Журналісти популярного суспільно-політичного щоденного видання «*Gazeta Wyborcza*» згодом з'ясували, що мітинги на підтримку агресивних дій Росії в Україні фінансувала Росія. Виконавцями і учасниками таких акцій були переважно представники праворадикальних польських організацій (Andrusieczko і in, 2017).

Питання продажу зброї Україні отримало різні оцінки серед польських аналітиків. Частина експертного середовища Польщі не схвалювала ідеї постачання летального озброєння, акцентуючи на тому, що такі кроки можуть призвести лише до ескалації конфлікту, а не його врегулювання. «В інтересах Польщі лежить недопущення ескалації війни в Україні, тому належить зробити все, аби там запанував тривалий мир... Не йдеться про політику озброєння України чи навчання українського війська і посилення туди польських офіцерів – бо це ескалація конфлікту... Ми повинні бути якнайдалі від такого типу жестів, які більше спричиняються до утривалення т.зв. замороженого конфлікту (*frozen conflict*), ніж встановлення тривалого миру в Україні», – відзначав політолог, професор Варшавського університету Томаш Гжегож Гроссе (Horbowski, Kosiewski, 2015, s. 14).

Зовсім іншої думки був польський історик, політолог та експерт з питань міжнародної безпеки Пшемислав Журавський вель Гравєвський. Він вважав, що Мінські домовленості дали час для України, щоб зміцнити власні збройні сили. Тому Захід, включно з РП, повинен допомогти Україні переозброїтись. Водночас експерт не погодився з думкою, що військова підтримка країнами Заходу України призвела б до ескалації конфлікту на Донбасі. «Це гарно звучить риторично, що припиняємо підкидати дров у вогонь і полум'я згасне, але це неправда», – наголосив він. Аргументуючи свою позицію, науковець апелював до історичного досвіду, зауваживши, що Росія, за винятком пакту Молотова – Ріббентропа, ніколи не дотримувалась угод, які підписувала (Horbowski, Kosiewski, 2015, s. 28).

Висновки. Упродовж 2014–2015 рр. у фокусі уваги польської громадської думки перебувала тема можливого постачання озброєння Україні, яка актуалізувалася за каденції прем'єр-міністра Є. Копач та особливо в період дипломатичних переговорів у рамках «Мінськ-1» та «Мінськ-2». Аналіз публічних заяв польського політикуму, матеріалів преси, експертних оцінок та результатів соціологічних опитувань свідчить, що владні кола та суспільство Польщі, попри загальний інтерес до цієї теми та тривалі дискусії у 2014–2015 рр., загалом не були готові ухвалити

рішення про постачання летального озброєння на Донбас. Відмова від активної військової підтримки України була зумовлена прагматичним підходом польської влади та суспільства, орієнтованим на уникнення прямої конфронтації з Росією, побоюванням ескалації конфлікту на Донбасі, амбівалентними суспільними настроями, а також пріоритетами власної безпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері оборони. (2016). *Кабінет Міністрів України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_002-16#Text

Копач про зброю України: Я не говоритиму про це по ТБ. (2014). *Укрінформ*. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1713996-kopach_pro_zbroyu_ukraini_ya_ne_govoritimu_pro_tse_po_tb_1977937.html

Мартинчук, Р. (2025). Позиції Польщі і поляків щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі в 2014–2021 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*, 1, 157–166.

Піх, О. (2017). Політика Республіки Польща щодо агресії в Україні. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 10, 107–114.

Польща представила Україні пропозиції щодо продажу зброї – генерал. (2014). *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/10/15/7026857>

Сидорук, Т. (2016). Позиції Польщі та держав Балтії щодо російсько-українського конфлікту. *Панорама політологічних студій*, 14, 75–83.

Соляр, І., Муравський, О. (2023). Російсько-українська війна у візії польського політикуму (березень 2014 року – лютий 2022 року). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 38, 15–30.

Adamczyk, N. (2015). Rola Polski w próbach rozwiązania kryzysu ukraińskiego – od formatu weimarskiego do formatu normandzkiego. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 2, 157–171.

Andrusieczko, P., Poczobut, A., Wojczuk, M. (2017). Za kasę z Rosji w Polsce przeciw Ukrainie. *Gazeta Wyborcza*. <https://wyborcza.pl/7,75399,21472245,za-kase-kremla-w-polsce-przeciw-ukrainie.html>
Bilski, A. (2014). Kijów chce wciągnąć Polskę. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/tygodnik/4469/kijow-chce-wciagnac-polske.html>

Bronisław Komorowski podpisał ustawę o ratyfikacji umowy UE–Ukraina. (2014). *WP*. <https://wiadomosci.wp.pl/bronislaw-komorowski-podpisal-ustawe-o-ratyfikacji-umowy-ue-ukraina-6027680892039809a>

Bujak, Z. (2015). Polska na granicy zdrad. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spoleczne/art12033791-polska-na-granicy-zdrady>

Ćwieluch, J. (2015). Broń dla Ukrainy: Gdy Zachód milczy, Polska się chwali. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1607653,1,bron-dla-ukrainy-gdy-zachod-milczy-polska-sie-chwali.read>

Ćwieluch, J. (2015, 18–24 lutego). Najpierw ubrać, później nakarmić. *Polityka*, 5.

Dostawy gazu z Rosji mniejsze o 45 procent. (2014). *Polskie Radio*. <https://polskieradio24.pl/artykul/1230253,dostawy-gazu-z-rosji-mniejsze-o-45-procent>

Grzybowska, K. (2015, 16–22 lutego). *Dookoła Europy*. *Wsieci*, 92–94.

Haszczyński, J. (2015). Sympatia dla Ukrainy to zdecydowanie za mało. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/komentarze/art12034111-sympatia-dla-ukrainy-to-zdecydowanie-za-malo-komentarz-jerzego-haszczynskiego>

Horbowski, T., Kosiewski, P. (Ed.) (2015). *Polityka bezpieczeństwa: Polska–Ukraina*. Fundacja im. Stefana Batorego.

Kalukin, R. (2015). Czy ja wyglądam na agenta Kremla? *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/leszek-miller-o-magdalenie-ogorek-i-sytuacji-rosji-czy-mamy-sie-czego-bac/2qdse53>

Kirwiel, E. (2015). Polska musi być ambasadorem Ukrainy! Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014. *Wschód Europy*, 1, 211–229.

Lasoń, M., Tkach, L. (2019). Handel bronią w skali międzynarodowej: główne tendencje w XXI wieku. Rola i miejsce Ukrainy. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 16 (2), 183–201.

Olszyk, S. (2016). Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie władz polskich w jego rozwiązanie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 3, 267–292.

Omyła-Rudzka, M. (2014). Czy zaangażowanie społeczności międzynarodowej w rozwiązanie konfliktu ukraińskiego jest wystarczające. *Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_134_14.PDF

Oszaletście. Sprzedaż broni Ukrainie to dołączenie do wojny. Dlaczego nie zabiegacie o pokój? (2015). *Opowiecie.info*.

<https://opowiecie.info/oszaletście-sprzedaz-broni-ukrainie-to-dolaczenie-do-wojny-dlaczego-nie-zabiegacie-o-pokoj/>.

Polscy żołnierze na Ukrainie? W charakterze szkoleniowym, ale żadnym innym. (2014). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polscy-zolnierze-na-ukrainie-w-charakterze-szkoleniowym-ale-zadnym-innym-ra508354-ls3290842>.

Polska powinna być jak rozsądna kobieta. Kopacz o sprawach międzynarodowych. (2014). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polska-powinna-byc-jak-rozsadna-kobieta-kopacz-o-sprawach-miedzynarodowych-ra469729-3411958>.

Polska zarobi na wojnie Rosji z Ukrainą? (2015). *Fakt.pl*. <https://www.fakt.pl/polityka/polska-zarobi-na-wojnie-rosji-z-ukraina/stglhc7>.

Polskie stanowisko ws. Ukrainy już nie takie jednolite? Wiceminister odpiera zarzuty. (2015). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polskie-stanowisko-ws-ukrainy-juz-nie-takie-jednolite-wiceminister-odpiera-zarzuty-ra514499-ls3293009>

Posel PiS zaprezentował «plan zatrzymania Rosji na Ukrainie». (2015). *Interia.pl*. <https://wydarzenia.interia.pl/kraj/news-posel-pis-zaprezentowal-plan-zatrzymania-rosji-na-ukrainie,nId,1676708>

Sprzeciw wobec planów dot. militarnego wsparcia Kijowa pod Sejmem RP. *Obóz Wielkiej Polski*. <https://www.owp.org.pl/index.php/dzialalnosc/2014/357-sprzeciw-wobec-planow-dot-militarnego-wsparcia-kijowa-pod-sejmem-rp#!ccomment>.

Stolarczyk, M. (2015). Polska i Niemcy wobec kryzysu i konfliktu ukraińskiego. Zbieżność i różnice stanowisk. W K. Czornik, M. Lakomy, M. Stolarczyk (red.). *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*. Katowice: Wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej w Katowicach, 349–387.

Rybczyński, A. (2015). Sankcje nie zatrzymają Putina. Najwyższy czas uzbroić Ukrainę. *Gazeta Polska*. <https://www.gazetapolska.pl/32247-sankcje-nie-zatrzymaja-putina-najwyzszy-czas-uzbroic-ukraine>

Schetyna: Zachód znalazł się w stanie konfrontacji z Rosją. Ukrainie grozi przewlekły konflikt. (2015). *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/polska/expose-grzegorza-schetyny-sejm-polityka-zagraniczna-polski/v084gtd>

Semka, P. (2015). Pozorny realizm i trzeźwy idealizm wobec i trzeźwy idealizm wobec Ukrainy. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/tygodnik/5709/pozorny-realizm-i-trzezwy-idealizm-wobec-ukrainy.html>

Siemoniak: nie ma żadnych przeszkód, by sprzedawać broń Ukrainie. (2015). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/swiat/siemoniak-nie-ma-zadnych-przeszkod-by-sprzedawac-bron-ukrainie-ra510327>.

Sikorski: Jeśli Polacy walczą na Ukrainie, spotka ich za to surowa kara. (2014). *Gazeta Wyborcza*. <https://wyborcza.pl/7,75399,16129893,sikorski-jesli-polacy-walczą-na-ukrainie-spotka-ich-za-to.htm>

Szaniawski, P. (2015). Czy mamy uzbroić Ukrainę? *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/czy-mamy-zbroic-ukraine/cpl1fk1>

Tomasz Siemoniak: obecnie Polska nie planuje sprzedaży broni Ukrainie. (2015). *Wiadomości.pl*. <https://wiadomosci.wp.pl/tomasz-siemoniak-obecnie-polska-nie-planuje-sprzedazy-broni-ukrainie-6027752020017793a>

Wildstein, B. (2015). Wobec historii. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/opinie/5550/wobec-historii.html>

Zagner, A. (2014). Komorowski na szczycie NATO: nie sprzedamy broni Ukrainie. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1591505,1,komorowski-na-szczycie-nato-nie-sprzedamy-broni-ukrainie.read>

REFERENCES

- Heneralna uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Uriadom Respubliky Polshcha pro spivrobotnytstvo u sferi oborony. (2016). *Kabinet Ministriv Ukrainy*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_002-16#Text (in Ukrainian)
- Kopach pro zbroyu Ukraini: Ya ne hovorytymu pro tse po TB. (2014). *Ukrinform*. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1713996-kopach_pro_zbroyu_ukraiini_ya_ne_govoritimu_pro_tse_po_tb_1977937.html (in Ukrainian)
- Martynchuk, R. (2025). Pozytsiia Polshchi i poliakiv shchodo vrehuliuvannia zbroinoho konfliktu na Donbasi v 2014–2021 rr. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii istorychni nauky*, 1, 157–166 (in Ukrainian)
- Pikh, O. (2017). Polityka Respubliky Polshcha shchodo ahresii v Ukraini. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 10, 107–114 (in Ukrainian)
- Polshcha predstavyla Ukraini propozytsii shchodo prodazhu zbroi – heneral. (2014). *Yevropeiska pravda*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2014/10/15/7026857/> (in Ukrainian)
- Sydoruk, T. (2016). Pozytsii Polshchi ta derzhav Baltii shchodo rosiisko-ukrainskoho konfliktu. *Panorama politolohichnykh studii*, 14, 75–83 (in Ukrainian)
- Soliar, I., Muravskyi, O. (2023). Rosiisko-ukrainska viina u vizii polskoho politykumu (berezien 2014 roku – liutyi 2022 roku). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 38, 15–30 (in Ukrainian)
- Adamczyk, N. (2015). Rola Polski w próbach rozwiązania kryzysu ukraińskiego – od formatu weimarskiego do formatu normandzkiego. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 2, 157–171 (in Polish)
- Andrusieczko, P., Poczubot, A., & Wojtczuk, M. (2017). Za kasę z Rosji w Polsce przeciw Ukrainie. *Gazeta Wyborcza*. <https://wyborcza.pl/7,75399,21472245,za-kase-kremla-w-polsce-przeciw-ukrainie.html> (in Polish)
- Bilski, A. (2014). Kijów chce wciągnąć Polskę. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/tygodnik/4469/kijow-chce-wciagnac-polske.html> (in Polish)
- Bronisław Komorowski podpisał ustawę o ratyfikacji umowy UE–Ukraina. (2014). *WP*. <https://wiadomosci.wp.pl/bronislaw-komorowski-podpisal-ustawe-o-ratyfikacji-umowy-ue-ukraina-6027680892039809a> (in Polish)
- Bujak, Z. (2015). Polska na granicy zdrad. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/opinie-polityczno-spoleczne/art12033791-polska-na-granicy-zdrady> (in Polish)
- Ćwieluch, J. (2015). Broń dla Ukrainy: Gdy Zachód milczy, Polska się chwali. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1607653,1,bron-dla-ukrainy-gdy-zachod-milczy-polska-sie-chwali.read> (in Polish)
- Ćwieluch, J. (2015, 18–24 lutego). Najpierw ubrać, później nakarmić. *Polityka*. 5. (in Polish)
- Dostawy gazu z Rosji mniejsze o 45 procent. (2014). *Polskie Radio*. <https://polskieradio24.pl/artykul/1230253,dostawy-gazu-z-rosji-mniejsze-o-45-procent> (in Polish)
- Grzybowska, K. (2015, 16–22 lutego). *Dookoła Europy. Wsieci*, 92–94 (in Polish)
- Haszczyński, J. (2015). Sympatia dla Ukrainy to zdecydowanie za mało. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/komentarze/art12034111-sympatia-dla-ukrainy-to-zdecydowanie-za-malo-komentarz-jerzego-haszczyńskiego> (in Polish)
- Horbowski, T., & Kosiewski, P. (Ed.) (2015). *Polityka bezpieczeństwa: Polska–Ukraina*. Fundacja im. Stefana Batorego (in Polish)
- Kalukin, R. (2015). Czy ja wyglądam na agenta Kremla? *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/leszek-miller-o-magdalenie-ogorek-i-sytuacji-rosji-czy-mamy-sie-czego-bac/2qdse53> (in Polish)
- Kirwiel, E. (2015). Polska musi być ambasadorem Ukrainy! Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014. *Wschód Europy*, 1, 211–229 (in Polish)
- Lasoń, M., & Tkach, L. (2019). Handel bronią w skali międzynarodowej: główne tendencje w XXI wieku. Rola i miejsce Ukrainy. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, 16 (2), 183–201 (in Polish)
- Olszyk, S. (2016). Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie władz polskich w jego rozwiązanie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 3, 267–292 (in Polish)

Omyła-Rudzka, M. (2014). Czy zaangażowanie społeczności międzynarodowej w rozwiązanie konfliktu ukraińskiego jest wystarczające. *Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_134_14.PDF (in Polish)

Oszaleliście. Sprzedaż broni Ukrainie to dołączenie do wojny. Dlaczego nie zabiegacie o pokój? (2015). *Opowiecie.info*. <https://opowiecie.info/oszaleliście-sprzedaz-broni-ukrainie-to-dolaczenie-do-wojny-dlaczego-nie-zabiegacie-o-pokoj/> (in Polish)

Polscy żołnierze na Ukrainie? W charakterze szkoleniowym, ale żadnym innym. (2014). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polscy-zolnierze-na-ukrainie-w-charakterze-szkoleniowym-ale-zadnym-innym-ra508354-ls3290842> (in Polish)

Polska powinna być jak rozsądna kobieta. Kopacz o sprawach międzynarodowych. (2014). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polska-powinna-byc-jak-rozsadna-kobieta-kopacz-o-sprawach-miedzynarodowych-ra469729-3411958> (in Polish)

Polska zarobi na wojnie Rosji z Ukrainą? (2015). *Fakt.pl*. <https://www.fakt.pl/polityka/polska-zarobi-na-wojnie-rosji-z-ukraina/stglhc7> (in Polish)

Polskie stanowisko ws. Ukrainy już nie takie jednolite? Wiceminister odpiera zarzuty. (2015). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/polska/polskie-stanowisko-ws-ukrainy-juz-nie-takie-jednolite-wiceminister-odpiera-zarzuty-ra514499-ls3293009> (in Polish)

Posel PiS zaprezentował «plan zatrzymania Rosji na Ukrainie». (2015). *Interia.pl*. <https://wydarzenia.interia.pl/kraj/news-posel-pis-zaprezentowal-plan-zatrzymania-rosji-na-ukrainie,nId,1676708> (in Polish)

Sprzeciw wobec planów dot. militarnego wsparcia Kijowa pod Sejmem RP. *Obóz Wielkiej Polski*. <https://www.owp.org.pl/index.php/dzialalnosc/2014/357-sprzeciw-wobec-planow-dot-militarnego-wsparcia-kijowa-pod-sejmem-rp#!ccomment> (in Polish)

Stolarczyk, M. (2015). Polska i Niemcy wobec kryzysu i konfliktu ukraińskiego. Zbieżność i różnice stanowisk. In K. Czornik, M. Lakomy, & M. Stolarczyk (Ed.), *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*. Katowice: Wydawnictwo Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej w Katowicach, 349–387 (in Polish)

Rybczyński, A. (2015). Sankcje nie zatrzymają Putina. Najwyższy czas uzbroić Ukrainę. *Gazeta Polska*. <https://www.gazetapolska.pl/32247-sankcje-nie-zatrzymaja-putina-najwyzszy-czas-uzbroic-ukraine> (in Polish)

Schetyna: Zachód znalazł się w stanie konfrontacji z Rosją. Ukrainie grozi przewlekły konflikt. (2015). *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/polska/expose-grzegorza-schetyny-sejm-polityka-zagraniczna-polski/v084gtd> (in Polish)

Semka, P. (2015). Pozorny realizm i trzeźwy idealizm wobec i trzeźwy idealizm wobec Ukrainy. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/tygodnik/5709/pozorny-realizm-i-trzezwy-idealizm-wobec-ukrainy.html> (in Polish)

Siemoniak: nie ma żadnych przeszkód, by sprzedawać broń Ukrainie. (2015). *TVN 24*. <https://tvn24.pl/swiat/siemoniak-nie-ma-zadnych-przeszkod-by-sprzedawac-bron-ukrainie-ra510327> (in Polish)

Sikorski: Jeśli Polacy walczą na Ukrainie, spotka ich za to surowa kara. (2014). *Gazeta Wyborcza*. <https://wyborcza.pl/7,75399,16129893,sikorski-jesli-polacy-walczą-na-ukrainie-spotka-ich-za-to.htm> (in Polish)

Szaniawski, P. (2015). Czy mamy zbroić Ukrainę? *Newsweek Polska*. <https://www.newsweek.pl/czy-mamy-zbroic-ukraine/cpl1fk1> (in Polish)

Tomasz Siemoniak: obecnie Polska nie planuje sprzedaży broni Ukrainie. (2015). *Wiadomości.pl*. <https://wiadomosci.wp.pl/tomasz-siemoniak-obecnie-polska-nie-planuje-sprzedazy-broni-ukrainie-6027752020017793a> (in Polish)

Wildstein, B. (2015). Wobec historii. *Do Rzeczy*. <https://dorzeczy.pl/opinie/5550/wobec-historii.html> (in Polish)

Zagner, A. (2014). Komorowski na szczycie NATO: nie sprzedamy broni Ukrainie. *Polityka*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1591505,1,komorowski-na-szczycie-nato-nie-sprzedamy-broni-ukrainie.read> (in Polish)

Roman MARTYNCHUK*Master of History and Archaeology,**Postgraduate Student at the Department of History of Central and Eastern Europe**Ivan Franko National University of Lviv**ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>**e-mail: martynroman17@gmail.com***“BETWEEN SUPPORT AND CAUTION”: THE ATTITUDE
OF THE POLISH AUTHORITY AND SOCIETY TOWARDS THE ISSUE
OF ARMS SUPPLIES TO UKRAINE IN 2014–2015**

The article analyzes the attitudes of the Polish authorities and society regarding the issue of arms supplies to Ukraine in 2014–2015. It is noted that discussions surrounding the possible provision of lethal weapons to Ukraine significantly divided the Polish political scene and society. The leading political parties in Poland – “Civic Platform” and “Law and Justice” supported the idea of selling arms to Ukraine, while the “Democratic Left Alliance” and “Your Movement” remained skeptical on this issue. Among ordinary Poles, the idea of providing military assistance to official Kyiv did not gain significant support. It is noted that various Polish press and online media frequently published materials in which calls for providing Ukraine with heavy weapons were expressed. The most supportive stance on this issue was demonstrated by conservative socio-political weeklies such as *Sieci*, *Do Rzeczy*, and “*Gazeta Polska*”. The conclusions indicate that, despite prolonged discussions within the Polish political sphere, the government of Ewa Kopacz in 2014–2015 did not decide to supply arms to Ukraine. An analysis of public statements by Polish politicians, press reports, expert assessments and the results of opinion polls suggests that, despite widespread interest in this issue and prolonged discussions in 2014–2015, the Polish authorities and the Polish public were, on the whole, not prepared to take a decision on supplying lethal weapons to the Donbas. This position was explained by a pragmatic approach of the Polish authorities and society, aimed at avoiding direct confrontation with Russia, fears of escalation of the armed conflict in Donbas, ambivalent public attitudes, and the prioritization of national security. Statements by government officials and representatives of the Polish political establishment regarding the dispatch of weapons to the Donbas ran counter to the views of ordinary Poles. A public opinion poll conducted by “SW Research” on behalf of the socio-political weekly “*Newsweek Polska*” in early 2015 showed that half of the Poles surveyed were against supplying arms to Ukraine. In contrast, only half as many respondents supported this decision.

Keywords: Poland, Poles, Ukraine, armed conflict in Donbas, Russian aggression against Ukraine, armament, public opinion.

Дата першого надходження статті до видання: 03.07.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

UKD [94:327(477:438):[32.019.5:159.953.34](=161.2=162.1)]”20”

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-08>**Marek ZIÓLKOWSKI***wykładowca Uniwersytetu Civitas (Warszawa)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5944-3485>e-mail: marekziolko25@gmail.com

DYPLOMACJA I MOGIŁY. POLSKA DYPLOMACJA WOBEC PROBLEMU MIEJSC PAMIĘCI NARODOWEJ WE WSPÓŁCZESNYCH RELACJACH Z UKRAINĄ

W artykule emerytowanego dyplomaty, związanego z MSZ RP w ciągu ostatnich trzech dekad, przeprowadzono ocenę wydarzeń na Wołyniu w 1943 roku jako jednego z najtrudniejszych współczesnych zagadnień w polskiej polityce wschodniej i relacjach z Ukrainą. Autor jest absolwentem magisterskich studiów filozoficznych na Uniwersytecie Warszawskim (1981). Karierę dyplomatyczną rozpoczął w 1991 roku w Białorusi. W MSZ RP w latach 1997–2001 r. zajmował się problematyką państw Europy Wschodniej, jako dyrektor Departamentu Europy Wschodniej. W maju 2001 roku został mianowany ambasadorem RP w Kijowie, gdzie pełnił misję do 2005 roku. Po powrocie do centrali MSZ rozszerza swoje kompetencje w zakresie dyplomacji wielostronnej, w latach 2006–2008 jako zastępca dyrektora Departamentu Polityki Bezpieczeństwa, oraz jako dyrektor Departamentu Współpracy Rozwojowej w latach 2008–2010. Ambasador RP w Kenii (2012–2015) i w NATO (2017–2019). Podsekretarz stanu w MSZ ds. bezpieczeństwa oraz polityki wschodniej i europejskiej (2016–2017). Autor publikacji na temat Białorusinów i Ukraińców w Polsce oraz polityki zagranicznej RP. W 2008 roku opublikował książkę «Projekt Ukraina».

W artykule zaprezentowano analizę starania dyplomacji w dziedzinie polskiej pamięci historycznej na przykładzie jednego z najtrudniejszych jej zagadnień w naszej polityce wschodniej i relacjach z Ukrainą – rzezi wołyńskiej. To zagadnienie jest przedmiotem zainteresowania nie tylko dla historyków, lecz także dla dyplomacji. Metoda dyplomacji zawiera sposoby radzenia sobie narodów z historią w ich zewnętrznych relacjach, szczególnie takich, gdy narodowe pojednanie uważa się za strategiczny cel dwustronnych relacji. Polska i ukraińska dyplomacja mają, po 20 latach impasu, szansę zakończenia konfliktu wokół nieupamiętnienia ofiar rzezi wołyńskiej sprzed 80 lat.

Słowa kluczowe: polska dyplomacja, relacje polsko-ukraińskie, polityka wschodnia, rzeź wołyńska, pamięć historyczna, pojednanie narodowe, dyplomacja historyczna.

Memento mortuorum (pamiętaj o zmarłych). W niniejszym tekście prezentuję starania dyplomacji w dziedzinie polskiej pamięci historycznej na przykładzie jednego z najtrudniejszych jej zagadnień w naszej polityce wschodniej i relacjach z Ukrainą – rzezi wołyńskiej. Przedstawiam to zagadnienie z punktu widzenia jego specyfiki dla dyplomacji, a nie ze względu na jego znaczenie dla historyków. Nie przeciwstawiam tu prawdy historycznej wysiłkom i metodzie dyplomacji, ale świadomie podkreślam odkryte przez wiele dyplomacji na świecie sposoby radzenia sobie narodów z historią w ich zewnętrznych relacjach, gdy trzeba rozliczać winy narodów czy wykonywać ambitne zamierzenia pojednania narodów.

W wielowątkowych narracjach polskiej pamięci historycznej prawie zawsze zetknijemy się z problemem miejsc pamięci, a szczególnie kwestią mogił ofiar lub boha-

terów, cmentarzy, pochówków lub ich braku. Istnienie ofiar, w tym także wydarzeń na Wołyniu – to podstawowy, fizyczny, bezsporny fakt. Problemem współczesności jest **fakt nie-upamiętnienia** miejsc, gdzie ofiary zostały pochowane. To skandal nie tylko polityczny, lecz zniewaga ludzkiego rozumienia szacunku dla przodków, w tym także ofiar wojen, bitew, czy rzezi. Przodkowie muszą mieć mogiły czy kurhany.

Zapewne lepsze wyjaśnienie praktyki oddzielania żywych od zmarłych i chowania zmarłych w oznaczonym miejscu może przynieść antropologia kulturowa, czy literatura antyczna, gdyż rodowód tego zwyczaju jest bardzo zamierzchły, w gruncie rzeczy prehistoryczny. Kurhany, a często bezimienne mogiły to znak nie tylko geograficzny, ale eschatologiczny (miejscie zmarłych w kosmosie) i tożsamościowy – łączność ze wspólnotą (narodową, czy plemienną). To miejsce opłakiwania i rozmowy z przodkami. Metafory dotyczące kultu przodków czy kurhanów to odległe asocjacje przedhistoryczne. Historia i religie przyniosły obrzędy, rytuały czczenia zmarłych, architektura i sztuka dodały piękna cmentarzom, a wojny – liczne miejsca spoczynku poległych bohaterów i ofiar, żołnierzy i zbrodniarzy, w całej Europie, także w Polsce i Ukrainie. Na pewno bohaterowie i inni czczeni zmarli istnieli przed tym, zanim Europa w «Iliadzie» («Gniew Achilla, bogini, głos, obfity w szkody, Który ściągnął klęsk tyle na greckie narody») (Homer, 1930, s. 2), piórem Homera wypowiedziała swoje pierwsze słowo: gniew (Sloterdijk, 2011). Po Homerowym, piśmiennym uprawnieniu gniewu, stał się on wiele razy w historii – nie tylko w micie – przyczyną wojen czy konfliktów, przynoszących ofiary. Antygona Sofoklesa pokazuje, że spór o pochówek prowadzi do tragedii. W tym antycznym utworze jest wiele prawzorów sytuacji, które zdarzyły się stulecia później: konflikt obyczaju ludzkiego z prawem boskim, tragedia rodzinna, presja interesu i potęgi władcy. Z tej perspektywy zapewne można także analizować ukraińską literaturę: Testament Szewczenki, czy narodowe requiem: «Pływe kacza po Tysyni». Taka literatura znajduje także dobitne potwierdzenie w badaniach etnologów, dotyczących narodowej obrzędowości pogrzebowej. Etnolożka O. Boriak twierdzi: po latach pracy «w terenie» mogą stwierdzić (choć brzmi to paradoksalnie!): «nie ma bardziej życiodajnego tematu niż obrzędowość pogrzebowa. To szczyt ludowej filozofii, z jej refleksjami nad sensem istnienia i godziwym życiem. Nad wrażliwością na cudze cierpienie i niezwykłą energią w przewyciężaniu nieszczęścia. Tradycyjna obrzędowość pogrzebowa wyraziście ukazuje swoiste cechy ukraińskie, potwierdza naszą tożsamość» (Boriak, 2021, s. 37).

W polityce wschodniej, w jej zakresie związanym z pamięcią historyczną o ofiarach czy bohaterach spotykamy się zarówno z owymi pradawnymi prawzorami, jak i późniejszymi wpływami kultury chrześcijańskiej, przede wszystkim bizantyjskiego rodowodu. Istotne jest także bogactwo praktyk kształtowania mogił i cmentarzy oraz kultu i szacunku dla zmarłych, kultywowania pamięci o nich, a także ich przywoływania, jak w «Dziadach» Mickiewicza, czy w wielu zwyczajach przekazywanych z dziada pradziada, jak przynoszenie pokarmu zmarłym w pierwszą niedzielę po Wielkanocy czy wznoszenie toastu za zmarłych, który w niektórych regionach przybiera formę «zakurhanego» toastu. Na Białorusi i ukraińskim Polesiu praktykuje się ten zwyczaj, jako znak wyjątkowego szacunku i pamięci o przodkach sprzed wieków i tym samym świadomości naszej z nimi łączności. Wznosi się ten toast już w drodze powrotnej (trzeba zatrzymać konie czy samochody) za wsią czy miastem, w której odbywało się rodzinne czy grupo-

we spotkanie. Na horyzoncie wówczas powinny być widoczne fizycznie (bądź tylko w wyobraźni) kurhany przodków. Za pamięć o nich wznosi się krótki toast. Przymiotnik zakurhanny oznacza zarówno bliskie sąsiedztwo lub obecność kurhanów czy mogił oraz świadome wspomnienie o pogrzebanych w kurhanach przodkach.

W odniesieniu do problemu rzezi wołyńskiej, w którym oprócz ofiar pojawia się także kwestia odpowiedzialności UPA za tę akcję, a także osadzenia jej w nacjonalistycznej ideologii, taka prehistoryczna perspektywa pozwala skoncentrować uwagę na problemie nie-upamiętnienia ofiar. Natomiast historiografia rzezi wołyńskiej, zarówno ukraińska, jak i polska, przynosi dyplomacji, nie naukę i nie przestrożę, lecz problem do rozwiązania i ulokowania w relacjach dwustronnych, by jako ich ważny składnik wpływała na agendę relacji dwustronnych, pozytywnie lub degradująco. W takiej sytuacji wypada połączyć prehistoryczny archetyp oddzielania żywych od zmarłych z historycznymi i współczesnymi tradycjami upamiętniania zmarłych, w tym także ofiar zbrodni. Działa w tej sprawie kulturowa i polityczna logika: spór o rzeź wołyńską i jego ofiary będzie trwał na pewno do czasu, gdy nie powstaną cmentarze czy miejsca pochowania ofiar. Polskie tradycje pogrzebowe i utrwalania pamięci o zmarłych są w gruncie rzeczy podobne i z równie długim prastarym rodowodem, jak te w Ukrainie. Miejsce pochówku i oznaczony grób są tu bardzo silnym kulturowym i etycznym kanonem. Niestety obie strony silniej eksponowały w ostatnich dekadach historyczny spór wokół rzezi wołyńskiej, niż etyczno-kulturowy obowiązek upamiętnienia ofiar.

Praktyka lokowania cmentarzy niemieckich żołnierzy w Polsce, upamiętniania miejsc Holokaustu, a także memoriał polskich Ofiar w Katyniu złagodziły, mimo obaw, spory w tych kwestiach. Obawy i napięcia bowiem z reguły trwają do czasu faktycznego zbudowania miejsca pamięci. To upamiętnienia – jako fakt kulturowy i emocjonalny – ograniczają **gniew nie-upamiętnienia**. Nawet najmocniej ugruntowana prawda historyczna tu nie pomoże, a w przypadku zbrodni wołyńskiej wciąż mamy do czynienia z kontrowersją, a obecnie może nawet z monologami obu środowisk historycznych.

Chwała więc politycznemu porozumieniu ministrów Radosława Sikorskiego i Andrija Sybihi z listopada 2024 r., które stawia jako pierwszorzędne zadanie: ekshumacje i pochówki ofiar, a historykom oczywiście nie zamyka drogi do dalszych prac (Sikorski po spotkaniu z szefem MSZ Ukrainy..., 2024).

Winien jestem w tym miejscu uwagę o charakterze metodologicznym. W praktyce stosunków międzynarodowych relacje dwustronne zachowują swoją odrębność czy rytm, zawsze jednak zawierają aspekty wielostronne. Obowiązkiem dyplomacji jest nieustanne lokowanie, a często relatywizowanie czy uzależnianie stosunków dwustronnych z danym krajem w całym środowisku sojuszków, koalicji i relacji dwustronnych z innymi krajami. Badanie stosunków dwustronnych metodologicznie ma sens, gdyż pozwala skoncentrować się na specjalistycznej specyfice danego dwustronnego konstruktów, jednak często badaczom umyka całe dyplomatyczne misterium przepływów tematów, a często decyzji, jakie podejmuje się w relacjach dwustronnych ze względu np. na zobowiązania sojusznicze czy relacje z innymi krajami. Relacje polsko – ukraińskie często przedstawia się jako odrębny temat, a w badaniach nad ich częścią, jaką jest dziedzictwo kulturowe czy pamięć historyczna czasem można zauważyć tendencję do ekskluzywnego traktowania wyłącznie prac polskich czy ukraińskich historyków. Być może w badaniach historycz-

nych ma to uzasadnienie, natomiast w tej części dyplomacji, która zajmuje się pamięcią historyczną, czy miejscami pamięci, przyjęcie takiego podejścia prowadziłoby do niepożądanego i destruktywnego partykularyzmu. Zdecydowana większość kwestii pamięci historycznej, polskiej, czy innych narodów zawsze wiązała się dla polskiej dyplomacji z konsultacjami, czy uzgodnieniami z wieloma stronami, krajami, czy organizacjami. Warto przypomnieć, że od początku lat 90. tych do 2016 roku ta część dyplomacji, zajmująca się pamięcią historyczną opierała się w Polsce na wysmienitej systemowej współpracy trzech instytucji – MSZ RP, Ministerstwa Kultury i Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Po likwidacji Rady w 2016 r., część kompetencji w sprawie ochrony miejsc pamięci za granicą przejął Instytut Pamięci Narodowej. Czy kwestia polskiej pamięci historycznej w Ukrainie, w tym sprawa rzezi wołyńskiej miała tu być wyjątkiem? Bynajmniej, chociaż obecnie faktycznie, zarówno polska, jak i ukraińska dyplomacja unikają umiędzynarodawiania tej kwestii. To jednak nie oznacza, że nie miała ona i że nie ma zagranicznego rezonansu. Jednym z często przywoływanych w tym kontekście przykładów jest ordynarna gra rosyjskiej dezinformacji w sprawie polsko-ukraińskiej historii. Jednak w latach 90-tych ten aspekt nie był barierą dla polskich wysiłków na rzecz ochrony pamięci narodowej na całym świecie, nie tylko w Ukrainie. Ze względu na fundamentalną społeczną potrzebę wolnego polskiego narodu (po dziesięcioleciach sowieckiego zakłamywania) upamiętnienia prawdy historycznej, polska administracja i dyplomacja podjęła wiele prób rozwiązania kwestii historycznych, szczególnie dotyczących miejsc pamięci w relacjach z Niemcami, Rosją, Białorusią, USA, Izraelem, Iranem, Włochami, itd. Odbывало się to przy wiedzy, a nawet korelacji z tym, co w tej dziedzinie odbywało się w naszych relacjach z Ukrainą. Dorobek Polski w tej dziedzinie jest imponujący i jest naszym kapitałem doświadczeń i wzorców w polityce historycznej. Z tego dorobku Polska korzysta także dzisiaj w rozmowach ze stroną ukraińską na temat mogił ofiar rzezi wołyńskiej. Mam tu na myśli ogromną liczbę prawnie (poprzez umowy międzynarodowe lub dwustronne protokoły) i materialnie wprowadzonych rozwiązań, dotyczących takich zagadnień, jak restauracja polskiego cmentarza wojennego na Monte Cassino, odnowienie wielu mogił polskich żołnierzy na Białorusi i w Ukrainie, uregulowanie statusu cmentarzy żołnierzy radzieckich w Polsce, upamiętnienie ofiar zbrodni katyńskiej w Katyniu, Piatichatkach i Miednoje, odnowienie polskiego cmentarza w Teheranie, ustalenie statusu miejsc ofiar Holocaustu, czy miejsca pochówków żołnierzy Wehrmachtu w Polsce, itd.

W każdej publicystyce naukowej metodologicznie istotny jest także problem społecznej popularności, rozpoznania tematu czy naukowej wiedzy. Nie sposób temu tematu odmówić politycznej i społecznej popularności. Wciąż jednak pojawia się argument, że wiedza o rzezi wołyńskiej jest nikła, tak w Ukrainie, jak i w Polsce. Być może, tylko, co z tego? Publikacji prasowych i książkowych jest sporo i tu i tam. To wystarczająca jakość, by powiedzieć, że ci ukraińscy i polscy historycy i politycy, którzy mają to poważnie potraktować – wiedzą o czym mówią. Jeśli unikają konkluzji, czy decyzji, bo rzekomo nie wszystko wiadomo, to oczywiście mają rację, bo zawsze nie wszystko wiadomo, lecz powinni zauważyć, że poradzenie sobie z problemem rzezi wołyńskiej nie odbędzie się już (tj. w ćwierćwiecze po uznaniu tego zagadnienia za istotne politycznie i społecznie) jedynie w obszarze «wiedzy» historycznej, lecz z wykorzystaniem innych punktów widzenia i innych sfer wiedzy – antropologii kulturowej, historii etyki, dziejów pojednania narodów w Europie, prawa międzynarodowego. W sprawie mordów

na Wołyniu obie strony operują bowiem w wielu sferach: naukowej wiedzy historycznej, społecznej popularyzacji i dezinformacji, mechanizmach dwustronnej i międzynarodowej dyplomacji. Warto wykorzystać fakt, że w kwestii szacunku dla zmarłych wiedza i tradycja społeczna jest powszechna. Ludzka kondycja, a może i moralność zaczęły się m.in. z oddzielaniem świata żywych od zmarłych, czyli pochówki, kurhany były pierwiej niż jakiegokolwiek kodeksy, czy książki czy narody. Szacunek dla przodków, ofiar, pamięć o nich, także poprzez fizyczne miejsce złożenia ich szczątków to uniwersalny kod, który jednakowo sprawnie funkcjonuje w Polsce i w Ukrainie.

Powrót do Europy (50 rocznica – nie wszystko naraz). Z perspektywy ostatnich lat problem odpowiedzialności Ukrainy za rzeź wołyńską jest najsilniejszą kontrowersją w relacjach dwustronnych, której rozwiązania oczekuje polskie społeczeństwo, a elity polityczne od poradzenia sobie z tą sprawą przez Ukrainę, uzależniają jakość relacji polsko – ukraińskich w przyszłości. Ale nie zawsze tak było, to znaczy nie zawsze rzeź wołyńska była ważną kwestią w relacjach dwustronnych, czy polityce zagranicznej RP, a także nawet gdy stawała się ważną, nie zawsze była wyłącznie kontrowersją. Pierwszą dekadą polityki zagranicznej niepodległej RP od 1989 r. wyznaczał bowiem rytm «powrotu do Europy» – polityki z wyraźnymi europejskimi kierunkowskazami polskiej polityki bezpieczeństwa, wolnorynkowej gospodarki i demokratycznych instytucji – wejściem do NATO – w 1999 r. i Unii Europejskiej – w 2004 r. (Kaczorowska, 2024). W tym kontekście polityka pamięci narodowej zyskiwała specyficzny koloryt dobrosąsiedzkich relacji z krajami Europy Centralnej i Wschodniej i adaptowaniem międzynarodowych standardów w kwestiach humanitarnych, czy mniejszości narodowych do polskiego prawa i dyplomatycznych praktyk. Prezydent RP – Lech Wałęsa i Ukrainy – Leonid Krawczuk postanowili przemilczeć 50 tą rocznicę rzezi wołyńskiej i sam problem rozrachunku z prawdą historyczną i politycznym problemem, jakim była ocena tych wydarzeń (Zbrodnia wołyńska to ludobójstwo?, 2013). Późniejsze wypowiedzi byłego prezydenta Ukrainy interpretuję, jako jego przywiązanie do pomysłu wyciszenia tej kwestii. Krawczuk twierdził, że jest wiele ofiar, o których nie wiemy i ocenę tamtych wydarzeń powinno się wydawać dopiero po zebraniu wszystkich informacji. Leonid Krawczuk nie zgadza się ze stwierdzeniem, że 70 lat temu Ukraińcy dokonali ludobójstwa na Polakach. Argumentuje, że to międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze orzeka, czy zbrodnia jest ludobójstwem. Krawczuk dodał, że jeżeli Polacy będą mówić o ludobójstwie na Wołyniu, Ukraińcy mogą zacząć tak określać akcję «Wisła» i nie doprowadzi to donikąd.

Wykalkulowane milczenie obu stron było podyktowane mechanizmem i treścią ówczesnej europejskiej dyplomacji, m.in. postulatem układania relacji dwustronnych zgodnie z linią konstruowania mapy posowieckiego obszaru Europy na hasłach dobrego sąsiedztwa. Co do tego hasła zgadzały się zarówno polskie, jak i ukraińskie elity polityczne. Dla obu oznaczało ono jednak inne szlaki w polityce zagranicznej – jednoznacznie proeuropejski i proatlantycki kurs polskiej polityki zagranicznej i wielowektorowa polityka Ukrainy. Polska dyplomacja przystawała na argumenty ówczesnego ambasadora Ukrainy w RP Hennadiya Udowenki (od września 1992 r. do sierpnia 1994 r. Udowenko był ambasadorem Ukrainy w Polsce), że próba uczczenia 50 rocznicy mordów na Wołyniu doprowadziłaby do zaostrzenia relacji dwustronnych. Strona polska przyjmowała taką argumentację z pełną powagą i co brzmi dzisiaj kontrowersyjnie, akceptowała tezę, że przemilczenie kwestii wołyńskiej nie stoi w sprzeczności z realizacją podstawo-

wych priorytetów polityki zagranicznej RP w kilka lat po rozpadzie ZSRR (Harasymiw, 2019). W warunkach dekompozycji zależności wielu krajów od Rosji oraz konstruowania przez Polskę sąsiedzkich partnerstw i nowego geopolitycznego środowiska, odsuwanie kwestii historycznych w relacjach z Ukrainą na drugi plan było taktyką przynoszącą pozytywny skutek, czyli utrwalenie i wzmocnienie naszych starań o strukturalne, a nie jedynie patetyczne i metaforyczne przyłączenie się do świata Zachodu.

Symbolicznym i pełnym treści było błyskawiczne przyjęcie w Polsce decyzji o uznaniu niepodległości Ukrainy w dniu 2 grudnia 1991 r. Oznaczało ono bowiem z jednej strony otwarcie nowej epoki, czyli *de facto* polsko-ukraińskich relacji, jako niezależnych państw, a z drugiej polityczną zgodę na przyjęcie pojałtańskiego kształtu granic w Europie. Ukraina stawała się kluczowym partnerem w naszej polityce wschodniej. Polska zajęła pierwsze miejsce w dyplomatycznym wyścigu krajów, które w grudniu 1991 r. uznały niepodległość Ukrainy. Formalny akt ogłoszenia niepodległości Ukrainy uchwaliła Rada Najwyższa Ukrainy 24 sierpnia 1991 r. Ta decyzja została zatwierdzona podczas referendum niepodległościowego 1 grudnia tego samego roku. Wzięło w nim udział 84 proc. uprawnionych do głosowania, 90 proc. głosowało za. Polska i Kanada uznały niepodległość Ukrainy prawie równocześnie następnego dnia – 2 grudnia 1991 r.

Można szacować szanse wyboru innego państwa jako klucza dla naszej polityki na Wschodzie. Ale cóż to mógłby być za wybór – Białoruś, Litwa, Rosja? Ani Litwa, ani Białoruś nie miały wówczas zauważalnej geopolitycznej wagi. Orientacja na Rosję jako na źródło inspiracji i geopolitycznych decyzji została zakwestionowana, nie tylko przez podejrzenie (bliskie pewności), że nowa Rosja po 1991 r. będzie prowadzić podobną politykę zagraniczną jak ZSRR, lecz przez wykształcenie się w dekadach poprzedzających rozpad Związku Sowieckiego niezależnej myśli politycznej o polityce zagranicznej niepodległej Polski. W gruncie rzeczy – mimo silnej do drugiej wojny światowej tendencji endeckiej tj. *Russia first* (nawet jeśli Rosja jest przeciwnikiem) – polskie powojenne środowiska emigracyjne i opozycyjne w kraju były zgodne, że to *West first*, a wobec Wschodu powadzimy politykę, wspomagającą ten główny nurt. Z tego punktu widzenia stawka na Ukrainę była zrozumiała, a w praktyce nawet finezyjna. Skoro nie Rosja, to chociażby potencjał demograficzny, gospodarczy i polityczny niezależnej Ukrainy w porównaniu z innymi krajami byłego ZSRR wywoływał wrażenie, że ten kraj jest «obiektem pierwszego wyboru». Finezja polegała w tym wypadku na wyjątkowo konsekwentnej, dynamicznej i oryginalnej polityce zainicjowanej przez polskie elity polityczne wobec Ukrainy od pierwszych dni jej niepodległości.

Polska dyplomacja była wyposażona w tamtym czasie w świadomą intuicję uzupełnienia głównego zadania strategicznego, jakim było ułożenie Polski w orbicie Zachodu, rozwiniętą polityką wschodnią. Polityka wschodnia znalazła się więc w pozytywnej korelacji z naszymi relacjami z Zachodem. *Nota bene*, takie też były oczekiwania naszych zachodnich partnerów. W USA i Europie Zachodniej rozumiano, że po rozpadzie ZSRR wyłania się nie tylko nowa Rosja, lecz grupa nowych państw w Europie Centralnej i Wschodniej, które będą kształtowały samodzielnie swoje ustroje polityczne i systemy gospodarcze. Z dużą dozą realizmu postanowiono więc, że po zakończeniu (wygraniu) zimnej wojny Sojusz Północnoatlantycki nie dokona samorozwiązania, lecz zdefiniuje swoje zadania odpowiednio do nowej sytuacji strategicznej w Europie. W lipcu 1990 r., w dużej mierze dzięki aktywnemu przywództwu prezydenta USA G. Bu-

sha, deklaracja szczytu londyńskiego NATO ustanowiła nowe cele Sojuszu, wezwała do zmian w strategii, ogłosiła, że Sojusz przestaje uważać Rosję za swojego przeciwnika. Deklaracja Londyńska mówiła o «budowaniu partnerskich stosunków» z państwami Europy Środkowej i Wschodniej, rozumianych, jako m.in. nawiązywanie kontaktów dyplomatycznych indywidualnie przez te państwa z NATO. Dialog polityczny i następnie rozwój kontaktów wojskowych pomiędzy państwami dotąd przeciwnych bloków polityczno-wojskowych, stały się elementami adaptacji Sojuszu do nowych realiów geopolitycznych. Inicjatywa należała od początku do państw NATO, wytwarzając wśród niektórych państw i społeczeństw byłego Układu Warszawskiego nadzieje, że otwarta została furta do szybkiego członkostwa w Sojuszu.

Ideowym źródłem polskiej polityki wschodniej początków lat dziewięćdziesiątych były myśl i piśmiennictwo Jerzego Giedroycia, Juliusza Mieroszewskiego, Leopolda Ungera, Jerzego Pomianowskiego. jeden w wybijających się projektantów polskiej emigracyjnej myśli niepodległościowej Juliusz Mieroszewski pisał: «Niepodległość w polskim rozumieniu oznacza niepodległość od Rosji. Wydaje mi się również, że ów cel nie jest możliwy do osiągnięcia inaczej jak poprzez zjednanie przyjaźni i zaufania narodów, które oddzielają nas od rdzennej Rosji. Im więcej będzie się liczył ambasador polski w wolnym Kijowie – tym więcej będzie się liczył ambasador polski w Moskwie» (Mieroszewski, 1970, s. 29). Senat RP na mocy uchwały ogłosił 2026 r. «rokiem Giedroycia»: «W 120. rocznicę urodzin Jerzego Giedroycia Senat postanawia oddać hołd jednemu z najważniejszych myślicieli politycznych XX wieku. Jako założyciel i redaktor naczelnny paryskiej „Kultury” oraz wieloletni współpracownik wielu polskich i międzynarodowych instytucji Jerzy Giedroyc przyczynił się do kształtowania polskiej myśli politycznej oraz promowania idei wolnościowych i demokratycznych w kraju i na świecie» (Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej..., 2025, 14 maja).

W czasie zimnej wojny, której celem miało być także zabetonowanie politycznej wyobraźni, jedynie Jerzy Giedroyc ze swoim środowiskiem «Kultury» upominał się o niepodległość Ukrainy, Litwy i Białorusi. Jego koncepcja równoprawnych stosunków Polski z niepodległymi Ukrainą, Białorusią i Litwą, z poszanowaniem granic państwowych, mniejszości narodowych i prawdy historycznej, została podchwyciona przez elity polityczne i rządy RP, poczynając od 1989 roku. Te tendencje pojawiały się już wcześniej – w ruchu «Solidarności» czy literaturze podziemnej na ten temat. W przesłaniu I Zjazdu Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego «Solidarność» do ludzi pracy Europy Wschodniej (wrzesień 1981) czytamy: «Delegaci zebrani w Gdańsku na I Zjeździe Delegatów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” przesyłają robotnikom Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Rumunii, Węgier i wszystkich narodów Związku Radzieckiego – pozdrowienia i wyrazy poparcia. Jako pierwszy, niezależny związek zawodowy w naszej powojennej historii głęboko czujemy wspólnotę naszych losów. Zapewniamy, że wbrew kłamstwu szerzonemu w waszych krajach, jesteśmy autentyczną, 10-milionową organizacją pracowników, powołaną w wyniku robotniczych strajków. Naszym celem jest walka o poprawę bytu wszystkich ludzi pracy. Popieramy tych z was, którzy zdecydowali się wejść na trudną drogę walki o wolny ruch związkowy. Wierzimy, że już niedługo wasi i nasi przedstawiciele będą się mogli spotkać celem wymiany związkowych doświadczeń». Istotne było przeczucie, że Polsce będzie potrzebne skonstruowanie przyjaznego sąsiedzkiego oto-

czenia. Idee Giedroycia i wzór (nieco wyidealizowany) zgodnego współżycia narodów Rzeczypospolitej Obojga Narodów stały się wskazówkami dla konkretnych politycznych projektów. Początkowo chodziło o zbudowanie sieci traktatów o dobrym sąsiedztwie i prawne potwierdzenie granic (Skubiszewski, 1997). Dokumentację tej polityki zawiera między innymi publikacja jej głównego architekta min. Krzysztofa Skubiszewskiego. Ważne stało się także ożywienie współpracy gospodarczej, poszanowanie praw Polaków w tych krajach, umożliwienie swobodnego przekraczania granic, współpraca regionów i samorządów, obecność polskiej kultury, ochrona polskiego dziedzictwa narodowego na ziemiach naszych sąsiadów. Tworzono pragmatyczną politykę z listą konkretnych zadań, opartą na szerszej wizji, której składnikami były koncepcje paryskiej «Kultury», hasło powrotu do Europy (integracja europejska) i dobre sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie stawały się fragmentem nowej historii politycznej Europy.

Polityka partnerstwa z Ukrainą miała kilka faz. W epoce prezydenta L. Wałęsy mówiono o ścisłych związkach, podpisano traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy (maj 1992) oraz powołano Komitet Konsultacyjny Prezydentów. Ani prezydent Wałęsa, ani prezydent Ukrainy L. Krawczuk nie znaleźli w tamtym czasie powodów do eksplorowania i stosowania bardziej eksklusywnych czy ryzykownych form współpracy. Niepotrzebnym ryzykiem byłoby m.in. podjęcie kwestii rzezi wołyńskiej, czy namawianie Ukrainy do bardziej ofensywnego kursu proatlantyckiego. W obu krajach, *nota bene*, przyjmowano taką politykę z aprobatą, której jedną z przyczyn było przyjmowanie odwaznej, a nawet ryzykownej polityki wobec Rosji, także w kwestiach pamięci historycznej.

Uregulowane i przyjazne relacje z Ukrainą, Litwą i Białorusią były jak najbardziej atutem w naszej polityce wobec Rosji. Dla Zachodu były swoistym «*świadcstwem moralności*»¹ Polski i wyrazem zdolności naszego kraju do odgrywania roli proeuropejskiego organizatora nowej Europy Centralnej, a dyplomacji rosyjskiej zamykały drogę do ewentualnych manipulacji przeciw Polsce poprzez te trzy kraje. W takich

¹ W ostatnich latach, szczególnie w czasie drugiej prezydentury D. Trumpa modele zachowań w realiach relacji Wschód – Zachód z lat 90. tych ocenia się z punktu widzenia tzw. «pragmatyzmu», «realizmu», «pierwszeństwa interesów narodowych», czyli z lekką ironią i pobłażliwością. Podkreślam jednak, że takie postulaty, jak przestrzeganie wartości demokratycznych, demokratyczna transformacja instytucji politycznych, spełnienie standardów NATOwskiej polityki «Open Door», czy integracji europejskiej były realiami ówczesnej dyplomacji państw Europy Centralnej, a ich spełnienie było wyrazem proeuropejskich ambicji naszego regionu, a przede wszystkim wkomponowaniem naszej racji stanu (interesu narodowego) w europejskie i transatlantyckie ramy. W tej fazie polityki Zachodu dyplomacja Europy Centralnej jak najbardziej musiały pragmatycznie i odpowiedzialnie podwyższać wiarygodność swoich krajów wobec przyszłych sojuszników z NATO czy UE, poprzez dawanie świadectwa (często traktatowego), że potrafią dwustronne napięcia rozwiązywać jeszcze przed wstąpieniem do Sojuszu. Sam Traktat Północnoatlantycki, szczególnie jego trzy pierwsze artykuły były dla kandydatów do Sojuszu rozszyfrowywane jako zobowiązanie do załatwienia wszelkich sporów międzynarodowych, w które mogłyby zostać zaangażowane, umocnienia swych wolnych instytucji i wykazania swojej zdolności do odparcia zbrojnej napaści, jeszcze przed przyjęciem do Sojuszu. To wszak nie matematyka, lecz dyplomacja z jej naturalną niejednoznacznością interpretacji standardów i zasad. Nie jest przecież w relacjach międzynarodowych (nawet sojuszniczych) czasem łatwo stwierdzić, czy dany kraj wykazał się wystarczającym poziomem praworządności czy dojrzałości instytucji demokratycznych. A dany kraj oczywiście będzie odrzucał jakiegokolwiek zarzuty, jeśli się takie pojawią. Dlatego sojusznicy narzucają kandydatom swoistą grę: przed wstąpieniem rygorystyczne i wysokie wymagania, po wstąpieniu nadzieja wszystkich, że żaden z krajów nie zechce zasadniczo podważyć reguł Sojuszu.

okolicznościach jako pryncypialnie ważną dla Polski kwestię forsowano zagadnienie odpowiedzialności Rosji za zbrodnię katyńską, czyli rozstrzelanie przez NKWD wiosną 1940 roku prawie 22 tys. obywateli Polski (w tym 15 tys. oficerów Wojska Polskiego i Policji Państwowej). W wyniku polskich starań i nacisków, w 1992 r. na polecenie prezydenta Borysa Jelcyna wydano uwierzytelnione kopie dokumentów zbrodni katyńskiej, a 25 sierpnia 1993 r. w czasie wizyty w Polsce prezydent Rosji Borys Jelcyn złożył kwiaty pod Krzyżem Katyńskim na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach i wypowiedział słowo: «Wybaczenie». Zgodnie z uchwałą Sejmu RP (Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, 2024, 13 sierpnia), zbrodnia ta ma znamiona ludobójstwa i jest kwalifikowana jako zbrodnia wojenna, zbrodnia przeciwko ludzkości, zbrodnia przeciwko pokojowi i zbrodnia komunistyczna (Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej..., 1990). Sejm uznał zbrodnię katyńską za zbrodnię wojenną i zbrodnię przeciwko ludzkości, wskazując, że ma ona znamiona ludobójstwa. W kolejnych latach Sejm przyjmował uchwały upamiętniające ofiary i podkreślające konieczność pielęgnowania pamięci o Katyniu jako o jednym z najtragiczniejszych wydarzeń w historii Polski. Ostatnią chronologicznie uchwałą w sprawie zbrodni katyńskiej Sejm RP podjął 24 lipca 2024 r., ustanawiając rok 2025 Rokiem Polskich Bohaterów z Katynia, Charkowa, Miednoje, Bykowni i innych miejsc.

Zainicjowanie polityki pamięci historycznej w relacjach z naszymi sąsiadami wymagało poza instytucjonalnymi instrumentami (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) zarówno politycznych, jak i prawnych regulacji. Do rangi politycznych można tu zaliczyć zawarte w tamtym czasie traktaty o dobrym sąsiedztwie m.in. z Białorusią, Rosją, Ukrainą czy Litwą i wyniki intensywnego dialogu politycznego z każdym z tych krajów. Kibicowaliśmy nawet Jelcynowskiemu demokratycznym reformom, a także młodej białoruskiej demokracji, w czasie gdy szefem państwa był przewodniczący RN RB Stanisław Szuszkiewicz. W sprawie grobów ofiar wojen przełożono międzynarodowy standard Konwencji Genewskich o ochronie ofiar wojny na dwustronne umowy (Konwencje o ochronie ofiar wojny..., 1956).

Świadectwem, jak ważny był w dyplomacji kontekst dobrego sąsiedztwa było podpisanie prawie równocześnie trzech umów. W 1994 r. zostały zawarte umowy: – 22 lutego – między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji (Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej..., 1994, 22 lutego) oraz – 21 marca – między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych (Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej..., 1994, 21 marca), a 21 stycznia 1995 r. umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o ochronie grobów i miejsc pamięci ofiar wojen i represji (Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej..., 1995 r, 21 stycznia). Umowy te umożliwiają m.in. rozwiązywanie spraw związanych z ustalaniem, rejestracją, urządzeniem, zachowaniem i należyтым utrzymaniem miejsc pamięci i spoczynku, dokonywanie ekshumacji szczątków ofiar walk o niepodległość oraz wojen lub represji. Podobne cele wpisano także do podpisanej kilka lat później (8 grudnia 2003 r.) umowy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Federalnej Niemiec o grobach ofiar wojen i przemocy totalitarnej (Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej..., 2003, 8 grudnia).

Umowy te stanowiły główną podstawę decyzji o wybudowaniu cmentarzy wojennych w Charkowie (otwarty 17 czerwca 2000 r.), w Katyniu (otwarty 28 lipca 2000 r.),

w Miednoje (otwarty 2 września 2000 r.) i w Bykowni (otwarty 21 września 2012 r.), a wcześniej, dla przeprowadzanych w tych miejscach prac poszukiwawczych i ekshumacyjnych. W Ukrainie badania prowadzono w Piatichatkach w latach 1991 i 1994–1996 i w Bykowni (1989 r. i 2004–2011).

60 rocznica, czyli o przydatności strategicznego partnerstwa. Pomysł konstruowania relacji Polski i Ukrainy w formule strategicznego partnerstwa zadeklarowali w 1996 r. kolejni prezydenci obu krajów: Aleksander Kwaśniewski i Leonid Kuczma. Jego uzupełnieniem stało się oświadczenie obu prezydentów z 1997 r. o pojednaniu narodowym, czyli zarazem zachowania pamięci o przeszłości i myśleniu o przyszłości (Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu, 1997). Warto uzmysłowić sobie wysoką stawkę, o jaką starała się wówczas Polska w polityce światowej oraz ryzyko jedynie względnej stabilności wewnętrznej polityki ukraińskiej i jej znaczące gospodarcze i polityczne uzależnienie od Rosji. Czy Polska starająca się już wówczas o wejście do NATO i UE mogła pozwolić sobie na ograniczenie polityki wschodniej do zachowania jej na poziomie wyłącznie dobrego sąsiedztwa, minimalizowania ryzyka, lub utrzymywania przyjaznego dystansu, bez dodawania strategicznych związków z Ukrainą? Stawiam tezę, że właśnie strategiczne partnerstwo, rozszerzające horyzont relacji Polski i Ukrainy z wyłącznie dwustronnej agendy na zagadnienia bezpieczeństwa międzynarodowego, europejskiej integracji i bezpieczeństwa energetycznego w regionie, umożliwiałoby regulowanie dwustronnej problematyki, także w odniesieniu do pamięci historycznej. Zdaję sobie sprawę, że w historiografii scenariusze alternatywne nie są akceptowane, w dyplomacji natomiast musimy zakładać wiele przyszłych scenariuszy. W ramach prewencji (ograniczanie zagrożeń), czy odstraszenia, trzeba podjąć działania, by czemuś zapobiec lub zniwelować zagrożenie, czyli tak naprawdę, by się coś nie wydarzyło, wyobraziwszy sobie wcześniej, cóż to za okropnemu scenariuszowi zapobiegamy. Gdy oczekujemy natomiast pozytywnego scenariusza, czyli by dyplomacja przyniosła zyski, zazwyczaj musimy założyć plan, często długoterminowy i angażujący instytucje państwowe przynajmniej na kilka lat. W przypadku niezastosowania w relacjach z Ukrainą koncepcji strategicznego partnerstwa, zamykając się jedynie w ramach polityki sąsiedztwa, moglibyśmy się nie doczekać otwarcia Cmentarza Orłąt we Lwowie w 2005 r., czy sukcesu polskiej mediacji w czasie pomarańczowej rewolucji, a także nadania najwyższej politycznej i publicznej rangi kwestii rzezi wołyńskiej. Dorobek polityki wschodniej z tamtego czasu mógłby się w takiej sytuacji ograniczyć jedynie do otwarcia memoriału w Katyniu.

Co bardziej dramatyczne, ostatnie 30 lat przekonuje nas do realistycznej konstatacji – nie tylko dzisiaj, ale także już w czasie Rosji Jelcyna i od początku rządów Łukaszenki, że przemiany systemu bezpieczeństwa w Europie nie przebiegają wyłącznie według jednego pożądanego przez nas scenariusza, a relacje z Białorusią i Rosją już wiele lat temu straciły dla Polski strategiczną wartość, a obecnie są strategicznym zagrożeniem.

Europejska perspektywa. W polskiej myśli politycznej lat dziewięćdziesiątych pojawiło się unikatowe w historii dwudziestowiecznej polskiej myśli politycznej przekonanie, że dwustronne zagadnienia pamięci historycznej można wkomponować w pozytywną agendę polskiej europejskiej przyszłości.

Polska już we wczesnym etapie negocjacji o wstąpienie do Unii Europejskiej zachęcała do stworzenia wschodniego wymiaru UE. W przemówieniu rozpoczynającym nasze

negocjacje o członkostwo min. Bronisław Geremek zaznaczał: «Jesteśmy przekonani, że członkostwo Polski w Unii Europejskiej jest korzystne z punktu widzenia bezpieczeństwa i stabilności na kontynencie. Rozwijając i tak już dobre relacje ze wszystkimi sąsiadami oraz współpracę regionalną, Polska ustabilizuje bezpieczeństwo i demokrację w całym regionie. Tak pomyślany udział Polski we Wspólnej Polityce Zagranicznej i Bezpieczeństwa wzmocni politykę UE wobec wschodnich sąsiadów, przyczyniając się do rozwoju otwartych i partnerskich relacji z państwami pozostającymi poza rozszerzoną Unią» (Wystąpienie ministra spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, 1998).

Wsparcie europejskich aspiracji Ukrainy stało się stałą linią polskiej polityki zagranicznej na wielu forach i formatach. Stało się także jednym z tematów rozmów politycznych na wszystkich szczeblach. A to dyplomacja otwartymi, ale znaczonymi kartami – wiadomo było, że Polska do UE wejdzie, a Ukraina nie. Wywoływało to często napięcia związane z prognozowaniem tej przyszłej politycznej realności – sąsiedztwa rozszerzonej Unii z grupą krajów Europy Wschodniej. Ukraińscy politycy mówili w tym wypadku o powstawaniu nowej kurtyny – *aksamitnej* – w miejsce *żelaznej* z czasów zimnej wojny. Ich obawy wiązały się z koniecznością ponownego wprowadzenia ruchu wizowego czy ograniczeniami w dostępie do unijnego rynku. W Ministerstwie Spraw Zagranicznych rejestrowaliśmy wiele sygnałów niepokoju strony ukraińskiej w sprawie konsekwencji rozszerzania Unii. Na jedno ze spotkań ministrów spraw zagranicznych RP i Ukrainy przygotowaliśmy więc specjalny projekt powołania odrębnej «Stałej Polsko-Ukraińskiej Konferencji ds. Integracji Europejskiej». W kwietniu 1999 r. w czasie spotkania min. Bronisława Geremka i Borysa Tarasiuka, ukraiński minister zgodnie z naszymi przewidywaniami wysunął wiele pretensji do Unii i Polski, dotyczących niepewnego statusu Ukrainy po planowanym rozszerzeniu Unii. Po takim *dictum* min. Geremek natychmiast zaproponował powołanie specjalnej stałej konferencji dla polskich i ukraińskich ekspertów na temat integracji europejskiej. Pomysł został przyjęty i w kolejnych latach odbyło się kilkanaście sesji tej Konferencji, a politycy zyskali *alibi*, że Polska i Ukraina dysponuje specjalnym forum do pogłębionego dialogu na temat integracji europejskiej.

Polska konsekwentnie podnosiła kwestie Ukrainy na europejskim forum. Dwa główne kraje Unii – Niemcy i Francja zakładały w swoich politycznych koncepcjach, że rozszerzona Unia Europejska będzie dbać o stabilność regionu Wschodniej Europy. W tym względzie zaangażowanie Polski było jak najbardziej pożądane. Na spotkaniach Trójkąta Weimarskiego często nasi przedstawiciele prezentowali oceny postępów bądź regresu w zakresie deimperializacji i modernizacji Rosji, czy też powodzenia reform lub oligarchizacji ukraińskiego systemu politycznego czy gospodarki. Według prezydenta A. Kwaśniewskiego, jego uwagom na temat Rosji prezydent Francji J. Chirac i kanclerz Niemiec G. Schröder przysłuchiwali się z zaciekawieniem, natomiast opinie o Ukrainie przyjmowali ze zniecierpliwieniem. Lecz musieli, tak czy inaczej, wysłuchać obydwu kwestii.

Przełom w sympatiach wobec Ukrainy nastąpił po pomarańczowej rewolucji. Unia Europejska, wg naszych ocen była gotowa wesprzeć ukraińskie dążenia do integracji z UE, włącznie z określeniem perspektywy członkostwa tego kraju w Unii. Osobiście sprzyjał temu obecny jako negocjator w czasie pomarańczowej rewolucji Javier Solana – wysoki przedstawiciel Unii do spraw zagranicznych i polityki bezpieczeństwa. Jednak strona ukraińska nie wykorzystała tej szansy. Mimo zamieszania z wyznaczeniem przez

elity ukraińskie konsekwentnej, proeuropejskiej polityki udawało się osiągnąć stałe społeczne poparcie dla UE, a czasem konkretne rozwiązania. Osobiście udało mi się nakłonić prezydenta W. Juszczenkę do zniesienia ruchu wizowego dla obywateli UE i USA, oczywiście przy zgodzie na pozostawienie obowiązku wizowego dla obywateli Ukrainy. Wykorzystałem czas, jaki spędziliśmy w trójkę – prezydent W. Juszczenko, m.in. SZ Borys Tarasiuk i ja, czekając na zgodę na wylot prezydenckiego samolotu do Krakowa na uroczystości 60 rocznicy wyzwolenia obozu w Auschwitz w styczniu 2005 r. Ponieważ była koszmarna pogoda, oczekiwanie się przydłużyło do kilku godzin. Powoływałem się na przykład wielu krajów, m.in. Polski, które zastosowały takie rozwiązanie wobec obywateli państw europejskich, USA i Kanady. Tarasiuk przypominał o zasadzie wzajemności i co zawsze istotne dla szefów MSZ o utracie wpływów z opłat wizowych. Tłumaczyłem, że gdzie indziej należy poszukiwać korzyści finansowych z takiego kroku – w dochodach pozyskanych z zapewne kilkakrotnie większej liczby cudzoziemców, którzy będą przyjeżdżać na Ukrainę. Rzeczywiście po kilku miesiącach władze Ukrainy zniosły obowiązek posiadania wiz przez obywateli UE przy wjeździe na Ukrainę.

Co interesujące z punktu widzenia sposobów interpretacji zasad stosowanych w dyplomacji, podobne rozmowy podjąłem także z ambasadorem FR w Kijowie, byłym premierem Rosji W. Czernomyrdinem. Przekonywałem go, że Rosja także może znieść wizy dla obywateli UE, zanim uczyni to Unia. W. Czernomyrdin przyjmując za uprawnione tego typu rozwiązania, poinformował jednak, że Rosja stosuje zasadę wzajemności rygorystycznie i dosłownie, czyli wiza za wizę. Takie zupełnie nieelastyczne stanowisko może być zrozumiałe w kontekście strategicznych kalkulacji Rosji, które nie umożliwiają drobnych ustępstw.

Ukraińskie elity polityczne, co prawda wahające się, co do klarownego wyboru orientacji ukraińskiej polityki zagranicznej, prezentowały jasne, negatywne stanowisko w sprawie rosyjskiej sfery wpływów. Prezydent L. Kuczma formułował to w prostym haśle «Ukraina to nie Rosja» (Kuczma, 2004). Zgodność stanowisk Polski i Ukrainy w najważniejszych kwestiach bezpieczeństwa europejskiego stała się trwałym czynnikiem europejskiej stabilizacji. Możliwa stała się także współpraca naszych resortów obrony, wspólne ćwiczenia, a nawet uczestnictwo w misjach bojowych. Bezpośrednia współpraca wojskowa naszych kontyngentów w Kosowie i Iraku potwierdziła istnienie znaczącego potencjału zdolności militarnych obydwu krajów wśród wielu innych sojuszników i partnerów. W styczniu 2005 r. zginęło w Iraku 9 ukraińskich żołnierzy z Wielonarodowej Dywizji, w której walczyli razem z polskimi żołnierzami. Zostaliśmy wspólnie z ówczesnym ambasadorem USA J. Herbstem zaproszeni do udziału w «powitaniu» trumien tych żołnierzy na lotnisku w Kijowie. Jedną z pierwszych decyzji ówczesnego prezydenta Ukrainy W. Juszczuki było wycofanie kontyngentu ukraińskiego z Iraku.

Duża szansa na przyspieszenie debaty o ukraińskim członkostwie w UE i NATO nastąpiła wraz ze zdobyciem przez W. Juszczenkę prezydentury w 2004 r. i zwycięstwem pomarańczowej rewolucji. W tamtym czasie byliśmy w Sojuszu wyjątkowo aktywni we wspieraniu ukraińskich aspiracji. Władze RP wyraźnie deklarowały potrzebę szybkiego przyjęcia Ukrainy do NATO. W latach 2000 – 2004 rr. nasza placówka pełniła rolę tzw. Punktu kontaktowego NATO. Na comiesięcznych spotkaniach z ambasadorami państw NATO mieliśmy okazję do kształtowania ich opinii na temat Ukrainy. W 2003 r.

gościliśmy m.in. Sekretarza Generalnego NATO George Robertsona. Wewnętrzne konflikty w Kijowie, jak i w gruncie rzeczy pasywna polityka zagraniczna władz Ukrainy po pomarańczowej rewolucji spowodowały, że szanse na wypracowanie poważnych decyzji politycznych w Berlinie, Paryżu czy Waszyngtonie w sprawie integracji Ukrainy z instytucjami Zachodu, zanikły.

Redagowanie przeszłości. Po 1989 r. wraz z przemianami demokratycznymi i powstaniem wielu nowych państw w Europie Środkowej i Wschodniej ukształtowała się także bardzo różnorodna mapa obrazów przeszłości. Politycy, kierując się różnymi kalkulacjami, także uwzględniając kontekst własnej polityki wewnętrznej i narodowej mitologii, mogli w relacjach zewnętrznych, szczególnie sąsiedzkich, wykorzystywać te obrazy zarówno do polityki pojednania, jak i wywoływania napięć czy konfliktów. W naszym regionie przeważała tendencja do inicjowania osądu własnej historii, co silnie instrumentalizowała także wola przystąpienia do instytucji Zachodu (Krastew, 2011, s. 8). Podobnie jak po drugiej wojnie w Republice Federalnej Niemiec, budowanie tożsamości nie opierało się na klasycznym dla wczesnych państw narodowych przekonaniu wspólnoty o podzielanym losie ofiary. Słów «my, naród» nie zastępowano sformułowaniem «my, ofiary», lecz «my, sprawcy». Mniej lub bardziej dosłowne rozliczenie się z historią było biletem wstępu do Unii Europejskiej i NATO. Wątek ewentualnej niestabilności Europy Środkowej z powodu tarć narodowościowych czy też konfliktów o historię pojawił się m.in. w USA w czasie dyskusji nad rozszerzeniem NATO, czy też przed debatą o rozszerzeniu UE w postaci tzw. *Paktu Balladura*. Balladura pakt, zawarty w 1993 r., przyjęty w trakcie szczytu Rady Europejskiej w Kopenhadze z inspiracji ówczesnego premiera Francji E. Balladura. Był to projekt działań państw-członków wspólnoty, których celem miała być budowa nowego systemu geopolitycznego i ekonomicznego kontynentu, po zakończeniu zimnej wojny. Dialog na temat politycznych perspektyw w nowej rzeczywistości kontynuowano na konferencji 40 państw europejskich w Paryżu (1994), dokument końcowy spotkania stwierdzał możliwość zawierania przez państwa Europy Środkowo-Wschodniej traktatów o dobrym sąsiedztwie, które stały się częścią paktu stabilizacyjnego.

W Polsce i w Ukrainie przywrócenie pamięci narodowej stało się jednym z istotniejszych procesów politycznych i społecznych. W Ukrainie, konstruującej swoją tożsamość polityczną i społeczną pierwszy raz w dziejach – w granicach od Charkowa do Użhorodu – wątki historyczne stały się jednym z czynników państwowotwórczych. W relacjach dwustronnych elity obu krajów przyjęły omal automatycznie polityczny rytuał i postulat pojednania za podstawę debat o zasługach i winach jednego narodu wobec drugiego. Było to bowiem zgodne z logiką strategicznego partnerstwa, które przewidywało osiąganie wspólnych celów w przyszłości oraz sensem metafory «Nie ma niepodległej Polski bez niepodległej Ukrainy». W warunkach pokojowego współistnienia, z jakim mieliśmy do czynienia w początkach XXI wieku w Europie, ta metafora była strategicznym sworzeniem polsko-ukraińskich relacji, mającym także warsztatowe odzwierciedlenie w pracy obu dyplomacji. Ukraina i Polska zagwarantowały sobie i praktykowały stały zwyczaj konsultowania zagadnień stosunków dwustronnych, jak i zagadnień międzynarodowych. Za tą rutyną częstych konsultacji prezydentów, członków rządu czy dyplomatów, kryła się decyzja, że wśród krajów Europy Wschodniej, właśnie Ukrainie udzielamy takiego zaufania i preferencji do stałych konsultacji, a często i uzgadniania stanowisk.

Politykę pojednania uznano więc za arcyważną. Jej głównymi przedmiotami dla Polski był Cmentarz Orląt we Lwowie i tragedia 1943 r. na Wołyniu. Cmentarz Orląt to jedna z najpiękniejszych nekropolii w Europie. Była taką w czasach, kiedy ją budowano, jest taka i dziś, po renowacji. Ukraińcy z perspektywy niedawno odzyskanej niepodległości krytycznie oceniali politykę władz II Rzeczypospolitej wobec ich narodu. Jednak z naszej perspektywy, gdy na niespodziewanej wojnie za broń chwytają młodzieńcy, poświęcający swoją młodość i życie, ich śmierć staje się poruszającą serca narodową tragedią, godną gloryfikacji, także w architektonicznej formie. Historia tej wojny (1918–1919) pokazuje, jak z polskiego, ale także ukraińskiego punktu widzenia, były nietrwałe i skazane na niepowodzenie idee federalizmu Piłsudskiego czy krótkotrwałych sojuszy polityczno-wojskowych. Trzeba sobie zdawać sprawę, że chwała Orląt jest tym większa, im bardziej uświadamiamy sobie błędy taktyczne naszych dowódców i polityków, chociażby kilkudniową nieobecność polskich żołnierzy we Lwowie. Ukraińcy uważają jednak, że Polacy walcząc o swój Lwów, odebrali im szansę na niepodległość. I dopiero, po prawie stu latach od tych walk, dzięki polityce pojednania i związania się strategicznymi celami, zauważyliśmy, że niepodległość Polski wzmacnia niepodległość Ukrainy, i na odwrót, niepodległa Ukraina wzmacnia pozycję Polski.

Już w 1989 r., jeszcze półlegalnie, przystąpiono do odbudowy panteonu Orląt. Natomiast negocjacje, jaki ostateczny kształt ma mieć obudowany monument trwały od 1995 r. do ostatnich dni przed oficjalnym otwarciem w czerwcu 2005 roku. Na szczęście punkt wyjścia do negocjacji na temat, że cmentarz ma być odtworzony był zrozumiały dla obu stron – zaprzeczenie sowieckiej barbarii niszczenia. Odbudowywanie historii obu stron, nawet tej trudnej oddalało ryzyko pogodzenia się z faktem niszczenia naszego dziedzictwa przez Związek Sowiecki. Dewastacja Cmentarza Orląt była przykładem ideologicznej i fizycznej rozprawy sowieckich urzędników z polsko-ukraińskimi dziejami. W sierpniu 1971 r. rozpoczęto likwidację Cmentarza.

W negocjacjach ważną rolę odgrywała specyfika sytuacji politycznej w Ukrainie – konflikt o rząd dusz pomiędzy Lwowem a Kijowem. Często bywało tak, że po ustępstwach Kijowa, stanowisko radnych lwowskich się usztywniało, w pierwszej kolejności wobec prezydenta Ukrainy, a w konsekwencji wobec prób znalezienia kompromisu ze stroną polską. Mimo sporów o poszczególne detale, odbudowa Cmentarza postępowała dzięki uporowi Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, szczególnie jej sekretarza Andrzeja Przewoźnika. W rozmowach dochodziło równie często do kompromisów jak i kryzysów, jak w 2002 r., kiedy w kwietniu oficjalnie ogłoszono uroczystość otwarcia Cmentarza zaplanowaną na 21 maja 2002 roku. W porozumieniu Marka Siwca – szefa BBN z Jewhenem Marczukiem – sekretarzem RBNiOU z 13 grudnia 2001 roku dotyczące napisu na głównej tablicy Cmentarza uzgodniono, zamiast wcześniej proponowanej wersji: «Polegli za niepodległość Polski», napis «Nieznany żołnierzom bohatersko poległym w walce o Polskę. Nota bene», ostateczne brzmienie napisu: «Tu leży żołnierz polski, poległy za Ojczyznę» ustalono dopiero w czerwcu 2005 roku. Na kilka dni przed tym dniem Rada Miejska Lwowa postawiła nowe warunki, w stosunku do tych uzgodnionych przez władze centralne. Skończyło się na oświadczeniu prezydenta A. Kwaśniewskiego o odwołaniu uroczystości. Prezydent A. Kwaśniewski 18 maja 2002 r. pisał: «Intencją władz polskich nigdy nie było odtworzenie historycznych podziałów ani naruszenie godności narodu

ukraińskiego. Chodzi o upamiętnienie polskich ofiar spoczywających na ukraińskiej ziemi i danie świadectwa historii zgodnie z przyjętymi w świecie standardami. Tymi samymi, które staramy się stosować w Polsce także wobec cmentarzy i mogił ukraińskich».

Kolejny raz wróciliśmy do sprawy Cmentarza Orląt po sukcesie pomarańczowej rewolucji. Po inauguracji prezydentury, 23 stycznia 2005 roku Juszczenko zapewniał prezydenta Kwaśniewskiego, że przejmie odpowiedzialność za znalezienie rozwiązania w sprawie Cmentarza Orląt. Sprzyjającą okolicznością było silne wsparcie zachodniej Ukrainy dla Juszczenki, co dawało nadzieję, że środowiska lwowskie będą sprzyjać także polityce historycznej nowego prezydenta. Udało się doprowadzić do wizyty prezydentów RP i Ukrainy we Lwowie 24 czerwca 2005 roku i sfinalizować uroczystości otwarcia Cmentarza Orląt. Prezydenci w swych przemówieniach inspirowali Polaków i Ukraińców do respektu wobec patriotyzmu obu narodów, który doprowadził w okolicznościach lat 1918–1919 do śmiertelnego boju na ulicach Lwowa.

Wolyn 2003. Kryzys w relacjach dwustronnych, wywołany odwołaniem uroczystości otwarcia Cmentarza Orląt w maju 2002 r. nie został przez żadną ze stron wykorzystany do forsowania jakiegokolwiek negatywnej agendy relacji dwustronnych, czy też osłabienia polskich wysiłków na rzecz promowania strategicznego partnerstwa Polski i Ukrainy na arenie międzynarodowej, choć faktycznie kilka tygodni relacje Kwaśniewski – Kuczma były lodowate. W czerwcu 2002 r. w Rzeszowie doszło do kolejnego spotkania prezydentów. Było to jedyne spotkanie, gdy Kwaśniewski nie rozmawiał z Kuczmą, polecił natomiast włączyć transmisję z meczu, trwających wtedy mistrzostw świata w piłce nożnej. Kryzys w każdym razie został skwitowany z perspektywą, że na następnych spotkaniach politycznych prezydenci powrócą do rozmowy o całym pakiecie spraw dwustronnych i międzynarodowych. W gruncie rzeczy strona polska wzmocniła swoją „kierowniczą” rolę w stosunkach dwustronnych, gdyż to Kuczma i strona ukraińska w poprzednich miesiącach wywołała kilka kryzysów, nie tylko w sprawie Cmentarza Orląt. Na samym Kuczmie ciążyły oskarżenia o niejasną rolę w zabójstwie niezależnego ukraińskiego dziennikarza Georgij Gongadze² i amerykańskie zarzuty o nielegalną sprzedaż produkowanego w Ukrainie radzieckiego systemu radiolokacyjnego dalekiego zasięgu Kolczuga do Iraku. W 2002 r. pojawiły się oskarżenia, że Ukraina pod rządami prezydenta Leonida Kuczmy sprzedała ten system Irakowi, łamiąc embargo ONZ. Sprawa wybuchła w czasie, gdy USA przygotowywały się do interwencji w Iraku. Władze ukraińskie zaprzeczały, twierdząc, że żadna dostawa nie miała miejsca. rok później Polska wciągnęła Ukrainę do Iraku. Decyzja o wysłaniu wspólnej polsko ukraińskiej brygady do Iraku zapadła w czerwcu 2003 r. po rozpoczęciu interwencji koalicji międzynarodowej. Polska otrzymała od USA propozycję objęcia odpowiedzialności za jedną ze stref stabilizacyjnych w Iraku. Brygada ukraińska liczyła ok. 1600 żołnierzy, którzy weszli w skład dywizji dowodzonej przez Polskę. Dla nas była to okazja do pokazania zdolności dowodzenia wielonarodową operacją, a dla Ukrainy – gest solidarności z Zachodem i sygnał, że chce być postrzegana jako partner w polityce bezpieczeństwa. Obie sprawy

² Georgij Gongadze, ukraiński dziennikarz i założyciel «Ukraińskiej Prawdy», został porwany i zamordowany we wrześniu 2000 r. Jego śmierć stała się symbolem kryzysu politycznego na Ukrainie, ponieważ ujawnione później nagrania sugerowały, że w sprawę zamieszane były najwyższe władze państwowe.

stały się powodem izolacji Kuczmy na arenie międzynarodowej. W praktyce osłabiły jego pozycję w relacjach z USA i UE, a Polska musiała balansować między solidarnością z Ukrainą, a lojalnością wobec Zachodu.

Prezydent Kwaśniewski, do którego w tamtym czasie należało pierwszeństwo podjęcia politycznych inicjatyw, już jesienią 2002 r. na spotkaniu w rezydencji Huta pod Iwano-Frankiwskiem rozpoczął przekonywanie Kuczmy, że należy odkryć kolejną kartę polsko-ukraińskich dziejów – tragiczne wydarzenia na Wołyniu w 1943 r. Dla Kuczmy włączenie sześćdziesiątej rocznicy tragedii wołyńskiej do politycznego i publicznego kalendarza było ryzykowne. Jednak odrzucenie naszego postulatu mogłoby przekonać polską delegację o głębokim kryzysie relacji dwustronnych, do czego także Kuczma nie chciał doprowadzić, chociażby ze względu na własną słabą pozycję międzynarodową. W tym przypadku miał wiele dowodów na to, że Kwaśniewski i polska dyplomacja w obu sprawach zachowywała daleko idącą powściągliwość ze wskazaniem na zachowanie strategicznego znaczenia Ukrainy na arenie międzynarodowej. W rozmowach oferowaliśmy także specjalne warunki dla obywateli ukraińskich wprowadzenia obowiązku wizowego, podkreślano także świadomość odpowiedzialności Polski za przymusowe deportacje ludności ukraińskiej w Polsce w ramach akcji Wisła w 1947 r. Na zakończenie rozmów prezydenci publicznie oświadczyli, że w 2003 r. upamiętnią tragedię wołyńską z 1943 r. Nie powstał wówczas żaden pisemny dokument, co odróżniało tę kwestię od wcześniejszych prób doprowadzenia do zakończenia prac na Cmentarzu Orląt. Nie określono też nawet zarysów koncepcji, jak te uroczystości mają wyglądać. Między RP a Ukrainą w latach 90. tych obowiązywały łagodne procedury uzyskiwania polskich wiz. Przed wejściem do UE, a przede wszystkim do strefy Schengen musieliśmy wprowadzić nowe rygorystyczne unijne zasady uzyskiwania wiz i przekraczania, już wtedy zewnętrznej granicy UE. Mimo to dla obywateli ukraińskich wprowadziliśmy ułatwienia. Obniżyliśmy opłaty wizowe, a także rozszerzyliśmy dostępność wiz poprzez otwarcie nowych konsulatów w Winnicy, Łucku i Odessie. W 2004 r. polskie konsulaty wydały setki tysięcy wiz dla obywateli Ukrainy.

Początkowo rocznicę tragedii wołyńskiej traktowano jako okazję do ujawnienia i potępienia zbrodni i zbrodniarzy, także zorganizowanych formacji UPA. W ukraińskim sporze na ten temat władze przez wiele lat unikały zajęcia oficjalnego stanowiska w kwestii potępienia lub rehabilitacji UPA, gdyż budziło to zażarte spory między komunistami i organizacjami weteranów Armii Czerwonej z jednej strony, a kombatantami UPA i politycznymi środowiskami zachodniej Ukrainy z drugiej. Jest wiele przykładów, że narody nie uznają swoich win wobec innych narodów: Rosjanie wobec narodów całej Europy Wschodniej i Środkowej, Turcy wobec Ormian, czy Serbowie wobec Bośniaków, itp. Przyjęcie politycznej i moralnej odpowiedzialności za minione wojny czy zbrodnie nie nadchodzi automatycznie. Stosunek Ukraińców do zbrodni UPA na Wołyniu nie jest więc wyjątkiem. Trzeba wywierać presję, lecz kiedy ona przyniesie pożądany rezultat, to naprawdę zależy od historycznego osądu własnych dziejów, jaki przeprowadzą Ukraińcy. Prezydent Kwaśniewski podpowiadał Kuczmi przykład uroczystości w Jedwabnem, kiedy w 2001 r. jako polski prezydent znalazł specyficzną formułę przyznania odpowiedzialności za wymordowanie w Jedwabnym, w 1941 r. żydowskich sąsiadów. Kwaśniewski postanowił 10 lipca 2001 r. nie przemawiać w imieniu całego narodu, unikając w ten sposób dyskusji o odpowiedzialności zbiorowej, czy odpowiedzialności kolejnych pokoleń:

«Jako obywatel i jako prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, przepraszam. Przepraszam w imieniu swoim i tych Polaków, których sumienie jest poruszone tamtą zbrodnią. W imieniu tych, którzy uważają, że nie można być dumnym z wielkości polskiej historii, nie odczuwając jednocześnie bólu i wstydu z powodu zła, które Polacy wyrządzili innym». Strona ukraińska nie zamierzała jednak skorzystać z tych doświadczeń.

Obie strony, w różnym stopniu, dysponowały pewną umiejętnością budowania konsensusu w sprawach dwustronnych, intelektualnym i politycznym doświadczeniem możliwości rozliczania własnej historii (sprawa Jedwabnego w Polsce, pierwsze stadium desowietyzacji i derusyfikacji historii w Ukrainie), skromnym wówczas dorobkiem badań w Polsce i Ukrainie nad zbrodnią wołyńską, wsparciem wielu polskich i ukraińskich środowisk dla idei i dzieła pojednania narodowego, którego upamiętnienie 60. rocznicy miało być jednym z rozdziałów. Strona polska była także świadoma oczekiwań potomków rodzin pomordowanych i tzw. środowisk kresowych, co do niezbędności upamiętnienia rocznicy, a ukraińska ryzyka ożywienia wewnętrznego sporu o spuściznę UPA i jej lidera S. Bandery. Działaliśmy także zgodnie z polityczno-społecznym paradygmatem czczenia pamięci narodowej, a m.in. 60.ta rocznica zbrodni wołyńskiej miała być znakiem, że ten moralno-polityczny postulat spełniamy. Traktuje się jako zrozumiałe wykonywanie przez państwo i społeczeństwo obowiązku czczenia pamięci narodowej, w tym grupowej, żołnierskiej, uchodźczej, itd. Jednak w praktyce, także dyplomacji, są miejsca bardziej wyeksponowane. Miejsca zbrodni katyńskiej, Monte Cassino, czy Cmentarz Orląt należą do grupy najbardziej wyeksponowanych w polskiej świadomości narodowej i często obecne w mediach, itd. Zbrodnia wołyńska, której sposób upamiętnienia wciąż jest nierozstrzygnięty, jest obecnie dla Polski najważniejszą zagraniczną kwestią w tej dziedzinie. W 2002 r. kwestia ta stała się priorytetem polskiej polityki pamięci narodowej. W wielu miejscach na świecie można jednak wskazać miejsca pamięci polskich żołnierzy (Białoruś, Ukraina – I i II wojna światowa), czy uchodźców (Azja Centralna, Afryka Wschodnia), które nawet po uporządkowaniu w ostatnich dziesięcioleciach, popadają w zapomnienie, czyli zarastają trawą.

Bez ostatecznej formuły upamiętnienia mordów z 1943 r., przygotowania do uroczystości rozpoczęto już w końcu 2002 r. W tej sprawie nie było kwestii technicznych, wszystkie szczegóły stawały się przedmiotem politycznych uzgodnień. Stosunkowo szybko ustalono datę uroczystości – 11 lipca 2003 r. Miało to bezpośrednio przypominać dzień 11 lipca 1943 r. – «krwawą niedzielę» na Wołyniu. To określenie odnosi się do kulminacyjnego momentu rzezi wołyńskiej, kiedy oddziały UPA, wspierana przez część ludności cywilnej, przeprowadziła atak na polskie wsie. W tym wypadku oznaczało to, nie jedynie proste uzgodnienie kalendarzy prezydentów, lecz rozpoczęcie przedsięwzięć i konsultacji, związanych z samym scenariuszem uroczystości, jak i ich wymową. W Ukrainie i w Polsce zainicjowano bezprecedensową publiczną debatę na ten temat w mediach (Барановський, 2003; Wojciechowski, 2008). Historyczne badania ruszyły, ale nie mogły w tamtym czasie przynieść jeszcze pełnego obrazu wydarzeń z 1943 r. na Wołyniu i Galicji Wschodniej, ani tym bardziej dostarczyć argumentów na rzecz kwalifikowania mordów UPA na Wołyniu, jako czystki etnicznej, zbrodni przeciw ludzkości, ludobójstwa, rzezi bądź wojny domowej. Stronie polskiej szczególnie zależało i zależy na ustaleniu prawdy historycznej w tej sprawie. W tamtym czasie nie oznaczało to jednak uwarunkowywania

koncepcji uroczystości w lipcu 2003 r. od wyników badań historyków, a nawet od ostatecznej polityczno-prawnej kwalifikacji wydarzeń na Wołyniu. Uroczystości bowiem, nawet poświęcone dobrze historycznie udokumentowanym wydarzeniom, są zawsze nie tylko o prawdzie historycznej, lecz o politycznych i narodowych emocjach, konsolidującej lub polaryzującej roli historii dla współczesnych narodów, interpretacji danej prawdy historycznej, wtedy, kiedy się wydarzała, i w czasie, kiedy się ją przypomina.

Dlatego też kwestię politycznej i moralnej wymowy uroczystości uzgadniano pomiędzy kancelariami prezydentów obu państw i ich ministerstwami spraw zagranicznych. Szczególną rolę po naszej stronie odgrywała oczywiście ROPWiM z jej sekretarzem Andrzejem Przewoźnikiem (pracom Rady w latach 2001–2015 przewodniczył Władysław Bartoszewski, jedna z najwybitniejszych postaci współczesnej Rzeczypospolitej) i BBN z jej szefem Markiem Siwcem. Obydwaj często podróżowali po Wołyniu w tamtym czasie, by uzgodnić szczegóły lipcowego spotkania prezydentów. Ambasadzie RP przypadła rola przekonania strony ukraińskiej do wielu szczegółów uroczystości, jak i jej głównego politycznego przesłania. W kilkudziesięciu rozmowach w Kijowie i na Wołyniu, miałem okazję przedyskutować, co może być ideą i treścią uroczystości na Wołyniu, nie od razu rozstrzygając, jakie ostatecznie warianty okażą się dla strony ukraińskiej i polskiej akceptowalne (Sadecki, 2013, s. 143; Stępień, 2013–2014, s. 9–48; Berdychowska, 2013–2014, s. 49–77). Tak przedstawił dylematy z tą kwestią związane mój poprzednik w Kijowie amb. Jerzy Bahr: «Setki razy rozmawiałem zarówno z Polakami, jak i Ukraińcami o najbardziej dramatycznych aspektach stosunków między naszymi narodami. Opowiadali mi o krzywdach i tragediach ich rodzin, choć po stronie ukraińskiej było ich mniej niż po polskiej. ... My w wolnej Polsce i wolnej Ukrainie, odpowiedzialni za dziś i za jutro, nigdy nie pozwolimy, by ten rodzaj pamięci, jaką jest czysta nienawiść, przeszedł na waszych następców».

W jednej z pierwszych rozmów w tej sprawie z Wołodomyrem Horbulinem – jednym z najbliższych doradców prezydenta Ukrainy, postawiliśmy sobie *quasi* filozoficzne pytanie, o czym właściwie jest historia narodów, zarówno odrębna, Polski i Ukrainy, jak i wspólna: o bohaterach, ideologiach, czy ofiarach. Horbulin zdawał sobie sprawę, że ekipa Kuczmy nie będzie w stanie zainicjować zarówno prac historyków, jak i tym bardziej debaty publicznej nad panteonem bohaterów, potrzebnych ukraińskiej nowoczesnej młodej państwowości. Proces dekomunizacji był już rozpoczęty, ale właściwie przy niskim zainteresowaniu i poparciu społecznym nie przyniósł w tamtym czasie fundamentalnych decyzji, np. w sprawie stalinowskiej zbrodni *Hołodomoru*, czy refleksji nad udziałem Ukrainy w tzw. Wojnie Ojczyźnianej, czy sowieckim «zwycięstwie» w II wojnie światowej. Paradoksalnie okres pierestrojki i pierwszych lat prezydentury L. Krawczuka przyniosły ukraińskiej państwowości więcej znaczących odkryć w zakresie przywracania pamięci historycznej, niż lata ideowej stagnacji rządów Kuczmy. Kuczma i jego środowisko z dystansem i rytualnym respektem odnosili się zarówno do weteranów sowieckiej armii, jak i do ukraińskich dysydentów sowieckich gułagów, a weteranów radykalnego ruchu narodowego, w tym potomków UPA traktowali z niechętną obojętnością.

Na ukraińskiej scenie politycznej, w Radzie Najwyższej swoją reprezentację mieli komuniści, partie patriotyczno-narodowe («Blok Nasza Ukraina»), jak i ideowo post-sowieckie formacje ukraińskiej oligarchii («Partia Regionów»). Horbulin oceniał, że

władze Ukrainy, czyli Kuczma nie mogą i nie podejmą w tamtym czasie żadnej akcji gloryfikacji jakichkolwiek bohaterów z przeszłości, a także, co właściwie było polityczne (nie ideowo) równoważne – potępienia jakiejkolwiek grupy ukraińskich bohaterów czy antybohaterów, a w Ukrainie chodziłoby nie tylko o zbrodniarzy UPA z 1943 r., ale zbrodniarzy stalinowskich z lat 30. i 40. XX wieku. Horbulin uznał, że rozwinięcie historii wojen czy konfliktów, jako historii zarówno ofiar, jak i bohaterów, a nie tylko bohaterów, może być dla nowoczesnej historiografii Ukrainy i dla powodzenia jej procesów państwowotwórczych i narodotwórczych w Ukrainie inspirujące. Po niedługim czasie Horbulin po konsultacjach z samym Kuczmą dał mi do zrozumienia, że losy ofiar, ich pamięć, oczekiwania ich rodzin, mogą być jednym z motywów uroczystości w lipcu 2003 roku i zapewnił, że strona ukraińska będzie sprzyjać, na ile to możliwe, publicznej debacie w Ukrainie na temat rzezi wołyńskiej.

Zarówno potępienie zbrodniarzy UPA, jak i nacjonalistycznej ideologii Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów nie mieściły się w ukraińskim państwowym scenariuszu. W mojej opinii, Ukraina przeszła swoje «pół drogi» w potępieniu totalitarnych ideologii. Skutecznie przeprowadzono dekomunizację. W 2015 r. ukraiński parlament przyjął pakiet ustaw dekomunizacyjnych. Ustawy te zakazują propagandy komunizmu i nazizmu oraz ich symboli i uznają komunistyczny system totalitarny lat 1917–1991 za system przestępczy. Za przestępczy uznano też nazistowski system totalitarny. Wprowadzono zakaz propagowania nazizmu, narodowego socjalizmu i związanych z nimi symboli. W przypadku OUN UPA heroizuje się antysowieckie akcje UPA, co skutecznie blokuje polityczny i społeczny proces rozliczania nacjonalistycznej ideologii.

Podobny sygnał uzyskałem w rozmowach zarówno z sekretarzem Rady Bezpieczeństwa i Obrony Ukrainy Jewhenem Marczukiem, jak i szefem Administracji prezydenta Wiktorem Medwedczukiem. Zapewniali, że ich szef jest zdeterminowany, by do uroczystości doprowadzić. To zapewnienie było istotne i niebanalne, uwzględniając fakt, że przy pierwszym kaprysie «działaczy z Lwowa» Kuczma wycofywał się z obietnic otwarcia Cmentarza Orląt. Wyglądało na to, że najbliższe otoczenie Kuczmy, a właśnie Horbulin, Marczuk i Medwedczuk byli najbardziej decyzyjni i wpływowi w elitach ówczesnej władzy i postanowili, że rzeź wołyńska ma uzyskać status kart historii pod państwową opieką z prawem na otwarte badania naukowe i upamiętnianie pamięci ofiar tych wydarzeń. Wykazywali zrozumienie dla postulatów pojednania narodowego, i odpowiedzialności UPA za zbrodnie na Wołyniu i konieczności przyznania, że ta odpowiedzialność ciąży na współczesnej Ukrainie, ale komunikowali, że ich prezydent w takim konkretnym czasie (2003 r.) nie rozstrzygnie tak kontrowersyjnych wyzwań. Milczenie Krawczuka i Wałęsy sprzed dziesięciu lat w tej sprawie przekonywało ich, że zorganizowanie uroczystości tym razem może być ich atutem.

Ukraińscy partnerzy z wszystkich parlamentarnych frakcji (wchodziły w gruncie rzeczy trzy środowiska: kontrolowana przez ówczesnego premiera W. Janukowycza «Partia Regionów» i opozycyjne: «Blok Nasza Ukraina» i «Batkivszczyzna»; z frakcją komunistów nie utrzymywaliśmy żadnych kontaktów) deklarowali nam ogólne poparcie dla współpracy z Polską, idei strategicznego partnerstwa z naszym krajem, autorytetu prezydenta Kwaśniewskiego w Ukrainie, czy polsko-ukraińskiego pojednania. W sprawie rzezi wołyńskiej pojawiły się jednak istotne różnice. Lider «Bloku Nasza Ukraina»

W. Juszczenko przedstawił mi wymijającą opinię, że wydarzenia 1943 roku są niezbadane, odpowiedzialność i role wielu stron, a przede wszystkim UPA wciąż można dyskutować, liczba ofiar jest nieustalona. Zagwarantował przynajmniej, że jego frakcja nie będzie wykorzystywać przygotowań do uroczystości przeciw Kuczynie, a tym bardziej prezydentowi Kwaśniewskiemu. Faktycznie «Blok Nasza Ukraina» nie przejawiał w tej sprawie widocznej aktywności, co przyjęliśmy z rozczarowaniem, ale w naszych kalkulacjach dotyczących przygotowań lipcowego spotkania prezydentów uwzględniliśmy taką postawę, jako przynajmniej brak obawy podjęcia przez frakcję W. Juszczenki politycznej inicjatywy w tej sprawie. O ile w przypadku «Naszej Ukrainy» sprawdziły się nasze przewidywania, że to środowisko polityczne nie będzie oponować inicjatywie Kuczmy i Kwaśniewskiego, o tyle w przypadku innej frakcji opozycyjnej – «Batkivszczyzny», której liderką była już wówczas i do dzisiaj pozostaje Julia Tymoszenko, nie sprawdziły się nasze obawy, że będzie organizować akcje sprzeciwu wobec przygotowań do uroczystości ku czci pomordowanych w rzezi wołyńskiej. Wiedziałem, że w żadnym wypadku jej nie po drodze z Kuczyną. On sam radził mi jeszcze rok wcześniej (2001 r.), bym w ogóle z Tymoszenko się nie spotykał. Po jakimś czasie do takiego spotkania doprowadziłem i mimo że to opozycyjny blok «Nasza Ukraina» był uznanym partnerem polskich elit politycznych, sugerowałem otoczeniu prezydenta Kwaśniewskiego, by z czasem rozszerzyć listę możliwych rozmówców prezydenta, także o J. Tymoszenko. W czasie kolejnego mojego spotkania z Tymoszenko, tym razem na temat polsko-ukraińskich relacji, rozmówczyni przygotowała stosowny komunikat dla nas. Poinformowała, że nie widzi szans, właśnie ze względu na ograniczone możliwości polityczne skorumpowanych rządów Kuczmy, na rzetelną historyczną i polityczną ocenę wydarzeń na Wołyniu. Zobowiązała się jednak, mówiąc serię komplementów o autorytecie w Ukrainie i na świecie prezydenta Kwaśniewskiego i wielkiej użyteczności wysiłków na rzecz pojednania polsko-ukraińskiego, że jej frakcja nie będzie w żaden sposób przeszkadzać zarówno władzom ukraińskim, jak i polskim w przygotowaniu uroczystości. Dawała tym samym sygnał, że chciałaby nawiązać bezpośrednie kontakty z liderami polskiej polityki. Taka taktyka nie oznaczała bynajmniej, że jest indyferentna w sprawie dziejów ukraińskiego narodu, a w niej, trudnych kart polsko-ukraińskiej historii. Prezentując doskonałe poczucie humoru i ironii umawialiśmy się na *randkę w ciemno*, ale bym dobrze był do niej przygotowany i wiedział, jakie karty historii jej najbardziej interesują, Tymoszenko wyposażała mnie w bibliofilskie wydanie «Hajdamaków» Tarasa Szewczenki³*. Tymoszenko pochodzi z Prawobrzeżnej Ukrainy, regionu, w którym odbywa się akcja «Hajdamaków». Mimo niechętnych pomruków z Administracji Prezydenta Ukrainy

³ Hajdamacy – uczestnicy zbrojnych napadów na terytorium Ukrainy Prawobrzeżnej w składzie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. W pewnej mierze ucieleśniali społeczny protest ukraińskich chłopów przeciwko feudalnemu wyzyskowi. Weszli do literatury m.in. przez poemat Tarasa Szewczenki «Hajdamacy» (1841). Wiele można przeczytać o tej pomnikowej postaci dla kultury i historii Ukrainy. Szewczenko pozostaje żywym natchnieniem dla Ukraińców, także w czasach rosyjskiej agresji. W wystawie jego prac plastycznych, otwartej w przeddzień czwartej rocznicy rosyjskiej inwazji, dyrektorka galerii Krystyna Berehowska tak przedstawia wieszczka: «Szewczenko dziś – to nie tylko autor, artysta, czy poeta – on jest uosobieniem siły. Szewczenko potrzebny jest każdemu, ponieważ uczy rozpoznawać dobro od zła, nie godzić się z poniżeniem, cenić pamięć, zachować wewnętrzną wolność».

udało się w końcu doprowadzić do bezpośredniego spotkania J. Tymoszenko z prezydentem Kwaśniewskim, ale dopiero w drugiej połowie 2003 roku.

Kontakty z parlamentarzystami miały także swoją dodatkową wartość, w tym samym czasie bowiem parlamenty obu krajów przyjęły ambitny plan uzgodnienia i przyjęcia wspólnej uchwały dotyczącej wydarzeń na Wołyniu w 1943 roku. Kilkakrotnie od marca 2003 r. odbyły się spotkania grup polskich i ukraińskich parlamentarzystów, którzy pod patronatem marszałka Sejmu RP Marka Borowskiego i przewodniczącego RN Ukrainy Wołodymyra Łytwyna faktycznie uzgodnili wspólny tekst. Strona polska próbowała ocalić w tekście jak najwięcej prawdy o zbrodni, strona ukraińska domagała się stwierdzeń o ukraińskich cierpieniach. Ukraińska Rada Najwyższa przystąpiła do omówienia uchwały i głosowania nad nią 10 lipca 2003 r. Przysłuchiwałem się obradom bezpośrednio z ław dla gości. Niestety w dyskusji nad tekstem pojawiło się wiele zastrzeżeń. Przewodniczący RN Ukrainy W. Łytwyn mówił mi, że nie jest w stanie przewidzieć wyniku głosowania, kilku innych deputowanych w imię realnej oceny sił i przyjaźni polsko-ukraińskiej sugerowało mi odłożenie głosowania nad uchwałą na termin późniejszy. Nie godziliśmy się na żadne tego typu uniki. Mimo niepewności, w głosowaniu za przyjęciem uchwały w ukraińskiej Radzie Najwyższej przeważał jeden głos. Polski parlament przegłosował uzgodniony tekst kilka godzin po obradach RN Ukrainy. Warto pamiętać o tej uchwale i jej treści, gdyż pozostaje ona pierwszym i jedynym wspólnym aktem politycznym parlamentów Polski i Ukrainy w sprawie Wołynia (Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, 2003). W następnych latach polski parlament samodzielnie przyjął już kilka uchwał w sprawie pamięci ofiar zbrodni na Wołyniu⁴.

Na wiele tygodni przed uroczystościami zamierzenia prezydentów przedstawiłem grekokatolickiemu metropolicie Lubomirowi Huzarowi, kardynałowi Marianowi Jaworskiemu oraz biskupowi łuckiemu Marcejanowi Trofimiakowi. Z uznaniem obserwowali i wspierali już wielomiesięczny dialog Polaków i Ukraińców na temat pojednania narodowego. Upamiętnienie ofiar rzezi wołyńskiej przyjmowali jako najtrudniejsze i najodważniejsze przedsięwzięcie prezydentów obu krajów w dziedzinie pojednania narodowego. Zapewniali, że poprzez swoją obecność i słowa pasterskie na uroczystościach

⁴ Najważniejsze uchwały Sejmu RP dotyczących zbrodni wołyńskiej, przyjęte po 2003 r. : Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Sejm określił rzeź wołyńską jako «ludobójstwo», wskazując na odpowiedzialność OUN-UPA. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. https://orka.sejm.gov.pl/proc7.nsf/uchwaly/327_u.htm; Uchwała Sejmu RP ustanawiająca 11 lipca Narodowym Dniem Pamięci Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II RP. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. https://orka.sejm.gov.pl/proc8.nsf/uchwaly/625_u.htm; Uchwała Sejmu RP w 80. rocznicę zbrodni wołyńskiej. Sejm jednogłośnie przyjął dokument, w którym podkreślono, że 11 lipca 1943 r. doszło do kulminacji «ludobójstwa zaplanowanego przez przywódców OUN». Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 2023 r. w 80. rocznicę Rzezi Wołyńskiej. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.sejm.gov.pl/media9.nsf/files/MPRA-CTMNFJ/%24File/Uchwa%C5%82a%20Sejmu%20w%2080.%20rocznic%C4%99%20Rzezi%20Wo%C5%82y%C5%84skiej.pdf/>

11 lipca będą przekonywać rodaków (nas i was), że pojednanie narodowe, wybaczenie i przebaczenie to jedyna droga do przyszłości. Brali już wówczas pod rozwagę możliwość samodzielnych działań kościołów w tej sprawie. Przekonali także, zapewne z nuncjuszem papieskim w Kijowie, papieża Jana Pawła II do wydania pięknego «Przesłania» na kilka dni przed uroczystościami w Pawliwce (Przesłanie Ojca Świętego Jana Pawła II., 2013–2014, s. 203–205). W dwa lata później 26 czerwca 2005 roku biskupi rzymskokatoliccy i greckokatoliccy ogłosili list o pojednaniu (List biskupów greckokatolickich Ukrainy., 2013–2014, s. 217–221).

Przygotowania do uroczystości w 60. tą rocznicę rzezi wołyńskiej stały się już politycznie i medialnie głośnie od momentu ogłoszenia przygotowań do nich, po wspomnianym spotkaniu prezydentów w Hucie w 2002 r. W takiej sytuacji właśnie, gdy przedsięwzięcie przestaje być jedynie własnością zamkniętego kręgu polityków, czy dyplomatów, a nabiera charakteru publicznej akcji, wówczas warto zorientować się, co do opinii środowisk, które w sprawie rzezi wołyńskiej mogłyby bronić zupełnie innego podejścia, niż zaprezentowane przez prezydentów obu krajów w Hucie. Spotkałem się z dwoma reprezentantami nacjonalistycznej tradycji politycznej w Ukrainie: Mykołą Pławiukiem⁵ i Wasylem Kukiem⁶ – ostatnim szefem UPA. Obaj twierdzili, że przebieg rzezi wołyńskiej nie jest jeszcze zbadany, tak więc problem odpowiedzialności UPA za zbrodnie na Polakach nie może być sensownie rozważany. Generalnie jednak wyrażali się z atencją o roli Polski we wspieraniu Ukrainy na arenie międzynarodowej. To było to, co chciałem osiągnąć na tym spotkaniach, albo przynajmniej tak je zinterpretować, że środowiska kombatanckie UPA czy OUN, nie będą przed lipcowymi uroczystościami afiszować swojej ideologicznej antypolskiej postawy. Tego typu spotkania bywają dla obu stron swoistym «wentylem bezpieczeństwa», kiedy każdy potwierdza, że swoich planów czy poglądów nie zmienia, ale gotów mieć na uwadze wyższe dobro, w tym wypadku, silną pozycję Polski we wspieraniu Ukrainy.

Społeczne zaangażowanie, intelektualny kapitał, który wkładały polskie i ukraińskie środowiska naukowe, samorządowe, medialne czy artystyczne, organizacje pozarządowe, przynajmniej w przybliżeniu perspektyw: europejskiej dla Ukrainy i pol-

5 Mykoła Pławjuk, ur. w 1925 w Rusowie, zm. 2012 – ukraiński publicysta i polityk. Od 1941 r. służył w szeregach młodzieżówki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Po wojnie w 1949 r. wyemigrował do Kanady. W latach 1956–1966 był przewodniczącym Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowego, potem zastępcą przewodniczącego Kongresu Ukraińców Kanady. W drugiej połowie lat 60. XX wieku był jednym z organizatorów Światowego Kongresu Wolnych Ukraińców. Od 1979 r. przewodniczący zarządu Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (melnykowców), z której inicjatywy utworzono Konfederację Ukraińskich Partii Politycznych i Organizacji.

6 Wasyl Kuk, ps. «Kowal», «Łemisz», «Medwid», ur. 1913 r. w Krasnem koło Złoczowa, zm. 2007 r. – ukraiński działacz wojskowy i nacjonalistyczny, ostatni dowódca UPA (od 1950), więzień polityczny. Był członkiem Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów od jej powstania w 1929 r. Od 1937 r. działał w konspiracji. We Lwowie kierował laboratorium produkującym bomby wykorzystywane do zamachów na polskich policjantów oraz uczestniczył w kilku akcjach terrorystycznych. Od 1939 r. w Krakowie, kierował oddziałem organizacyjnym OUN. Od 1942 r. był krajowym przewodniczącym OUN. Od lutego 1943 r. kierował nacjonalistycznym podziemiem w tzw. Reichskommissariat Ukrainie. W latach 1944 – 1949 dowódca grupy UPA-Południe i zastępca Romana Szuchewycza. Schwytany przez KGB w 1954 r., przebywał w więzieniach w Kijowie i Moskwie do 1960 r.

sko-ukraińskiego pojednania i oczywiście unikatowa jakość politycznego dialogu obu państw to swoisty «złoty wiek» w relacjach Polski i Ukrainy. W naszych przygotowaniach do lipcowych uroczystości byliśmy świadomi ogromnie pozytywnej atmosfery i społecznego i intelektualnego zaangażowania różnych środowisk w Polsce i w Ukrainie na rzecz partnerstwa Polski i Ukrainy. W dziesiątkach rozmów z ukraińskimi politykami, publicystami i intelektualistami mogliśmy się zorientować, że hasło oddania czci pamięci ofiar zbrodni, umożliwiała akceptację wielu środowisk dla przeprowadzenia uroczystości. Niektórym takie podejście nawet imponowało. Zauważali bowiem, że uroczystości mogą stać się dla ukraińskiego społeczeństwa sygnałem, że prawo do narodowej pamięci z imienia i nazwiska mają nie tylko bohaterowie, ale i ofiary wojen. Kto i kiedy może takie prawo wykorzystać, to już sprawa m.in. umiejętnej polityki pamięci narodowej lub rozsądnej dyplomacji, gdy chodzi o ofiary «innych».

W spotkaniach w Łucku, Równem, czy w Ostrogu ujawnił się natomiast problem, z którym musieliśmy się liczyć, a na który ani strona ukraińska, ani tym bardziej my, nie mamy recepty do dzisiaj. Lokalni deputowani czy urzędnicy pytali, jak przeciwdziałać, czy co robić z kolarzeniem ich regionu – Wołynia ze zbrodnią. Twierdzili, że region do tej pory na świecie zupełnie nieznany, ze względu na rezonans rocznicy rzezi wołyńskiej, będzie kolarzył się jedynie ze zbrodnią. Nie ma na to dobrej odpowiedzi czy pocieszenia, a jest to jeden czynników wciąż opóźniających trwałe, «fizyczne» upamiętnienie ofiar, w formie pochówków.

Na miejsce uroczystości wybrano Pawliwkę (Poryck), gdzie 11 lipca 1943 roku zoatała dokonana przez oddział UPA i OUN-B zbrodnia na polskiej ludności miasteczka. Największa jej część została zabita podczas mszy w miejscowym kościele. O jej wyborze przesądził brak ryzyka sprawnego dojazdu dziesiątków pojazdów na miejsce uroczystości i zorganizowania w danym miejscu dużego zgromadzenia. Miejscowe władze jako dodatkowy argument przytaczały fakt, że w sprawie zbrodni w Porycku prowadzono już przed laty ograniczone prace, istniał tu już początek cmentarza ofiar spalonych przed sześćdziesięciu laty w miejscowym kościele.

Ostatecznie postanowiono, że kwestia odpowiedzialności za zbrodnie i wskazania zbrodniarzy nie będzie eksponowana jako główne przesłanie uroczystości. Naczelną ideą stało się uniwersalne hasło uczczenia pamięci ofiar tragedii i ułatwienie rodzinom odwiedzania miejsc kaźni ich bliskich.

Na uroczystości w Pawliwce 11 lipca 2003 r. przybyło kilka tysięcy osób, włącznie z członkami rodzin osób pomordowanych. Prezydenci mówili o moralnym obowiązku pamięci o ofiarach tragedii, potępieniu przemocy wobec ludności cywilnej, o mądrości współczesnego pokolenia Ukraińców i Polaków, o czynieniu kroku ku pojednaniu (Wspólne oświadczenie Prezydentów..., 2013–2014, s. 207–209). Odsłonięto nowy pomnik pomordowanych, jeden z nielicznych pomników polskich ofiar rzezi wołyńskiej na terenie Ukrainy i pierwszy, na który zgodziły się ukraińskie władze.

Reperkusje i recenzje tego spotkania prezydentów Polski i Ukrainy trwają do dzisiaj. Przebieg uroczystości i ich wymowa wywołują refleksję, że nie powiedziano całej prawdy o zbrodni wołyńskiej, a tylko cała prawda prowadzi do pojednania, że strona ukraińska odrzuciła sugerowane jej formuły próśb o wybaczenie (Chodzi tu o «przebaczamy i prosimy o wybaczenie». List biskupów polskich do niemieckich z 18 listopada 1965 r.).

Nie rozstrzygam, czy takie tylko formuły prowadzą do oczekiwanego pojednania, ani nie mam jasnych przewidywań, czy zostaną w Ukrainie kiedykolwiek poprzedzone osądzeniem zbrodniarzy i potępieniem ideologii, jaką się kierowali, a to przecież byłyby warunki sensowności wygłaszania takich formuł.

Nie można jednak pomijać nowych okoliczności, jakie uroczystości w Pawliwce przyniosły polsko-ukraińskim relacjom. Pierwszy raz w nowożytnych dziejach oba państwa upamiętniły pamięć ofiar zbrodni wołyńskiej. Dlatego trzeba dobrze określić nasz cel polityczny i moralny, czy w sprawie zbrodni wołyńskiej oczekujemy pełnego rozliczenia (potępienie ideologii i zbrodniarzy), czy też potrafimy tę kwestię zinterpretować z punktu widzenia dobra pamięci narodowej, jaką jest pamięć o ofiarach i ich pochówki. Doskonałą wiadomością jest, że strony od dwóch lat kierują się taką polityką i że przeprowadzono już w kilku miejscach prace poszukiwawcze i ekshumacje: Puźniki, Ugły, Ostrówki. Trzeba bowiem pamiętać o pewnej dramatycznej zależności: może nie dojść do rozliczenia zbrodni wołyńskiej, gdy strona ukraińska nie uzna za właściwe potępienie zbrodniarzy i ideologii nacjonalistycznej, na pewno jednak do takiego rozliczenia nie dojdzie nigdy bez «fizycznych» pochówków ofiar.

Droga przez Majdan. W ciągu następnych 20 lat – 70. i 80. rocznica rzezi wołyńskiej nie przyniosły pozytywnego przełomu dla politycznego i społecznego porozumienia Polaków i Ukraińców w tej sprawie. Wręcz przeciwnie, a to przede wszystkim z powodu przemian polityki wewnętrznej w Ukrainie i Polsce i uzupełniających je polityk zagranicznych obu krajów. Co ciekawe, można nawet snuć centralno-europejskie analogie. Tak jak w Polsce ruch «Solidarności» został wyhamowany na dekadę przez kontrewolucję stanu wojennego, tak w Ukrainie w kilka lat po rewolucji pomarańczowej nastąpiła kontrewolucyjna faza ukraińskiej polityki, czyli prezydentura W. Janukowycza. Zastopowana, w dramatycznych okolicznościach, przez Rewolucję Godności w 2014 roku.

W okresie prezydentury L. Kaczyńskiego (2005–2010) przekonanie o strategicznym znaczeniu Ukrainy w Polsce już nie było tak powszechne i silne, jak wcześniej. Wciąż z innymi krajami naszego regionu staraliśmy się utrzymywać zbliżenie Ukrainy i Gruzji do NATO, szczególnie poprzez wymuszenie na innych krajach NATO obietnicy członkostwa dla tych państw na szczycie Sojuszu w 2008 roku. Brak postępów reform w Ukrainie zdecydowanie obniżał atrakcyjność tego kraju dla Zachodu, tak więc forsowanie opinii i polityki strategicznego znaczenia tego kraju w polityce europejskiej stało się ociężałą koniecznością, a nie atrakcyjnym projektem przyszłości. W politycznym menu europejskiej polityki wschodniej pojawiło się półśłodkie danie wspierania modernizacji Rosji poprzez współpracę gospodarczą z tym krajem i polsko-szwedzki ciepły surogat zbliżenia państw Europy Wschodniej do EU czyli projekt Partnerstwa Wschodniego. Modernizacja Rosji zanikła jeszcze przed tym zanim projekt gazociągu North Stream, dla którego owa modernizacja było nieszczęsną polityczną racjonalizacją, został zniszczony w 2022 r. na dnie Morza Bałtyckiego, a Partnerstwo Wschodnie stało się pożytecznym bankiem tysięcy małych projektów europejskich w sześciu krajach Partnerstwa.

Memento «na Zachodzie bez zmian» przestało w końcu XX wieku szczęśliwie działać. Rozszerzenie NATO i UE przekształciło strategicznie i wzmocniło europejski

kontynent, na czym niezwykle silnie skorzystały także kraje naszego regionu. Natomiast rozpad Związku Sowieckiego nie okazał się aż tak szczęśliwym początkiem scenariusza. Większość z krajów – b. republik sowieckich popadła na powrót w rządy autorytarne, a Rosja odnowiła od rozprawy z Czeczenią swoje imperialne, odwieczne ambicje. Mimo buńczucznych oświadczeń Putina, że rozpad Związku Sowieckiego był geopolityczną katastrofą, to sama Rosja stała się (szczególnie od 2022 r.) katastroficzną zmorą europejskiej i światowej geopolityki. I nie ma tu nic to rzeczy potęga Rosji, czy jej słabość. Rosja staje się zagrożeniem, gdy prowadzi imperialną politykę.

Okazuje się, że to «na Wschodzie bez zmię» (z wyjątkiem Ukrainy), a w polityce wschodniej sprawy niezałatwione wczoraj, stają się dzisiejszymi lub jutrzejszymi porażkami, m.in. problem rzezi wołyńskiej. Dynamika naszej polityki zagranicznej, w tym gospodarczej zdecydowanie koncentrowała się na Zachodzie. Partnerstwo z Rosją, Białorusią obarczone było zastrzeżeniami, co do przestrzegania praw człowieka i słabością tamtych systemów ekonomicznych, relacje z Ukrainą mimo ich strategicznego znaczenia, także okazywały się nieefektywne na miarę naszych ambicji, a szczególnie na miarę wartości wymiany gospodarczej z krajami EU i jej finansowej i politycznej pomocy dla nas.

By nie żyć nadziejami przeszłości, wypadało znaleźć intelektualne uzasadnienie dla nowego typu realizmu, wynikającego z naszej nowej roli w NATO i EU. Wyeksponowano «dialog z Rosją, taką jaką ona jest», zrelatywizowano idealizm Giedroycia do pragmatycznych relacji Polski, NATO i UE z krajami Europy Wschodniej, szczególnie z Rosją. Ożywiono arcyciekawą dychotomię, opartą na historycznych metaforach, przywołujących piastowską i jagiellońską tradycje strategii polskiej polityki zagranicznej. «Piastowska» podkreśla konieczność bliskiej, strategicznej współpracy Polski z Niemcami. «Jagiellońska» zakłada, że Warszawa powinna szukać sojuszników przede wszystkim wśród podobnych do siebie państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Nie dopatruję się tu silnych kontrowersji w wykorzystaniu jednej, czy drugiej tradycji, raczej zmianę perspektywy. W 2008 roku w wystąpieniu sejmowym minister Radosław Sikorski mówił: «przywróceniu geniusza piastowskiego do naszych najnowszych zmagania o tożsamość, polską i europejską zarazem» (Expose Ministra SZ Radosława Sikorskiego, 2008, 7 maja). Czyli, o oparciu doktryny naszej polityki zagranicznej o wzmacnianie szans rozwojowych przede wszystkim przez nurt integracji europejskiej.

Dla relacji z Ukrainą, istotne stały się faktyczne konsekwencje takiego strategicznego wzmocnienia naszej linii europejskiej. Znaleźliśmy się w sytuacji, w której możliwe stało się zredukowanie metafory «Nie ma niepodległej Polski bez niepodległej Ukrainy» do czysto formalistycznego zestawiania suwerenności dwóch państw, co doprowadziło także do nowego typu geopolitycznej przezorności i obserwacji, że przecież «tak czy inaczej, Polska bez Ukrainy przetrwa, dopóki będzie członkiem NATO i UE» (Bratkiewicz, 2020, s. 629). Polska po wstąpieniu do UE i NATO weszła w okres dobrego strategicznego samopoczucia i nowej narodowej polityki historycznej

Wydaje się, że strategiczne pole europejskiej i światowej polityki pełne jest także po rozszerzeniu UE problemów, które mogliśmy przekształcić we własne strategiczne cele. Jednak postawiono na ekstensywne wykorzystywanie spraw zagranicznych do celów przede wszystkim polityki wewnętrznej. Szczególną popularność, już za rzą-

dów prawicy (2016–2023), odzyskały banalne paradygmaty dyktatu Brukseli, koncertu mocarstw, czy tkwienia między dwoma skałami: Rosją i Niemcami. Nie tylko Ukraina straciła na znaczeniu, lecz relacje z UE stały się znacznie trudniejsze. Z Ukrainą nasze relacje układały się, jak w krzywym zwierciadle iluzji: oni udają, że nadal nas cenia, my udajemy, że im wierzymy.

A przecież podziwialiśmy Ukraińców na Majdanie, zarówno w 2004, jak i 2014 roku. Kibicowaliśmy zainicjowanej przez prezydenta Kwaśniewskiego akcji mediacyjnej w czasie pomarańczowej rewolucji, wspieraliśmy ukraińską Rewolucję Godności. Skuteczność tych akcji świadczyła o niebagatelnych, znaczących możliwościach Polski forsowania swoich modeli politycznych w regionie i polskim samookreśleniu w Europie – jako kraju współodpowiedzialnego za sprawy regionu. Powrót do strategicznego partnerstwa z Ukrainą? Bynajmniej, ale elity obu krajów powinny znaleźć taką formułę dwustronnych relacji, która zaświadczy bezapelacyjnie, że partnerstwo polsko-ukraińskie leży w strategicznym interesie narodowym, zarówno Polski, jak i Ukrainy.

Od kultury solidarności do uproszczonego realizmu. Agresja Rosji przeciw Ukrainie stała się jednym z ważniejszych tematów współczesnych relacji międzynarodowych. Każde z państw Globalnego Zachodu musiało w tej kwestii wypracować własną i wspólną (NATO i UE) politykę. Swoje niebagatelne znaczenie w tej polityce odgrywa polityczne wsparcie, a także finansowa, materialna i wojskowa pomoc dla Ukrainy. Po wybuchu pełnoskalowej wojny Rosji przeciw Ukrainie, Polska okazała Ukrainie ogromne wsparcie, szczególnie w pierwszych miesiącach wojny, kiedy setki tysięcy uchodźców znalazły bezpieczne schronienie w naszym kraju. To był czas wielkiej solidarności, zarówno społecznej, jak i instytucjonalnej. To powód do dumy i międzynarodowego uznania. Polskiej pomocy dla Ukrainy towarzyszy od czterech lat, nawet przy zmniejszającej się obecnie jej skali, niezwykle silne zainteresowanie i zaangażowanie społeczne. Na kilka lat dotychczas uprawiana jako niszowa dziedzina polityki zagranicznej, świadczenie pomocy stało się ogólnonarodowym, solidarnościowym przedsięwzięciem, z pokaźnym wkładem finansowym także instytucji państwowych. I to pozostaje niezwykle pozytywnym kapitałem w naszych relacjach z Ukrainą, o czym Ukraińcy zaświadcniają w swoich podziękowaniach do dziś. Polska opinia publiczna żywi przekonanie, że udzielenie pomocy Ukrainie w latach 2022–2023 rr. było akcją wyjątkową, zarówno co do jej powszechnej skali społecznej i materialnych rozmiarów. W historii polskiego altruizmu i filantropii rok 2022 r. był zupełnie wyjątkowy. Kwintesencją i istotą polskiej pomocy dla Ukrainy po lutym 2022 była bezinteresowna, pełno-dobowa pomoc milionów Polaków milionom Ukraińców. Ukraina, przynajmniej na kilka miesięcy, skonsolidowała i zjednoczyła Polaków.

Pomagać innym i to jeszcze w innych krajach, to najpiękniejszy sposób uprawiania polityki zagranicznej. To wskazówka jak wiele pozytywnych emocji można wzbudzić i wykorzystać, uprawiając umiejętnie i ze strategicznym uzasadnieniem świadczenie pomocy, i jednocześnie ile rozczarowań i «złej krwi» może przynieść, nie tyle sama pomoc, co wadliwa wobec niej komunikacja i strategia. W przypadku Ukrainy mieliśmy euforię, pot i łzy (wzruszenia) w 2022 r., a obecnie rozczarowanie i zły *piar*; w tym, przy udziale rosyjskiej dezinformacji.

Ilustracji do uzasadnienia takiej tezy dostarcza wyszukiwarka unijnego portalu EUvsdisinfo. Parafrazuję niektóre sformułowania z rosyjskich komentarzy: «Kijów za-

czyna rozumieć, że polska pomoc to zasłona imperialnych ambicji: wilk chce zjeść owcę na śniadanie; większość Polaków chce w zamian za pomoc przekazania części ukraińskich terytoriów; Polska będzie wspierać rozlew krwi w Ukrainie, dopóki to będzie niezbędne; Polska zainicjuje zamrożenie pomocy wojskowej i finansowej dla Ukrainy, by zmusić Kijów do uznania wołyńskiego ludobójstwa. A to stanie się podstawą do żądań terytorialnych; pomagamy, to mamy uchodźców i choroby weneryczne; pomagamy, bo chcemy mieć na Sumszczyźnie polskich kolonistów; ofiary powodzi chorują na zapalenie płuc, bo polski rząd preferuje Ukraińców» (Disinfo, 2022–2025).

Większość instytucji publicznych i mediów prezentuje rozmiary pomocy dla Ukrainy w duchu «statystycznego optymizmu», czyli im więcej, tym lepiej. Warto wskazać prawdopodobne przyczyny takiego postępowania:

- wzmacnianie własnego znaczenia – stosunkowo duże formuły liczbowe (procenty, miliardy, itp.) mogą wzmocnić efekt poczucia siły politycznej, liczby pełnią tu funkcję symboliczną, a nie tylko statystyczną,

- kierowanie się intencją bezpośredniego lub pośredniego wbudowania pomocy w strategię negocjacyjną wspierania własnych interesów w Ukrainie, – posługiwanie się (szczególnie Kancelaria Prezydenta, zarówno prezydenta Dudy, jak i prezydenta Nawrockiego) retoryką upominania się objawów wdzięczności.

Owe żądanie odpłaty czy wdzięczności wciąż jest obecne w polskich komentarzach medialnych i strategiach wielu środowisk politycznych. Chodzi tu szczególnie o specjalne preferencje dla polskie biznesu w Ukrainie i rozliczenie się Ukrainy za zbrodnie UPA z 1943 r. Takie instrumentalizowanie pomocy okazało się także skutecznym narzędziem dla politycznych środowisk, działających na rzecz polityki dystansowania się Polski wobec Ukrainy. Oczywiście, trzeba zapytać, jakie jest polityczne uzasadnienie i korzyść z udzielania pomocy. Odpowiedź może być teoretyczna: w koncepcji i promowaniu stosunków międzynarodowych jak gry win win, w których pomoc ma grać rolę katalizatora pozytywnych zmian, lub tak jak obecnie, zwiększyć potencjał obronny Ukrainy. Praktycznym przykładem może być Polska początku lat 90. tych, a nawet i obecnie, przecież wciąż jesteśmy beneficjentem netto funduszy unijnych. Właśnie na początku lat 90. tych, gdy przebieg i los polskich reform był przecież niepewny, wiele krajów z ryzykiem braku powodzenia udzielało nam wszelkiego rodzaju pomocy technicznej, finansowej na rozwój potencjału gospodarki wolnorynkowej, solidnych nowoczesnych instytucji publicznych, zmiany prawodawstwa czy programów środowiskowych. Po latach nagrodą dla tych donatorów był bardzo pozytywny rezultat naszych reform i stopniowy wzajemnie korzystny udział w naszym rozwoju gospodarczym. Nasza wdzięczność za okazywane wsparcie zawsze była traktowana życzliwie, acz nie jako pierwszorzędne oczekiwanie.

Po 45 latach od powstania Solidarności rządzą Polską dawne solidarnościowe ekipy, ale ducha Solidarności i społecznej solidarności doświadczyć już niełatwo. Choć jest też ogromny sukces ostatniego ćwierćwiecza polskiego powrotu do Europy i wewnętrznych reform. Oba te wątki miały niebagatelny wpływ na skalę polskiej pomocy dla Ukrainy w 2022 r. i późniejsze jej zmniejszenie i zinstrumentalizowanie do populistycznych haseł większości środowisk politycznych. Najpierw mamy duch i kulturę solidarności w jej najszerszym i najwyższym moralnie stadium (miliony

pomagających bezinteresownie, wspomaganych silnymi aktami rządowej sprawności), a obecnie w duchu wąsko rozumianego realizmu pomoc jest relatywizowana do stopnia ukraińskiej wdzięczności czy rzekomej «niewdzięczności», instrumentalizowana do potrzeb polskiego sektora obronnego, blokowana ze względu na postulaty naszych grup interesów (wstrzymanie tranzytu zboża ukraińskiego przez Polskę), negowana, bo «to nie nasza wojna», ograniczana, bo pomoc socjalna uchodzić nam się nie należy. To naiwny typ realizmu, który skłania pomagającego do postawienia beneficjentowi żądań odpłaty (Kissinger, 2017, s. 94). Realizm polityczny zawsze staje przed dylematem, czy prowadzić politykę zgodnie wyłącznie z naszymi interesami, czy też do naszych interesów narodowych dołączyć np. obronę czy wsparcie sojuszników. Granice realizmu politycznego doskonale rozumiał jego wybitny teoretyk i praktyk – Henry Kissinger. Pisał on: «Gdy jeden z partnerów uważa swoje interesy strategiczne za jedyną sprawę praktyczną do rozwiązania, takie przymierze nie zwiększa bezpieczeństwa pozostałych członków. Nie powoduje żadnych zobowiązań ponad to, co interesy narodowe i tak by wymusiły». Warto mieć na uwadze mechanizm opisany przez Kissingera, by rzetelnie oceniać polską pomoc dla Ukrainy, a także perspektywy polsko-ukraińskiego dialogu na temat obrazów przeszłości. Media (w tym oczywiście społecznościowe) dodają sporo opisów, czym ta odpłata ma być. Przytomną w takiej sytuacji politykę prowadzi MSZ RP, nie uginając się pod falą antyukraińskiego hejtu, a także organizatorzy wielu zbiorów pomocowych, tak jak ostatnie głośne akcje zakupu generatorów dla Ukrainy (m.in. zrzutka na Ciepło z Polski dla Kijowa od fundacji «stand with ukraine». Kard. Ryś kupił generator dla chorych dzieci z Kijowa. Wierni zebrali 5 mln złotych). Dla naszych partnerów z UE czy NATO, a także dla Ukrainy sytuacja jest delikatna i nasze «realistyczne» podejście do pomocy nie jest zazwyczaj publicznie komentowane (Babaiev, 2025). Poza zakres tego tekstu wychodzi eksperckie zebranie faktów i wykorzystanie wiedzy na temat sojuszniczego i unijnego wsparcia dla polskiej pomocy dla Ukrainy. Chodzi tu o refinansowanie niektórych wydatków poniesionych przez Polskę, a także uzgadnianie na poziomie UE pakietów wsparcia dla UA, czy też w NATO – nowych form wsparcia finansowego – program PURL czy logistycznego – hub logistyczny w Rumunii.

Na polskiej scenie politycznej wiele ostatnich dziesięcioleci były wszak wykorzystywane jako modele uprawiania polityki wzory amerykańskie. A tu istotną zmianę w swojej polityce pomocy wprowadziła administracja prezydenta D. Trumpa. Przekonuje on rozmówców, że mają słabe karty, a w grze o przywództwo na świecie stara się większość dotychczasowych partnerów i sojuszników sprowadzić do roli pionków na szachownicy. Amerykańscy przyjaciele z jałtańskiej lekcji 1945 roku zapamiętali dyskusję przywódców nad mapą Europy. Zapominają, że poza fatalnym dla krajów Europy Centralnej podziałem stref wpływów, na tej konferencji wymierzono solidną karę sprawcy II wojny światowej, czyli Niemcom (m.in. reperacje). W imię amerykańskiego projektu szybkiego przerwania działań wojennych, Ukraina miałaby zgodzić się na daleko idące koncesje terytorialne. Silnym rezonansem odbił się także sposób postępowania nowej administracji amerykańskiej wobec prezydenta Ukrainy i amerykańskiej pomocy dla Ukrainy. Spotkanie Trumpa z Zeleńskim w Białym Domu w końcu lutego 2025 r., pełne nacisków ze strony amerykańskich rozmówców wobec prezydenta Ukrainy, wywołało pytania, co do amerykańskich intencji wobec Ukrainy, a w szczególności w sprawie

kwalifikowania dotychczas udzielonej pomocy, jako ukraińskiego długu. Także nasze intencje i skala polskiej pomocy istotnie się zmniejszyła, a zdarzają się żądania, by w ogóle ją wstrzymać (Malinowski, 2025).

Istotną i głośną rolę w relatywizowaniu pomocy dla Ukrainy do realiów naszej polityki wewnętrznej i zagranicznej, stała się kolejny raz w naszych relacjach, kwestia osądzenia rzezi wołyńskiej i upamiętnienia jej ofiar. Eksponowano koncept, że właśnie w imię wdzięczności za pomoc Ukraińcy powinni wreszcie osądzić zbrodnię na Wołyniu. Szczególnej wagi takie głosy nabrały w 80.tą rocznicę tych wydarzeń – w 2023 r. Tym razem dyplomacje, zarówno ukraińska, jak i polska doprowadziły do gestu, jakim było spotkanie prezydentów RP i Ukrainy w Łucku w dniu 11 lipca 2023 r. (Nicz, 2023). Prezydenci oświadczyli, że: «...razem oddajemy hołd wszystkim niewinnym ofiarom Wołynia! Pamięć nas łączy! Razem jesteśmy silniejsi». Niestety prezydenci nie ustalili żadnych kroków w sprawie zarówno ekshumacji ofiar, jak i wspólnych badań tych wydarzeń. W gruncie rzeczy potwierdzili więc, że w tej sprawie nie ma postępu, co wkrótce przekształciło się w intensywną kampanię antyukraińską z rozszerzeniem jej pola na nie tylko kwestie przeszłości, lecz współpracy gospodarczej z preferencjami dla polskiego biznesu i radykalnym ograniczaniem handlu ukraińskimi produktami spożywczymi, zmniejszania pomocy dla ukraińskich uchodźców, stawiania warunków w ewentualnym polskim poparciu dla integracji Ukrainy z UE. Relacje polsko-ukraińskie wkroczyły w okres ograniczenia dialogu politycznego i kryzysu zaufania (Sariusz-Skąpska, 2025). Z tego też powodu, a okoliczności wojny skłaniać powinny do takich ambicji, Polska i Ukraina nie wypracowały strategicznej formuły wkomponowania naszego partnerstwa w architekturę europejskiego bezpieczeństwa. Nie dramatyzujemy jednak. Miejmy nadzieję, że nowy dwustronny traktatczy (Polska i Ukraina – 30 lat partnerstwa..., 2022) sojusz polityczno-wojskowy (polska i ukraińska armie, to obecnie silny komponent bezpieczeństwa europejskiego) to agenda przyszłości (Partyla, 2022; Kowal, 2025). Strona polska na pewno nie neguje takich perspektyw, jeśli okażą się międzynarodowo atrakcyjne, odrzuca natomiast wszelkie warianty ukraińskich ustępstw terytorialnych Kijowa na rzecz Moskwy. Tym razem jednak, nie wyłącznie międzynarodowy kontekst, czy sprzyjanie przegranej Rosji w wojnie z Ukrainą, skłonią Polskę i Ukrainę do zbudowania ambitnego partnerstwa przyszłości, lecz kolejny raz, co, *nota bene*, między europejskimi narodami, nie jest czymś wyjątkowym, istotną rolę odegra specyfika dwustronnych relacji, w której polityki pamięci historycznej i współczesnej, mają swoją odrębną treść (Wigura, 2011, s. 28). Także i dorobek. W sprawie Cmentarza Orląt, jak już wspomniano, było wiele dramatycznych zwrotów. W końcu jednak udało się tę nekropolię odnowić i uroczyście otworzyć (Udział Prezydenta RP., 2005). Przed wejściem na ten cmentarz dwaj politycy ówczesnej doby: A. Kwaśniewski i L. Kuczman umieścili tablicę ze specyficzną inskrypcją: Na progu XXI wieku pamiętamy o przeszłości, myślimy o przyszłości. Wystarczy nieco dobrej dyplomacji i realistycznego rozeznania źródeł i objawów polsko-ukraińskiego impasu w sprawie rzezi wołyńskiej, by strony określiły wspólny cel w tej sprawie i w perspektywie kilku lat osiągnęły widoczne rezultaty. Porozumienie ministrów spraw zagranicznych Polski i Ukrainy z listopada 2024 r. w sprawie prac poszukiwawczych i ekshumacji jest dobrym początkiem (Rozpoczynają się prace poszukiwawcze..., 2026).

Autorytatywną i wyczerpującą ilustracją obrazów impasu, zarówno w kwestii oceny wydarzeń, jak i uruchomienia prac ekshumacyjnych, jest wybitny wywiad Magdaleny Rigamonti z Wołodymyrem Wiatrowyczem i prof. Grzegorzem Motyką w 80.ą rocznicę zbrodni (Rigamonti, 2023). Obaj historycy wiernie relacjonują różnice w polskiej i ukraińskiej interpretacji wydarzeń na Wołyniu z 1943 roku.

Poniżej ważniejsze cytaty z tej rozmowy. W. Wiatrowycz: «To była wojna dwóch podziemnych armii, tzw. wojna chłopska; zabójstwa ludności polskiej były zbrodnią; zbrodnie wojenne były po obu stronach; miały miejsce czystki etniczne, ale miały one miejsce z obu stron; Polscy koledzy bardzo rzetelnie szukali potwierdzenia w dokumentach rozkazu wydanego przez najwyższe kierownictwo OUN–UPA o czystce etnicznej... I nikt nic nie znalazł; etos powstańczej walki (UPA) wykorzystywany jest teraz przez Ukraińców w walce z Rosjanami; W 2013 r. była to zbrodnia o znamionach ludobójstwa, a w 2016 r. ludobójstwo. Wtedy w naszym ukraińskim parlamencie pojawiły się osoby, które zaczęły przygotowywać symetryczną odpowiedź. Byłem temu przeciwny i bardzo się cieszę, że udało mi się te ruchy zatrzymać. Polski parlament zrobił głupotę, nazywając to, co się stało na Wołyniu ludobójstwem; zgadzam się z prof. Motyką, że musimy uczcić pamięć wszystkich ofiar tej wojny. Moja propozycja w czasie rozmów z polskim IPN-em była bardzo prosta: uznajmy w jednym momencie, jednym dokumentem polskie i ukraińskie groby, które są po obydwu stronach granicy. My uznajemy wszystkie pomniki i groby polskie, bierzemy za nie odpowiedzialność, opiekujemy się nimi i prosimy, żeby polska strona wzięła pod opiekę i uznała wszystkie groby oraz pomniki ukraińskie. Polska strona nie przyjęła tej propozycji i zaproponowała, żeby każdy przypadek, każdy pomnik rozpatrywać osobno.

Motyka: to rzeź wołyńska, jest jednym z najważniejszych polskich fragmentów martyrologii II wojny światowej; strona ukraińska nie jest w stanie uwierzyć i zaakceptować wyników polskich badań nad antypolskimi działaniami Ukraińskiej Powstańczej Armii na Wołyniu. Nie wierzy się w to, że decyzję o ludobójstwie Polaków podjęto na najwyższym szczeblu OUN–UPA, czyli Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej zbrojnego ramienia Ukraińskiej Powstańczej Armii i że była to od początku do końca zorganizowana operacja; Ukraińcy muszą wiedzieć, że my z tej opowieści wołyńsko-galicyjskiej nie zrezygnujemy i będziemy dążyć do tego, żeby oddać szacunek wszystkim osobom, które zostały wówczas pomordowane; po co Załóżny robi sobie zdjęcie z portretem Bandery, skoro zrobił już więcej dla wolnej Ukrainy niż on. Ukraińcy mają naprawdę masę współczesnych, dzisiejszych bohaterów, nie muszą się podpierać Bandera; Antypolska akcja UPA na Wołyniu przeprowadzona przez Ukraińców spełnia definicję ludobójstwa w takim rozumieniu, jakie nadał temu Rafał Lemkin, twórca tego terminu. Tak, to było ludobójstwo; Uważam, że z powodu konfliktu wywołanego zakazem ekshumacji ofiar rzezi wołyńskiej ostatnie kilka lat zostało zmarnowanych. Niestety zawinił tu także polski IPN; Mniej więcej w 2005 r. minister Andrzej Przewoźnik wynegocjował pomiędzy Polakami a Ukraińcami kompromis w sprawie mogił ofiar zbrodni wołyńskiej po polskiej i po ukraińskiej stronie granicy. Zakładano utworzenie cmentarzy i oddanie szacunku ofiarom. Te ustalenia były realizowane aż do tragicznej śmierci ministra Przewoźnika 10 kwietnia 2010 r. w katastrofie smoleńskiej. Nie wiem, czemu uznano te ustalenia za niebyłe.

Rigamonti: *Panowie, jak to powinno wyglądać politycznie? Pytam, bo w 2003 r. spotkali się nasi prezydenci, prezydent Kuczman i prezydent Kwaśniewski.*

Dr Wołodymyr Wiatrowycz: *Razem wtedy odsłaniali pomnik. To było piękne.*

Prof. Grzegorz Motyka: *Wtedy, 20 lat temu spotkanie prezydentów Kwaśniewskiego i Kuczmy był ważnym, ale jednak niedocenionym przez Polaków i Ukraińców gestem.*

Te wspomnieniowe akcenty obu rozmówców przypominam dla uwypuklenia lukusu ryzyka, jakie obie strony podjęły, dopuszczając do sytuacji, gdy w 80.tą rocznicę rzezi wołyńskiej wokół tej kwestii narosło więcej rozbieżności, niż wówczas, kiedy pierwszy raz po II wojnie światowej strony te kwestie podniosły, czyli w 2003 roku. Różnice w ocenie przyczyn i przebiegu wydarzeń są na pewno istotne, zakładam jednak, że w następnych dekadach oceny historyków obu krajów, mimo że, tak, jak u Wiatrowy-cza i Motyki, prezentują oni ukształtowane i przemyślane, acz różniące się koncepcje, mogą przynieść wiele nowych wyjaśnień tej tragedii.

W ewentualnym dialogu historyków i przekonywaniu do polskiego poglądu o ludobójczym charakterze akcji UPA, zwróciłbym uwagę na poważne ograniczenie filozoficzno-społeczne strony ukraińskiej w ewentualnym przyjmowaniu tez strony polskiej. Dysponujemy jedynie materią historycznych dokumentów, co których wiarygodności strony się różnią oraz definicję ludobójstwa, zaproponowaną przez naszego rodaka R. Lemkina wraz z Konwencją, skłaniającą państwa i ich historyków i prawników do jej stosowania (Konwencja w sprawie zapobiegania i karania..., 1952). Z naszej strony mamy przede wszystkim całkiem solidną historiografię w tej sprawie, ale co także ma znaczenie w tym przypadku społeczne eksponowanie naszej traumy wojennej, gloryfikowanie martyrologicznej przeszłości, skłonność tłumaczenia zbrodni dokonywanych przez Ukraińców ich antypolskimi uprzedzeniami, a uznawaniem polskich zbrodni za reakcje na zachowania Ukraińców (Bilewicz, 2025, s. 126).

Nie możemy się dziwić, że ukraińscy eksperci, a nawet politycy, widzą inny sposób kwalifikowania zbrodni popełnionych przez UPA w 1943 r. niż tylko ten, jaki formułuje Lemkin. Jest jasne, że pojęcie «ludobójstwa» stało się nie tylko kategorią prawną, ale też emocjonalnym i moralnym symbolem – takim, który potrafi jednoczyć ofiary, ale też utrwalać podziały, w tym wypadku między Polakami a Ukraińcami. W tej sprawie pewne znaczące echo w Ukrainie ma pamięć sporu między Herschem Lauterpachtem a Rafałem Lemkinem – dwoma prawnikami, którzy po II wojnie światowej kształtowali pojęcia «zbrodni przeciwko ludzkości» i «ludobójstwa». Obaj byli związani ze Lwowem, obie postacie zostały upamiętnione stosownymi tablicami na domach, w których mieszkali. Lemkin uzyskał nawet dwa lata temu odrębną ulicę we Lwowie. Dobrze przedstawia naturę tej kontrowersji Philippe Sands (profesor w University College London, Wydział Prawa, współpracownik Międzynarodowego Trybunału Karnego. Ma osobiste powiązania z Ukrainą. Lwów był miejscem urodzenia jego dziadka) m. in. w książce «East West Street»: «Powstała nieoficjalna hierarchia. W latach po decyzji Trybunału Norymberskiego słowo „ludobójstwo” zyskało szerokie poparcie w kręgach politycznych i publicznych dyskusjach, takich jak „zbrodnia zbrodni”, podkreślając znaczenie ochrony grup w porównaniu z ochroną jednostek. Być może to właśnie siła słowa, wprowadzonego przez Lemkina, ale – jak obawiał się Lauterpacht – wśród ofiar było wielu zwolenników poglądu, że zbrodnia przeciwko ludzkości jest mniejszym złem. Nie był to jedyny nieprzewidziany skutek równoległych wysiłków Lauterpachta i Lemkina. Udowodnienie zbrodni ludobójstwa nie jest proste, i sam się przekonałem, jak potrzeba

wykazania zamiaru zniszczenia grupy w całości lub częściowo, jak wymaga tego Konwencja o ludobójstwie, może mieć przykre skutki społeczno-psychologiczne. Termin „ludobójstwo”, z akcentem na grupy, wzmacnia poczucie solidarności wśród członków grupy ofiar, a jednocześnie pogłębia negatywne odczucia wobec grupy sprawców. Dla wielu być ofiarą ludobójstwa staje się „istotnym składnikiem narodowej tożsamości” i w gruncie rzeczy nie sprzyja rozwiązywaniu historycznych konfliktów» (Sands, 2016).

Jednak za decydujące rozbieżności w sprawie rzezi wołyńskiej, uniemożliwiające stronom przewyciężenie konfliktu wokół tych wydarzeń uważam komentowane przez Wiatrowycza i Motykę, decyzje, brak decyzji, czy kontrowersje, wywoływane przez polityków i instytucje obu krajów w tej sprawie. W ciągu ostatnich 20 lat, co prawda, narastały różnice w ukraińskiej i polskiej historiografiach tych wydarzeń, lecz rozstrzygające dla trwania napięć i konfliktu były decyzje, deklaracje polityków i instytucji obu krajów zaangażowanych w kreowanie polityki historycznej.

Mieliśmy więcej szczęścia niż strategii, utrzymywaliśmy bowiem trudne partnerstwo, lecz w sprawie Wołynia nie określono celów dialogu. Często powtarzane postulaty pojednania narodowego, wzajemnego wybaczenia i przebaczenia niestety nie zostały urealnione czy uprawdopodobnione wspólnymi decyzjami, co do oceny wydarzeń, a przede wszystkim upamiętnienia ich ofiar. Od 2 lat mamy przynajmniej jedną poważną decyzję i procedurę w tej sprawie, czyli rozpoczęcie prac poszukiwawczych i ekshumacji. Co zastanawiające, w tę procedurę wpisany jest swego rodzaju symetryzm, czy zasada wzajemności. W mojej opinii, strona ukraińska powinna w nieodległym czasie podjąć decyzję o udzieleniu stronie polskiej jednorazowej, bezterminowej politycznej zgody na cały pakiet wskazanych przez nią zakres prac: ok. 60 lokalizacji. Każdy przypadek stosowania zasady wzajemności, intuicyjnie, oczywiście słuszny i nieryzykowny, prowadzi jednak do ograniczonego wyobrażenia celów porozumienia i w efekcie ograniczonych efektów. Jeśli stronie ukraińskiej wydaje się, że na drodze wydawania pojedynczych zgód na prace poszukiwawcze osiągnie polityczny cel wygaszenia konfliktu wokół rzezi wołyńskiej, to w mojej opinii nie doczeka się takiego efektu w krótkim czasie, albo nigdy. Sprawa wymaga bowiem nie tylko takiej przełomowej decyzji, jak porozumienie Sikorski – Sybiha, lecz także wyraźnych politycznych efektów w wymiernym czasie, raczej miesięcy, niż lat, czy nawet dziesięcioleci (Kazimierczuk, 2025). Uwzględniając złożoność prac, strona polska szacuje, że rocznie może prowadzić prace w trzech miejscach – tak, żeby proces był dobrze przeprowadzony od samego początku. Jeśli więc mowa o 60 lokalizacjach, wówczas prace muszą trwać kilkanaście lat. Technicznie, rzeczywiście tego typu prace zajmują tak długi czas. Natomiast politycznym faktem świadczącym o zakończeniu długiej (ponad 80 lat) fazy **nie – upamiętnienia ofiar** może być jedynie komunikat strony ukraińskiej o bezterminowej zgodzie na prace poszukiwawcze i ekshumacyjne we wspomnianym już zakresie.

W czasach, kiedy na przecenę wystawia się wiele dotychczasowych metod i zasad stosunków międzynarodowych, tego typu decyzja zaświadczyłaby rzeczywiście o strategicznym znaczeniu dla Ukrainy relacji z Polską. Jaka może być reakcja Polski, poza pozytywnymi reakcjami społecznymi i deklaracjami politycznymi? Na pewno dyplomacje (w tym publiczne) obu krajów są w stanie wyreżyserować w tej sprawie poważny i politycznie wartościowy scenariusz.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Барановський, В. (2003). (ред.). 60 років Волинської трагедії. Матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квітня 2003 р. Київ.

Babaiev, B. (2025). Romania to open NATO's second-largest logistics hub to boost arms flow to Ukraine. *RBK-Ukraine*. <https://newsukraine.rbc.ua/news/romania-to-open-nato-s-second-largest-logistics-1766334752>.

Berdychowska, B. (2013–2014). Polacy wobec tragedii wołyńskiej. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 16/17, 49–77.

Bilewicz, M. (2025). *Traumaland*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 126.

Boriak, O (2021). *Życiodajność pogrzebowej obrzędowości*. *Lokalna Historia*, 10, 37.

Bratkiewicz, J. (2020). *Euroazjatyzm na wspak*. Warszawa: Universitas, 629.

Disinfo: Poland plans to impose control on Ukraine's agriculture and other sectors of economy. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-impose-control-on-ukraines-agriculture-and-other-sectors-of-economy/>

Disinfo: EU citizens demand to stop supporting Ukraine. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/eu-citizens-demand-to-stop-supporting-ukraine>

Disinfo: The process of transferring the territory of Ukraine to Poland has begun. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-process-of-transferring-the-territory-of-ukraine-to-poland-has-begun/>

Disinfo: The West will continue to give money and weapons to Ukraine as long as Kyiv does not seek a diplomatic solution to the war. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-west-will-continue-to-give-money-and-weapons-to-ukraine-as-long-as-kyiv-does-not-look-for-a-diplomatic-solution-to-the-war/>

Disinfo: Poland demands the transfer of lands in exchange for helping Ukraine. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-demands-the-transfer-of-lands-in-exchange-for-helping-ukraine/>

Disinfo: Poland plans to devour Western Ukraine like a wolf inviting a sheep for dinner. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-devour-western-ukraine-like-a-wolf-inviting-a-sheep-for-dinner/>

Disinfo: Poland plans to swallow Ukraine. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-swallow-ukraine>

Disinfo: The Ukrainian neo-Nazi refugees are bringing venereal diseases to Europe (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-ukrainian-neo-nazi-refugees-are-bringing-venereal-diseases-to-europe>

Disinfo: Zelenskyy is replacing Ukrainians with settlers from Poland. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/ua/report/zelenskyy-is-replacing-ukrainians-with-settlers-from-poland>

Disinfo: A flood victim got pneumonia because the Polish government prioritises Ukrainians. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/a-flood-victim-got-pneumonia-because-the-polish-government-prioritises-ukrainians/>

Disinfo: Ukraine will blame Poland for its defeat in the East. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/ukraine-will-accuse-poland-of-its-defeat-in-the-east>

Disinfo: Donald Tusk came to Kyiv to warn Zelensky not to think about any peace treaty. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/ua/report/the-west-wrote-zelenskyy-s-peace-plan-and-thats-why-they-defend-it/>

Disinfo: Poland wants to return the „Eastern Borderlands”. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-wants-to-return-the-eastern-borderlands/>

Disinfo: Poland will demand territorial concessions from Ukraine in exchange for military aid. (2025). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-will-demand-territorial-concessions-from-ukraine-in-exchange-for-military-aid/>

Expose Ministra SZ Radosława Sikorskiego. (2008, 7 maja). <https://www.youtube.com/watch?v=qgIOElBzhiA>

Harasymiw, B. (2019). Udovenko Hennadii. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CU%5CD%5CUdovenkoHennadii.hm>

- Homer. (1930). *Iliada*. Kraków: Wydawnictwo Fundacja Nowoczesna Polska. Wolne Lektury, 2.
- Kaczorowska, K. (2024). Wybory nie do przecenienia. Jak Polska wracała do Europy (nawet jeżeli z niej nie wyszła). *Wież*. <https://wiez.pl/2024/10/05/wybory-nie-do-przecenienia-jak-polska-wracala-do-europy-nawet-jezeli-z-niej-nie-wyszla/>
- Kazimierzczuk, A. (2025). Prace ekshumacyjne na Ukrainie. Ministra kultury: «Nie ma żadnych blokad». *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/polityka/art43518961-prace-ekshumacyjne-na-ukrainie-ministra-kultury-nie-ma-zadnych-blokad>
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 9 grudnia 1948 r. (1952). *Dziennik Ustaw*, 2, poz. 9. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19520020009>
- Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku. (1956). *Dziennik Ustaw*, 38, poz. 171. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19560380171>
- Kowal, P. (2025). Traktat polsko-ukraiński według Pawła Kowala. *Blog NIE dla unii polsko-ukraińskiej*. <https://www.salon24.pl/u/ukropol/1451545,trakat-polsko-ukrainski-wedlug-pawla-kowala>
- Krastew, I. (2011). «Epoka przebaczenia» versus «epoka normalności». *Wina narodów*. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 8.
- Kuczma, L. (2004). *Ukraina to nie Rosja*. Kryspinów: Wydawnictwo Platan.
- Kissinger, H. (2017). *Dyplomacja*. Warszawa: Bellona, 94.
- List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski w intencji wzajemnego przebaczenia i pojednania. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 16/17, 217–221.
- Malinowski, P. (2025). Andrzej Duda o twardszym stanowisku wobec sojuszników: «Nie podoba się, to zamykamy lotnisko w Rzeszowie». *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/polityka/art42683501-andrzej-duda-o-twardszym-stanowisku-wobec-sojusznikow-nie-podoba-sie-to-zamykamy-lotnisko-w-rzeszowie>
- Mieroszewski, J. (1970). *Modele i praktyka*. Paryż: Instytut Literacki, 29.
- Nicz, A. (2023). Wołyń. Wołodmyr Zelenski i Andrzej Duda spotkali się w Łucku. *INTERIA.PL*. <https://wydarzenia.interia.pl/ukraina-rosja/news-spotkanie-a-dudy-z-w-zelenskim-oddali-hold-ofiarom-wolynia,nId,6891903>
- Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej (2003). *Monitor Polski*. Nr 37, poz. 516. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20030370516>
- Partyła, M. (2022). Prezydent Duda: Nowy polsko-ukraiński traktat o dobrym sąsiedztwie to wejście na wyższy poziom. *RMF 24*. <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-prezydent-duda-nowy-polsko-ukrainski-traktat-o-dobrym-sasied,nId,6042022>
- Polska i Ukraina – 30 lat partnerstwa i przyjaźni (2022). *Portal Gov.pl*. <https://www.gov.pl/web/ukraina/30-lat-traktatu-partnerstwie-przyjazni-polska-ukraina>
- Przesłanie Ojca Świętego Jana Pawła II wystosowane do Polaków i Ukraińców w związku z 60. Rocznica ukraińsko-polskiego konfliktu zbrojnego na Wołyniu, Watykan, 7 lipca 2003 r. (2013–2014). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 16/17, 203–205.
- Rigamonti, M. (2023). Wojna podziemnych armii czy ludobójstwo Polaków? Prof. Motyka i dr Wiatrowycz spierają się o Wołyń [WYWIAD]. *Wiadomości*. <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/80-rocznica-rzezi-woylinskiej-rozmowa-z-prof-motyka-i-dr-wiatrowyczem/8y2g2md>
- Rozpoczynają się prace poszukiwawcze w dawnych wsiach Ostrowki i Wola Ostrowiecka na Wołyniu. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. (2026). *Portal Gov.pl*. <https://www.gov.pl/web/kultura/rozpoczynaja-sie-prace-poszukiwawcze-w-dawnych-wsiach-ostrowki-i-wola-ostrowiecka-na-woyliniu>
- Sadecki, J. (2013). *Ambasador*. Warszawa: Agora, 143.
- Sands, P. (2016). *East West Street. On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity*. Great Britain: Weidenfeld & Nicolson.
- Sariusz-Skapska, I. (2025). (Ed.). *SOLIDARNOŚĆ I ROZCZAROWANIE*. Bilans relacji polsko-ukraińskich w latach 2022–2025. Raport Fundacji im. Stefana Batorego, Warszawa.

Skubiszewski, K. (1997). *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości*. Warszawa: Interpress.

Sloterdijk, P. (2011). *Czas i Gniew*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Sikorski po spotkaniu z szefem MSZ Ukrainy. Ważna zapowiedź w sprawie ekshumacji. (2024). *PAP*. <https://www.pap.pl/aktualnosci/sikorski-po-spotkaniu-z-szefem-msz-ukrainy-wazna-zapowiedz-w-sprawie-ekshumacji-nasze>

Stępień, S. (2013–2014). Zamiast przedmowy. Czy zbrodnia dokonana w imieniu narodu jest «dziedziczona» przez potomnych. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 16/17, 9–48.

Udział Prezydenta RP w uroczystym Otwarcu i Poświęceniu Cmentarza Orląt Lwowskich. (2005). *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*.

<https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2005/udzial-prezydenta-rp-w-uroczystym-otwarcu-i-poswieceniu-cmentarza-orlat-lwowskich,28890,archive>

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji sporządzona w Krakowie dnia 22 lutego 1994 r. (1994, 22 lutego). *Dziennik Ustaw*. Nr 112, poz. 543. *INFOR.PL*. https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.1994.112.0000543,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-federacji-rosyjskiej-o-grobach-i-miejscach-pamieci-ofiar-wojen-i-represji-sporzadzona-w-krakowie.html#google_vignette

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych, sporządzona w Warszawie dnia 21 marca 1994 r. (1994, 21 marca). *Dziennik Ustaw*. Nr 112, poz. 545. *INFOR.PL*. <https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.1994.112.0000545,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-ukrainy-o-ochronie-miejsc-pamieci-i-spoczynku-ofiar-wojny-i-represji-politycznych.html>

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o ochronie grobów i miejsc pamięci ofiar wojen i represji, sporządzona w Brześciu dnia 21 stycznia 1995 r. (1995 r., 21 stycznia) *Dziennik Ustaw*. Nr 32, poz. 185. <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/1997/s/32/185>

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Federalnej Niemiec o grobach ofiar wojen i przemocy totalitarnej, podpisana w Warszawie dnia 8 grudnia 2003 r. (2003, 8 grudnia). *Monitor Polski*. Nr 55, poz. 749. *INFOR.PL*. <https://www.infor.pl/akt-prawny/MPO.2005.055.0000749,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-republiki-federalnej-niemiec-o-grobach-ofiar-wojen-i-przemocy-totalitarnej.html>

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 kwietnia 1990 r. w sprawie Katynia. (1990). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19900180136>

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. (2013). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. https://orka.sejm.gov.pl/proc7.nsf/uchwaly/327_u.htm

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. (2016). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. https://orka.sejm.gov.pl/proc8.nsf/uchwaly/625_u.htm

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 2023 r. w 80. rocznicę Rzezi Wołyńskiej. (2023). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://www.sejm.gov.pl/media9.nsf/files/MPRA-CTMNFJ/%24File/Uchwa%C5%82a%20Sejmu%20w%2080.%20rocznic%C4%99%20Rzezi%20Wo%C5%82y%C5%84skiej.pdf>

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 lipca 2024 r. w sprawie ustanowienia roku 2025 Rokiem Polskich Bohaterów z Katynia, Charkowa, Miednoje, Bykowni i innych miejsc. (2024, 13 sierpnia). *Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 747. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20240000747/O/M20240747.pdf>

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 maja 2025 r. o ustanowieniu roku 2026 Rokiem Jerzego Giedroycia. (2025, 14 maja). *Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 497. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20250000497>

Wigura, K. (2011). *Wina narodów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Wojciechowski, M. (2008). (Ed). *Wołyń 1943–2008 pojednanie: zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej»*. Warszawa.

Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu – Kijów, 21maja 1997 r. (1997). *Zbiór Dokumentów*, 2 (548), 49–52. <https://digit.pism.pl/dlibra/publication/771/edition/595/content>

Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy: «O pojednaniu w 60. Rocznicę tragicznych wydarzeń na Wołyniu». (2013–2014). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 16/17, 207–209.

Wystąpienie ministra spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Geremka na otwarciu negocjacji Polski o członkostwo w Unii Europejskiej, Bruksela, 31 marca 1998 r. (1998). *Zbiór Dokumentów*, 1 (551), 42–57. <https://digit.pism.pl/dlibra/publication/775/edition/598/content>

Zbrodnia wołyńska to ludobójstwo? Dwugłos byłych prezydentów. (2013). *Dziennik.pl*. <https://wiadomosci.dziennik.pl/historia/aktualnosci/artykuly/430713,aleksander-kwasniewski-i-leonid-krawczuk-o-zbrodni-wołyńskiej.html>

REFERENCES

Baranovskyi, V. (2003). (red.). 60 rokov Volynskoi trahedii. Materialy forumu ukrainskykh i polskykh ekspertiv ta zhurnalistiv “Podii na Volyni: yak zhyty z tsym tiaharem?”, m. Ostroh, 11–12 kvitnia 2003 r. Kyiv (in Ukrainian).

Babaiev, B. (2025). Romania to open NATO’s second-largest logistics hub to boost arms flow to Ukraine. *RBK-Ukraine*. <https://newsukraine.rbc.ua/news/romania-to-open-nato-s-second-largest-logistics-1766334752>. (in Ukrainian)

Berdychowska, B. (2013–2014). Polacy wobec tragedii wołyńskiej. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 16/17, 49–77 (in Polish)

Bilewicz, M. (2025). *Traumaland*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 126 (in Polish)

Boriak, O. (2021). *Życiodajność pogrzebowej obrzędowości*. *Lokalna Historia*, 10, 37 (in Ukrainian)

Bratkiewicz, J. (2020). *Euroazjatyzm na wspak*. Warszawa: Universitas, 629 (in Polish)

Disinfo: EU citizens demand to stop supporting Ukraine. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/eu-citizens-demand-to-stop-supporting-ukraine> (in Polish)

Disinfo: The West will continue to give money and weapons to Ukraine as long as Kyiv does not seek a diplomatic solution to the war. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-west-will-continue-to-give-money-and-weapons-to-ukraine-as-long-as-kyiv-does-not-seek-a-diplomatic-solution-to-the-war/> (in Polish)

Disinfo: Poland plans to impose control on Ukraine’s agriculture and other sectors of economy. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-impose-control-on-ukraines-agriculture-and-other-sectors-of-economy/> (in Polish)

Disinfo: The process of transferring the territory of Ukraine to Poland has begun. (2022). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-process-of-transferring-the-territory-of-ukraine-to-poland-has-begun/> (in Polish)

Disinfo: The Ukrainian neo-Nazi refugees are bringing venereal diseases to Europe (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/the-ukrainian-neo-nazi-refugees-are-bringing-venereal-diseases-to-europe> (in Polish)

Disinfo: Poland plans to swallow Ukraine. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-swallow-ukraine> (in Polish)

Disinfo: Poland demands the transfer of lands in exchange for helping Ukraine. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-demands-the-transfer-of-lands-in-exchange-for-helping-ukraine/> (in Polish)

Disinfo: Poland plans to devour Western Ukraine like a wolf inviting a sheep for dinner. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-plans-to-devour-western-ukraine-like-a-wolf-inviting-a-sheep-for-dinner/> (in Polish)

Disinfo: Zelenskyy is replacing Ukrainians with settlers from Poland. (2023). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/ua/report/zelenskyy-is-replacing-ukrainians-with-settlers-from-poland> (in Polish)

Disinfo: A flood victim got pneumonia because the Polish government prioritises Ukrainians. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/a-flood-victim-got-pneumonia-because-the-polish-government-prioritises-ukrainians/> (in Polish)

Disinfo: Donald Tusk came to Kyiv to warn Zelensky not to think about any peace treaty. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/ua/report/the-west-wrote-zelenskyy-s-peace-plan-and-thats-why-they-defend-it/> (in Polish)

Disinfo: Poland wants to return the “Eastern Borderlands”. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-wants-to-return-the-eastern-borderlands/> (in Polish)

Disinfo: Ukraine will blame Poland for its defeat in the East. (2024). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/ukraine-will-accuse-poland-of-its-defeat-in-the-east> (in Polish)

Disinfo: Poland will demand territorial concessions from Ukraine in exchange for military aid. (2025). *EUvsDisinfo*. <https://euvsdisinfo.eu/report/poland-will-demand-territorial-concessions-from-ukraine-in-exchange-for-military-aid/> (in Polish)

Expose Ministra SZ Radosława Sikorskiego. (2008, 7 maja). <https://www.youtube.com/watch?v=qgIOElBzhiA> (in Polish)

Harasymiw, B. (2019). Udovenko Hennadii. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CU%5CD%5CUdovenkoHennadii.hm> (in Ukrainian)

Homer. (1930). *Iliada*. Kraków: Wydawnictwo Fundacja Nowoczesna Polska. Wolne Lektury, 2 (in Greek)

Kaczorowska, K. (2024). Wybory nie do przecenienia. Jak Polska wracała do Europy (nawet jeżeli z niej nie wyszła). *Wież*. <https://wiez.pl/2024/10/05/wybory-nie-do-przecenienia-jak-polska-wracala-do-europy-nawet-jezeli-z-niej-nie-wyszla/> (in Polish)

Kazmierczuk, A. (2025). Prace ekshumacyjne na Ukrainie. Ministra kultury: “Nie ma żadnych blokad”. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/polityka/art43518961-prace-ekshumacyjne-na-ukrainie-ministra-kultury-nie-ma-zadnych-blokad> (in Polish)

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 9 grudnia 1948 r. (1952). *Dziennik Ustaw*. Nr 2 , poz. 9. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19520020009> (in Polish)

Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku. (1956). *Dziennik Ustaw*. Nr 38, poz. 171. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19560380171> (in Polish)

Kowal, P. (2025). Traktat polsko-ukraiński według Pawła Kowala. *Blog NIE dla unii polsko-ukraińskiej*. <https://www.salon24.pl/u/ukropol/1451545,traktat-polsko-ukrainski-wedlug-pawla-kowala> (in Polish)

Krastew, I. (2011). “Epoka przebaczenia” versus “epoka normalności”. Wina narodów. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 8 (in Polish)

Kuczma, L. (2004). *Ukraina to nie Rosja*. Kryspinów: Wydawnictwo Platan.

Kissinger, H. (2017). *Dyplomacja*. Warszawa: Bellona, 94 (in Polish)

List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski w intencji wzajemnego przebaczenia i pojednania. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 16/17, 217–221 (in Polish)

Malinowski, P. (2025). Andrzej Duda o twardszym stanowisku wobec sojuszników: “Nie podoba się, to zamykamy lotnisko w Rzeszowie”. *Rzeczpospolita*. <https://www.rp.pl/polityka/art42683501-andrzej-duda-o-twardszym-stanowisku-wobec-sojusznikow-nie-podoba-sie-to-zamykamy-lotnisko-w-rzeszowie> (in Polish)

Mieroszewski, J. (1970). *Modele i praktyka*. Paryż: Instytut Literacki, 29 (in Polish)

Nicz, A. (2023). Wołyń. Wołodymyr Zełenski i Andrzej Duda spotkali się w Łucku. *INTERIA.PL*. <https://wydarzenia.interia.pl/ukraina-rosja/news-spotkanie-a-dudy-z-w-zelenskim-oddali-hold-ofiarom-wolynia,nId,6891903> (in Polish)

Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej (2003). *Monitor Polski*. Nr 37, poz. 516. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20030370516> (in Polish)

Partyla, M. (2022). Prezydent Duda: Nowy polsko-ukraiński traktat o dobrym sąsiedztwie to wejście na wyższy poziom. *RMF 24*. <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/news-prezydent-duda-nowy-polsko-ukraiński-traktat-o-dobrym-sasied,nId,6042022> (in Polish)

Polska i Ukraina – 30 lat partnerstwa i przyjaźni (2022). *Portal Gov.pl*. <https://www.gov.pl/web/ukraina/30-lat-traktatu-partnerstwie-przyjazni-polska-ukraina> (in Polish)

Przesłanie Ojca Świętego Jana Pawła II wystosowane do Polaków i Ukraińców w związku z 60. Rocznicą ukraińsko-polskiego konfliktu zbrojnego na Wołyniu, Watykan, 7 lipca 2003 r. (2013 – 2014). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyśle, 16/17, 203–205 (in Polish)

Rigamonti, M. (2023). Wojna podziemnych armii czy ludobójstwo Polaków? Prof. Motyka i dr Wiatrowycz spierają się o Wołyń [WYWIAD]. *Wiadomości*. <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/80-rocznica-rzezi-wołyńskiej-rozmowa-z-prof-motyka-i-dr-wiatrowyczem/8y2g2md> (in Polish)

Rozpoczynają się prace poszukiwawcze w dawnych wsiach Ostrówki i Wola Ostrowiecka na Wołyniu. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. (2026). *Portal Gov.pl*. <https://www.gov.pl/web/kultura/rozpoczynaja-sie-prace-poszukiwawcze-w-dawnych-wsiach-ostrowki-i-wola-ostrowiecka-na-wołyniu> (in Polish)

Sadecki, J. (2013). *Ambasador*. Warszawa: Agora, 143 (in Polish)

Sands, P. (2016). *East West Street. On the Origins of Genocide and Crimes Against Humanity*. Great Britain: Weidenfeld & Nicolson (in English)

Sariusz-Skąpska, I. (2025). (Ed.). *SOLIDARNOŚĆ I ROZCZAROWANIE*. Bilans relacji polsko-ukraińskich w latach 2022–2025. Raport Fundacji im. Stefana Batorego, Warszawa (in Polish)

Skubiszewski, K. (1997). *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości*. Warszawa: Interpress (in Polish)

Sloterdijk, P. (2011). *Czas i Gniew*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar (in Polish)

Sikorski po spotkaniu z szefem MSZ Ukrainy. Ważna zapowiedź w sprawie ekshumacji. (2024). *PAP*. <https://www.pap.pl/aktualnosci/sikorski-po-spotkaniu-z-szefem-msz-ukrainy-wazna-zapowiedz-w-sprawie-ekshumacji-nasze> (in Polish)

Stepień, S. (2013–2014). Zamiast przedmowy. Czy zbrodnia dokonana w imieniu narodu jest “dziedziczona” przez potomnych. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 16/17, 9–48 (in Polish)

Udział Prezydenta RP w uroczystym Otwarcu i Poświęceniu Cmentarza Orląt Lwowskich. (2005). *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/aktualnosci-rok-2005/udzial-prezydenta-rp-w-uroczystym-otwarcu-i-poswieceniu-cmentarza-orlat-lwowskich,28890,archive> (in Polish)

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji sporządzona w Krakowie dnia 22 lutego 1994 r. (1994, 22 lutego). *Dziennik Ustaw*. Nr 112, poz. 543. *INFOR.PL*. https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.1994.112.0000543,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-federacji-rosyjskiej-o-grobach-i-miejscach-pamieci-ofiar-wojen-i-represji-sporzadzona-w-krakowie.html#google_vignette (in Polish)

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych, sporządzona w Warszawie dnia 21 marca 1994 r. (1994, 21 marca). *Dziennik Ustaw*. Nr 112, poz. 545. *INFOR.PL*. <https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.1994.112.0000545,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-ukrainy-o-ochronie-miejsc-pamieci-i-spoczynku-ofiar-wojny-i-represji-politycznych.html> (in Polish)

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o ochronie grobów i miejsc pamięci ofiar wojen i represji, sporządzona w Brześciu dnia 21 stycznia 1995 r. (1995 r, 21 stycznia) *Dziennik Ustaw*. Nr 32, poz. 185. <https://dziennikustaw.gov.pl/DU/1997/s/32/185> (in Polish)

Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Federalnej Niemiec o grobach ofiar wojen i przemocy totalitarnej, podpisana w Warszawie dnia 8 grudnia 2003 r. (2003, 8 grudnia). *Monitor Polski*. Nr 55, poz. 749. *INFOR.PL*. <https://www.infor.pl/akt-prawny/MPO.2005.055.0000749,umowa-miedzy-rzadem-rzeczypospolitej-polskiej-a-rzadem-republiki-federalnej-niemiec-o-grobach-ofiar-wojen-i-przemocy-totalitarnej.html> (in Polish)

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 kwietnia 1990 r. w sprawie Katynia. (1990). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19900180136> (in Polish)

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. (2013). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. https://orka.sejm.gov.pl/proc7.nsf/uchwaly/327_u.htm (in Polish)

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. (2016). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. https://orka.sejm.gov.pl/proc8.nsf/uchwaly/625_u.htm (in Polish)

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 11 lipca 2023 r. w 80. rocznicę Rzezi Wołyńskiej. (2023). *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. <https://www.sejm.gov.pl/media9.nsf/files/MPRA-CTMNFJ/%24File/Uchwa%C5%82a%20Sejmu%20w%2080.%20rocznic%C4%99%20Rzezi%20Wo%C5%82y%C5%84skiej.pdf> (in Polish)

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 lipca 2024 r. w sprawie ustanowienia roku 2025 Rokiem Polskich Bohaterów z Katynia, Charkowa, Miednoje, Bykowni i innych miejsc. (2024, 13 sierpnia). *Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 747. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20240000747/O/M20240747.pdf> (in Polish)

Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 maja 2025 r. o ustanowieniu roku 2026 Rokiem Jerzego Giedroycia. (2025, 14 maja). *Monitor Polski. Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, poz. 497. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20250000497> (in Polish)

Wigura, K. (2011). *Wina narodów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar (in Polish)

Wojciechowski, M. (2008). (Ed). *Wołyń 1943–2008 pojednanie: zbiór artykułów publikowanych w "Gazecie Wyborczej"*. Warszawa (in Polish)

Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu – Kijów, 21 maja 1997 r. (1997). *Zbiór Dokumentów*, 2 (548), 49–52. <https://digit.pism.pl/dlibra/publication/771/edition/595/content> (in Polish)

Wspólne oświadczenie Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy: "O pojednaniu w 60. Rocznicę tragicznych wydarzeń na Wołyniu". (2013–2014). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 16/17, 207–209 (in Polish)

Wystąpienie ministra spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Geremka na otwarcie negocjacji Polski o członkostwo w Unii Europejskiej, Bruksela, 31 marca 1998 r. (1998). *Zbiór Dokumentów*, 1 (551), 42–57. <https://digit.pism.pl/dlibra/publication/775/edition/598/content> (in Polish)

Zbrodnia wołyńska to ludobójstwo? Dwugłos byłych prezydentów. (2013). *Dziennik.pl*. <https://wiadomosci.dziennik.pl/historia/aktualnosci/artykuly/430713,aleksander-kwasniewski-i-leonid-krawczuk-o-zbrodni-wołyńskiej.html> (in Polish)

Marek ZIÓLKOWSKI*lecturer of Civitas University (Warsaw)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5944-3485>*e-mail: marekziolko25@gmail.com***DIPLOMACY AND GRAVES. POLISH DIPLOMACY REGARDING THE ISSUE OF PLACES OF NATIONAL REMEMBRANCE IN CONTEMPORARY RELATIONS WITH UKRAINE**

In the article by a retired diplomat associated with the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland over the past three decades, an assessment was made of the 1943 events in Volhynia as one of the most difficult contemporary issues in Polish Eastern policy and relations with Ukraine. The author holds a master's degree in philosophy from the University of Warsaw (1981). He began his diplomatic career in 1991 in Belarus. Between 1997 and 2001, he dealt with Eastern European issues at the Polish Ministry of Foreign Affairs as Director of the Department of Eastern Europe. In May 2001, he was appointed Ambassador of the Republic of Poland to Kyiv, where served until 2005. After returning to headquarters, he expanded his expertise in multilateral diplomacy, serving as Deputy Director of the Security Policy Department (2006–2008) and Director of the Development Cooperation Department (2008–2010). He was Ambassador to Kenya (2012–2015) and to NATO (2017–2019), as well as Undersecretary of State at the Ministry of Foreign Affairs responsible for security, Eastern, and European policy (2016–2017). He is the author of publications on Belarusians and Ukrainians in Poland, as well as Polish foreign policy. In 2008, he published the book „Project Ukraine”.

The article presents an analysis of diplomatic efforts regarding Polish historical memory, taking as an example one of its most challenging issues in our Eastern policy and relations with Ukraine – the Volhynia massacre. This topic is of interest not only to historians but also to diplomacy. The method of diplomacy encompasses ways in which nations handle history in their external relations, especially when national reconciliation is considered a strategic objective of bilateral relations. After a 20-year impasse, Polish and Ukrainian diplomacies have an opportunity to resolve the conflict surrounding the commemoration of the victims of the Volhynia massacre from 80 years ago.

Keywords: Polish diplomacy, Polish-Ukrainian relations, Eastern policy, Volhynia massacre, historical memory, national reconciliation, historical diplomacy.

Дата першого надходження статті до видання: 28.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

УДК 94(477:438)''1939/1945''

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-21-09>

Олег СТЕЦИШИН

PhD, журналіст

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7088-8728>

email: olehstecyshyn@gmail.com

**[РЕЦ.]: З БІЛЬШОВИКАМИ ПРОТИ УКРАЇНЦІВ [НА КН.]:
DAMIAN MARKOWSKI. STRYBKI. Z AK POD SKRZYDŁA
NKWD. KRAKÓW: ZNAK HORYZONT, 2025. 320 S.**

Проблематика польсько-українських відносин у ХХ ст. широко висвітлюється науковцями обох країн, які у своїх дослідженнях торкаються найрізноманітніших аспектів такої тематики. Тим цікавішою є поява досліджень, які виділяються з-поміж інших новизною теми та своєрідним авторським підходом. Серед них вартує відзначити книгу Даміяна Марковського «Стрибки. З АК під крила НКВД» («Strybki. Z AK pod skrzydła NKWD»), яка побачила світ у краківському видавництві «Znak Horyzont». Її автор є знайомим польським істориком, доктором габілітованим, співробітником Інституту військових втрат імені Яна Карського у Варшаві, спеціалістом з військово-політичної історії Східної Європи.

Для українського читача ця наукова робота важлива тим, що стосується діяльності поляків, які стали бійцями «істребительних» батальйонів, котрі після 1944 р. радянські спецслужби створювали у західних областях України для протидії українському визвольному рухові. Вказана тема є малодослідженою.

Відразу впадає у вічі, що автор не хоче бути безстороннім спостерігачем та переповідачем свого дослідження, а тому заздалегідь намагається інтерпретувати його результати та пояснити читачеві основні його положення. Вже у передмові Д. Марковський відразу розставляє світоглядні та історіографічні пріоритети своєї роботи, проводить екскурси в минуле. Тому перше пояснення того, чому польські націоналісти чи звичайні селяни врешті опинилися в лавах більшовицьких «істребительних отрядов», з'являється вже на перших сторінках дослідження. «Бувають ситуації, коли немає хорошого виходу [з ситуації, що склалася]. І виходить трохи добре, трохи погано. Така була наша ситуація. Коли в нас більше не було Польщі,

нікого, тільки себе», – пояснив свою службу в «стрибках» один з героїв дослідження пан Кароль. Згодом сам автор доповнює його слова: «В якийсь момент вони прокинулися, залишені напризволяще, ...зіткнулися з необхідністю прийняти зброю, ... щоб уникнути знищення». Хто проводив це знищення, автор також подає відразу ж у перших рядках свого дослідження – це «українські сусіди» поляків або ж «українська партизанка» (с. 11).

При цьому автор підкреслює, що цей вибір був нелегкий, бо «стрибкам» довелося взяти зброю від свого віковичного ворога – Москви. Тієї самої, що напала на Польщу у 1939 р., що вбивала поляків у Катинському лісі або депортувала їх у Сибір. Проте з подальшого тексту стає зрозуміло, що всі зазначені більшовицькі кривди у 1944 р. уже не були для «стрибків», частина з яких до цього воювала в лавах Армії Крайової, тобто були польськими націоналістами, актуальними і відійшли на другий план. На перший же вийшла, як зазначає Д. Марковський, «пекуча та руйнівна жага помсти». Помсти українцям. Чому саме українцям стає відомо практично відразу ж. «Стереотипи – чудовий трамплін для розмноження ненависті», – твердить Д. Марковський в описі складних міжнаціональних процесів серед населення «кресів», і при цьому сам стає жертвою стереотипів, притаманних сучасній польській історіографії. Спочатку може скластися враження, що автор намагається уникати перекладення колективної вини за вбивства польського населення «кресів» на всіх українців, обвинувачуючи в цьому лише винних. Проте дуже швидко стає зрозуміло, що це ілюзія. Автор використовує вже відомі патерни польської історіографії, за якою винуватицею трагічних випадків польсько-українських стосунків 1940 рр. є виключно українська сторона – загони націоналістів, селяни і просто українці як народ. І навіть уся Україна.

Спочатку автор позірно опонує колишньому польському «стрибку» за його слова про те, що «Україна ще колись відповість за те, що там [на «кресах»] сталося», але потім назвав ці слова «пророчими», бо, мовляв, саме так і сталося, маючи на увазі, що повномасштабний напад Росії у 2022 р. став карою Україні за події 1943–1944 рр. (с. 19). Яке відношення має сучасна Українська держава до тогочасних бездержавних часів автора книги, схоже, не цікавить. Дослідник також декілька разів порівнює ставлення українців до поляків із тим, як німці ставилися до євреїв, тобто ставить знак рівності між українцями та гітлерівцями. При цьому українці у книзі здебільшого стереотипно змальовані як безжалні та жорстокі злочинці. Автор систематично використовує вислови на кшталт «українці вбили», «українці замордували» і т. ін.

Прикметним у дослідженні Марковського є той факт, що він подає своїм читачам приблизну кількість поляків, які служили в більшовицьких «істребительних» батальйонах. За оцінкою автора, «стрибками» були «кільканадцять тисяч» етнічних поляків, що, за його підрахунками, перевищувало чисельність польських збройних відділів у перші дні Варшавського повстання 1944 р., а також кількість озброєних вояків 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової, яку «стрибки» чисельно переважали майже двічі (с. 12–13).

Заслугою автора є те, що він намагається не тільки пояснити мотиви, якими керувалися поляки, які йшли у «стрибки», а також причини ненависті українсько-го населення Волині й Галичини до своїх польських сусідів. Примітною є згадка одного зі свідків про те, що польські діти на «кресах» виростали у середовищі, яке

виховувало їх у дусі вищості над дітьми інших національностей. Тобто у середовищі шовіністичному (хоча сам автор воліє не використовувати цього терміна). На цьому тлі науковець також доволі об'єктивно показує своїм читачам історичні передумови, які врешті призвели до поширення серед українського населення ненависті до своїх польських сусідів починаючи з часів козаччини та Коліївщини і закінчуючи знищенням Польщею Західно-Української Народної Республіки у 1918–1919 рр. та неухаюююю польської влади (навіть уже після окупації 1939 р.) до української проблеми.

Також варто відзначити той факт, що автор не побоявся залишити у цитатах своїх героїв–«стрибків» ті формулювання, які нині сприймаються як українофобські. Як заявив один із них Щепан Секерка, однією з причин люті й ненависті, що після 1939 р. охопили польське населення, став той факт, що після окупації східних регіонів Польщі «азійськими обдертюхами» «владу захопили [лояльні до радянської влади] українці» (с. 36). Це також можна трактувати як відчуття власної вищості пересічних польських мешканців т. зв. «кресів», які не могли собі навіть уявити, що хтось з нацменшин, а тим паче українці, можуть замінити їх у статусі пануючої нації.

Автор визнає, що навіть через багато років колишні польські «стрибки» описували свої стосунки з представниками інших національних громад у чорно-білому світлі. «Україна? Яка Україна? Ніхто тоді не уявляв, принаймні не в моєму колі, в моїй родині, серед поляків, що після війни тут буде Україна. Для нас це було абсолютно неймовірно», – описував свої враження від державницьких устремлінь своїх українських сусідів один з польських бійців «істребітельних» батальйонів. «У нас були [ворогами] українець, росіянин. Євреї, поки вони існували, доносили на нас до НКВС. Для нас кожен був ворогом», – твердив інший «стрибок». «Русини завжди жили з нами. Так ми їх називали. Ми поважали свята та звичаї один одного. Але Україна була за річкою Збруч [а не в Галичині та Волині]», – заявляв ще один (с. 40).

Заслугою Д. Марковського можна вважати й те, що він визнав наявність у польської спільноти антисемітських настроїв («ми не хотіли присутності євреїв у Польщі») і причетність поляків до вбивств українців та євреїв. Водночас не можна не зауважити певного психологічного прийому, який застосовує автор, за яким в усіх позитивних ситуаціях «польське» стоїть попереду «українського», тоді як у розповідях про вбивства чи погроми здебільшого спочатку згадується про «українців», а вже потім про «поляків». Або ж (як у випадку з визнанням причетності поляків до вбивств євреїв) на початку речення вживається фраза «Не тільки українці вбивали євреїв, а й...», яка в розумінні автора очевидно повинна якось зменшити негативний ефект від визнання того, що і серед польського населення були ті, які заплямували свої руки кров'ю невинних людей.

Впадає у вічі, що Д. Марковський уникає тих істеричних тонів, так притаманних деяким польським дослідникам. Особливо в описі відносин польського та українського народів на теренах Західної України. Зокрема, коли він описує настрої, що панували у середовищі обох народів після приходу німців, то визнає, що українці «відчували, що кохання між Сталіним і Гітлером триватиме недовго, чекали краху цих стосунків, щоб досягти своєї омріяної України», тобто сподівалися відновити свою державність. Здебільшого автор намагається беземоційно змалювати міжнаціональний конфлікт, але в інших – беззаперечно стає на бік однієї з його сторін. На польський бік.

Проте не варто вважати, що Д. Марковський сповідує принципи, які чимось суттєво відрізняються від нині наявного польського історичного наративу. Хоча він й покладає частку вини в загостренні польсько-українських відносин у першій половині 1940 рр. на політичну еліту Польщі, особливо представників її правого спектра, та на польське «подзем'є», все ж у змалюванні українського національного руху він здебільшого дотримується тієї обвинувальної позиції.

Водночас бачимо авторські висловлювання про нездатність обох народів «досягти консенсусу щодо спільного заселення єдиної території» (як однієї з причин міжнаціональної кризи в регіоні), про «відплатні акції» польських формувань проти українців як «вимушений» крок у відповідь на антипольські акції Організації українських націоналістів і загонів Української повстанської армії (і жодного слова про право українців на такі ж «відплатні акції» як помсту за спалені українські села), вже згадуване некоректне порівняння дій деяких українців щодо поляків з масовими вбивствами євреїв нацистами під час Голокосту. Останнє, зокрема, читаємо в розділі «Знищене дитинство» (Zamordowane dzieciństwo): «Коли вони [українці] розпочали свою роботу [вбивства поляків], купи єврейських тіл у белжецькій печі ще горіли. Газові камери все ще працювали. Постріли розстріляних команд, що здійснювали «переселення» – як так гарно висловилися німці – ще не стихли», – написав Д. Марковський. Наведена автором аналогія мало того, що некоректна, так ще й історично не зовсім точна, бо «белжецькі печі» (тобто печі крематорію в таборі смерті Белжець) перестали «горіти» після останнього транспорту депортованих євреїв у грудні 1942 року, тобто за півроку до початку волинських подій. На той час загони УПА на Волині лише формувалися, а в Галичині їх ще взагалі не було.

Суперечливою виглядає і статистика польських втрат, наведених автором, – майже 40 тисяч осіб на Волині та не менше 14 тисяч у Східній Галичині (с. 83). Для рівноваги до цієї цифри вартувало б подати й дані про кількість українців з цих самих регіонів, які в той самий час загинули від рук польських відділів. Однак автор цього не зробив, використавши натомість заявлений аргумент про українців, вбитих нібито бандерівцями за те, що вони були комуністами або допомагали полякам, і яких тоді «ніхто не рахував». Тобто Д. Марковський, який неодноразово закидає українській науковій спільноті «викривлення історії» щодо подій 1940-х рр., фактично сам замовчує факти, які є неприємними для польської сторони.

Однак назагал нове дослідження Д. Марковського стало подією в історіографії українсько-польських відносин середини ХХ ст. Воно висвітлює досі маловивчені сторінки історії і вартує того, аби стати предметом прискіпливої уваги фахівців і широкого кола читачів.

Дата надходження рецензії до видання: 08.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) рецензії: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

Віктор ГОРОБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор,

завідувач сектору соціальної історії

Інституту історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

e-mail: victor_gor@ukr.net

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор,

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ЯК ДЕПОЛІТИЗУВАТИ ІСТОРІЮ? ДОСВІД ПЕРШОГО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНГРЕСУ ІСТОРИКІВ

Проаналізовано виклики сучасної історіографії українсько-польських міждержавних і міжнаціональних відносин, зокрема за матеріалами першого Польсько-українського конгресу істориків, який відбувся у Баранові-Сандомирському (Республіка Польща) 6–8 травня 2026 р. Матеріали конгресу засвідчили готовність частини науковців до обговорення минулого Польщі та України в дусі діалогу та порозуміння, без уникання складних тем у міжнаціональних взаєминах; висловлено переконання, що розвиток добросусідських польсько-українських міждержавних відносин потребує активізації академічних досліджень історії Польщі та України, зокрема розширення джерельної бази та системного опрацювання наявних прогалин у тематичних працях, а також ініціювання спільних проєктів. Підкреслено, що продуктивним дискусіям про тисячолітнє минуле сприятиме узгодження теоретико-методологічних підходів, оцінювання історії на основі спільних етичних норм, а також уникнення термінології, що порушує фахові стандарти професійних істориків. Важливо також враховувати у подальших історичних дослідженнях здобутки інших соціогуманітарних наук. Перспективи подальших досліджень. Ґрунтовно проаналізувати питання, пов'язані з найбільш болючими сторінками минулого обох народів, які залишаються джерелом сильних суспільних емоцій та використовуються імперською політикою Росії для підживлення недовіри між народами. Необхідно пам'ятати про спільні сторінки минулого, що позначені співпрацею і солідарністю у багатьох вимірах унікальної політичної культури, спадкоємцями котрої є обидва сусідні народи. Важливо продовжити і започаткувати спільні історіографічні та археографічні проєкти.

Ключові слова: Україна, Польща, Росія, історія, історіографія, археографія, термінологія, культурна пам'ять, історична політика, війна.

Історія, як відомо, формує не лише мислення про минуле і сьогодення, а й зміцнює національну ідентичність; історичний досвід допомагає об'єднувати суспільство навколо спільних цінностей або ж навпаки продукувати ворожнечу. В умовах широкомасштабної російської агресії проти України, коли добросусідські

польсько-українські відносини виступають важливим гарантом безпеки не лише для України та Польщі, а й для цілої Європи, рефлексії над проблематикою спільного минулого нерідко виступають серйозним дезінтегруючим фактором, провокують недовіру, образи та історичні спекуляції. І якщо для українського суспільства в умовах геноцидної війни РФ проти України тематика історичних взаємин зі своїм західним сусідом помітно набуває дедалі позитивніші конотації, то для частини польського суспільства вона є вельми дражливою з негативним відтінком (Зазуляк, 2025, с. 15–54). Але, що важливіше, при цьому частина правого польського політикуму і влади, інструменталізуючи історію та перетворюючи її на політичний інструмент, активно використовує травматичну історичну пам'ять для здобуття сумнівних політичних дивідендів у ході різних виборчих кампаній, підважуючи тим самим перспективи польсько-української міждержавної співпраці на майбутнє.

Усвідомлюючи обопільну шкоду від ігнорування, а тим паче спекуляцій на тему історичної пам'яті, українські й польські інтелектуали час від часу вдаються до активних спроб зняти штучно створену напругу, перенісши процес обговорення проблеми з поля політичного дискурсу до академічного, аби максимально притлумити надмірне емоційне навантаження, заступивши його фаховим продуктивним діалогом істориків обох країн. Нагадаємо, що вказані проблеми неодноразово ставали об'єктом польсько-українських дискусій на різних наукових форумах, зокрема в Польщі та Україні. Фахові діалоги українських і польських істориків започатковано ще в добу Австро-Угорщини, імперської Росії, міжвоєнної Польщі. Зокрема, у заходах Історичного товариства у Львові (ств. 1886 р., від 1924 р. – Польське історичне товариство) брали участь українські вчені Михайло Грушевський, Мирон Кордуба, Кирило Студинський, Юліан Целевич та ін. Водночас з історично-філософською секцією Наукового товариства імені Шевченка у Львові співпрацювали поляки Освальд Бальцер, Людвіг Фінкель, Людвіг Кубаля. Важливими майданчиками для наукового діалогу служили міжнародні конгреси істориків, наприклад у Варшаві (1933 р., делегати Микола Чубатий, Йосафат Скрутень, Роман Зубик, Іларіон Свенціцький, Мирон Кордуба, Дмитро Дорошенко, Вадим Щербаківський), у Цюріху (1938 р., Мирон Кордуба). Польські та українські вчені також презентували свої напрацювання на заходах Федерації історичних товариств Східної Європи (ств. 1927 р.), зокрема її конференціях у Варшаві (1927 р., М. Кордуба), Празі (1932 р., М. Кордуба), Цюріху (1938 р., М. Кордуба, Євген Перфецький). У полі найгостріших питань цих зібрань традиційно залишалися польсько-російсько-українські відносини впродовж століть (Булик, 2020, с. 21; Чебан, 2017, с. 72–89).

Недавні з'їзди істориків Польщі (Люблін, 2019 р.; Білосток, 2024 р.) продемонстрували поворот науковців сусідніх країн до ширшого трактування польсько-українського минулого як процесів взаємодії, взаємовпливів різних ідей і культур, які інколи нагадували конфліктний характер. Вони також засвідчили, що історія не лише формує ідентичність і культурну пам'ять народів, але стає елементом політичної боротьби. Це, зокрема, підтвердили дискусії на останньому з'їзді в Білостоку, що присвячувався 85-й річниці радянської окупації Польщі (Горобець, Дроздовський, 2024, с. 286–290). Важливими апробаційними майданчиками стали

також міжнародні заходи: конференція «Польща–Україна: історична спадщина та суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський, 1992), семінари «Україна – Польща: важкі питання» (1994–2008), які проводилися по чергово в обох країнах (Варшава, Торунь, Луцьк, Львів) під тиском громадськості за ініціативою Світового союзу вояків Армії Крайової і Об'єднання українців у Польщі, сприяння Польсько-української історичної комісії НАН України і ПАН, окремих університетів, насамперед Волинського національного університету імені Лесі Українки (Литвин, 2011, с. 5–12). Актуальні проблеми спільної історії та міжнародних відносин порушувалися на щорічних міжнародних Яремчанських наукових зустрічах. Незважаючи на владну політизацію історії, вказані міжнародні майданчики поступово зближували погляди науковців, а причини і наслідки протистоянь, насамперед новітньої доби, набували все більше реальних обрисів.

Готовність до обговорення минулого Польщі та України в дусі діалогу та розуміння продемонстрував перший Польсько-Український конгрес істориків 6–8 травня 2026 р. у замку в Баранові-Сандомирському (Республіка Польща), у роботі якого взяли участь провідні історики установ Національної академії наук України, Польської академії наук, закладів вищої освіти України (Київ, Львів, Луцьк, Ніжин) та Польщі (Варшава, Краків, Люблін, Торунь), архівісти обох країн, а також дипломати, державні й громадські діячі, молоді педагоги.

Конгрес організували Центр діалогу імені Юліуша Мерошевського (Варшава) – самоврядна державна організація, створена спеціальним законом Сейму Республіки Польща з метою посилення діалогу між поляками та народами Східної Європи та Український інститут національної пам'яті. Ініціатива проведення Конгресу постала як відповідь на пропозиції від наукових, інтелектуальних, політичних та дипломатичних кіл України та Польщі стосовно суттєвого посилення діалогу фахівців-істориків з приводу всього розмаїття проблем минулого українсько-польських відносин, у тому числі й щодо найболючіших їхніх сторінок.

Зауважимо, що спільнота польських істориків має унікальний досвід організації масштабних велелюдних наукових зібрань. Для розуміння масштабів наукового форуму зауважимо, що на вже згаданому перед цим ХХІ Загальному з'їзді польських істориків у Білостоці восени 2024 р. було виголошено 200 доповідей (Горобець, Дроздовський, 2024, с. 286–290). Відповідно, й напружена підготовка до таких форумів триває впродовж багатьох років, а їхні результати стають не лише помітним явищем у житті власне самої професійної корпорації, провокуючи фахові дискусії та формуючи нові дослідницькі напрями й історіографічні концепти, а і справляючи значний вплив на суспільну думку та політичні процеси. Реалії воєнної пори змушують значно інтенсифікувати підготовчі процедури. Тож цього разу перше засідання Організаційного комітету форуму у складі Лукаша Адамського, Олександра Алфьорова, Яна-Яцека Бруського, Мирослава Волощука, Ієроніма Іралі, Павела Коваля, Іжегожа Мотики, Мар'яна Мудрого, Анджея Новака, Олексія Сокирка та Наталі Старченко відбулося менш ніж за пів року – лише 15 листопада 2025 року. Потужний імпульс до організації Конгресу надали результати візиту Володимира Зеленського до Варшави та зустріч з президентом Республіки Польщі, істориком Каролем Навроцьким у грудні 2025 р., коли у складі офіцій-

них делегацій були присутні керівники інститутів національної пам'яті України і Польщі Олександр Алфьоров і Кароль Полейовський. Тим не менш, попри обмежений часовий ресурс, організатори Конгресу задекларували амбітну мету – зібрати провідних польських та українських дослідників (загалом по пів сотні осіб з української та польської сторін), щоб спільно інтелектуально і чесно оцінити стан національних історіографій у висвітленні «важких питань» спільної минувшини та обговорити роль істориків у польському та українському суспільствах, зокрема в контексті зміцнення партнерських взаємин обох країн. Власне, задум полягав у створенні повноформатного простору для фахової розмови провідних українських і польських істориків, що досліджують різні історичні епохи й представляють окремі науково-освітні установи, аби в межах цього діалогу обговорити стан сучасної історіографії, наявні інформаційно-тематичні прогалини у студіях й інтерпретаційні розбіжності, можливі нові методологічні підходи й адекватність уживаної термінології, аби на цій підставі визначити бажані напрями подальших досліджень. Особливий наголос робився на аналізі тих розбіжностей у тлумаченні минулого, які й досі ускладнюють взаємне порозуміння, насамперед оцінці військово-політичних конфронтацій часів Другої світової війни. У суспільно-політичній площині Конгрес дав виразний сигнал громадській думці та владі обох держав про те, що історичний діалог не лише триває, але й інтенсифікується, і таким чином, бодай частково протидіяти наростанню емоцій на ґрунті новітньої історії у польському та українському суспільствах.

Відкрив Конгрес заступник Міністра культури та національної спадщини Польщі Марек Кравчик, ствердивши, що історичний діалог має зосереджуватися на цінностях, які допомагатимуть народам зрозуміти минуле та відповідально про нього говорити. Натомість заступник Міністра закордонних справ України Олександр Міщенко наголосив: добросовісна історична рефлексія має бути вільною від пропаганди, умовою чесного опису минулого та зменшення суспільно-політичного напруження. Директор Центру діалогу ім. Ю. Мєрошевського Ернест Вичишкевич підкреслив: пам'ять вимагає чесності, точності та готовності до осмислення складних тем, складного образу минулого, що охоплює як конфлікти, так і досвід співпраці. У привітанні Голова Українського інституту національної пам'яті Олександр Алфьоров зауважив, що захід не повинен розв'язати всіх суперечок, а насамперед з'ясувати стан досліджень – прогалин у знаннях, методологічних розбіжностях та сфер, що потребують подальшої експертної роботи.

У рамках Конгресу організовано дев'ять великих дискусійних панелей: шість – хронологічних, присвячених окремим історичним епохам, та три – тематичні, що охоплюють наукову термінологію, правно-політичні оцінки, а також взаємини між академічною історією, змістом шкільних підручників і політикою пам'яті. Формат Конгресу не передбачав традиційних доповідей, натомість пріоритет надавався інтенсивним дискусіям його учасників, у ході яких увага зверталась на дотеперішні інтерпретаційні напрями, окреслення дослідницьких прогалин, а також містились пропозиції бажаних напрямів майбутніх досліджень. Кожну дискусійну панель відкривали два вступні виступи (з польського та українського боку) і два коментарі, після чого до розмови долучалось ширше коло учасників.

За задумом організаторів загальну тональність атмосфери спільного пошуку зрозумілої обом сторони мови історичного діалогу мала задати присвячена саме процесу узгодження понятійного апарату перша сесія – «Дати речам належну назву. Про термінологію». Дискусію на ній модерував Лукаш Камінський (Національний інститут ім. Оссолінських, колишній директор Інституту національної пам'яті Польщі), а відкрив обговорення концептуальний виступ Наталі Старченко (Інститут археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України), яка запропонувала передовсім зосередитись на методології проблеми «надання поняттям властивого значення». Зокрема, історикиня зауважила, що «поняття» і реальність перебувають у складному зв'язку; поняття зазвичай більші від слів, з допомогою яких вони описуються; ці слова багатозначні й нюансовані. Окреслюючи поняття, дослідник здійснює переклад, де мова непрозора, а поняття часто – сфера неперекладності. Ускладнює цей процес той факт, що йдеться про спробу інтерпретації давніх понять на сучасну мову за посередництвом третього актора – джерела, яке може містити низку «недовизначеностей» і саме потребує складних інтерпретацій. А там, де є конкуренція великих наративів, поняття – це сфера жорсткої війни за символічне домінування. Відтак історикиня закликала польських колег не трактувати українські спроби сформувані національний великий наратив як небезпечну націоналізацію історії (варто сприймати це як важливий і, на жаль, запізнілий крок щодо деколонізації) та не протиставляти громадянський націоналізм етнічному, де перший трактується як зразковий, а другий – як підозрілий і небезпечний, та дати можливість іншому вибудовувати свою історію пам'яті, засновану на розумінні спільного коріння наших культур. Крім того, Наталія Старченко, посиляючись на свою монографію «Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію» (Старченко, 2021), добре відому й польському читачеві завдяки перевиданню в польському перекладі, закликала не зводити Річ Посполиту винятково до національної польської держави, а розглядати як багатоетнічний, багатомовний і багатоконфесійний політичний простір, наголошуючи на множинності давніх ідентичностей і потребу бачити в цій історії також руський досвід (Starczenko, 2024). Історикиня також запропонувала розвести поняття «державотворення» і «націєтворення» на дві окремі дослідницькі теми, що є надзвичайно важливим для сучасної української історіографії. Насамкінець оптимістично констатувавши, що у ранньомодерників немає суттєвих розходжень у позиціях і немає поділу на дві виразні сторони діалогу – польську та українську, а є радше група істориків, які в дискусіях прагнуть максимально наблизитися до розуміння минулого, працюючи на спільній платформі, попри різний історіографічний досвід.

Значно менше оптимізму прозвучало у виступі заступника голови Інституту національної пам'яті Польщі Кароля Полейовського. У вступі дискусант зауважив, що як Україна, так і Польща мають повне право творити власні історичні міфології, а завдання актуальної дискусії окреслив як спробу встановити певні спільні речі, які не будуть нас різнити, а навпаки об'єднувати. І впродовж ХХ ст. можна знайти чимало таких сторінок, скажімо, 1920 рік і спільну боротьбу польського й українського війська проти більшовицької Росії. Але свій виступ заступник голови Інституту національної пам'яті Польщі сфокусував винятково на найскладні-

шій сторінці українсько-польських відносин – злочинах на Волині 1943 р., які, на думку більшості польських істориків і згідно з постановою Сейму 2016 р., «мали характер геноциду, вчиненого українськими націоналістами над польським цивільним населенням». Тому дискусіант звернув увагу, що в українській історіографії й історичній пам'яті ці події не трактуються об'єктивно, натомість як «Волинська трагедія», «українсько-польський конфлікт» чи «селянський бунт». Водночас він зауважив намагання української сторони, зокрема Українського інституту національної пам'яті, анонімізувати винуватців трагічних подій та не визнавати Українську Повстанську Армію ініціатором і виконавцем вбивств польського цивільного населення. Тож, на думку Кароля Полейовського, порозуміння в питаннях організації подальших пошуків та ексгумацій жертв є найкращим шляхом польсько-українського історичного примирення. І якщо Україна і Польща зможуть реалізувати цей процес і належним християнським чином пошанувати пам'ять жертв, то тим самим вони виб'ють з рук Москви головний аргумент, яким вона нацьковує один народ проти другого.

Лукаш Адамський (Центр Мєрошевського) зазначив, що поняття не можуть бути лише зручною корекцією сучасної чутливості, а мають перевірятися щодо джерел, мови епохи та змінних значень. Тож завдання академічних істориків полягає в тому, аби сепарувати академічний історичний діалог від понять, які є некоректними і спекулятивними. Історичні поняття мають бути зрозумілими не лише українським і польським дослідникам, але їхнім колегам з третіх країн, і без додаткового словника чи коментаря. Поняття також не мають бути виявом історичного презентизму, тобто застосування категорій, які є невластиві історичній добі, яку вони описують. І вони не мають також бути елементами теологізму, підлаштовуючи минуле під потреби сьогодення. Й у такому ключі дискусіант звернув увагу на використання навіть таких базових понять, як «Україна» і «Польща», які в різні епохи позначали різні сутності. Не говорячи вже про такі поняття, як «Східна Малопольща», «Закерзоння» чи «креси», які до сих пір несуть на собі виразний політичний карб.

У цьому ж дусі говорив також Мацей Яновський (Інститут історії ПАН), нагадуючи, що історичні категорії можуть бути корисними для дослідження, але потребують чіткого обґрунтування. Олександр Зайцев (Український католицький університет) підтримав потребу перегляду усталених наративів, водночас застерігаючи від створення образу давньої Речі Посполитої як безконфліктного простору. А ще ствердив необхідність вживання оціночного терміна «злочин» щодо подій Другої світової війни як до українців (відділів УПА – Бандери), так і поляків (підрозділів Армії Крайової), які долучилися до вбивств цивільного населення на Волині.

Павел Жмудський (Варшавський університет), Тетяна Гошко (Український католицький університет), Ієронім Граля (Варшавський університет) та Мирослав Волошук (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника) на сесії «Русини і поляки Х–ХVI ст.», яку модерував Олександр Алфьоров, а коментували Віталій Михайловський (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка) і Віталій Нагірний (Ягеллонський університет, випускник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника), розглянули інституційний вимір

взаємин середньовічної Русі та Польщі, актуалізували місця спільної історичної пам'яті – особи, події та явища, пов'язані з історією польсько-руських відносин у Середньовіччі. Дослідники зосередилися на взаємному проникненні двох світів через династичні контакти, шлюби, військові походи, міграції еліт, спільні культурні коди та місця пам'яті. Наголошували, що шість століть польсько-руських відносин неможливо описати як статичну систему, а спроба замкнути цю історію в категоріях сучасних націй призводить до спрощень та анахронізмів. Зокрема, Т. Гошко підкреслила тісну переплетеність польської та української історій в добу Середньовіччя, а також застерегла від перенесення сучасних категорій на досвід минулого. Ієронім Граля звертав увагу на спадщину Рюриковичів як важливий елемент польської політичної та символічної історії. М. Волощук оцінив масштаби та показав особливості династичних, військових і міграційних контактів між землями П'ястів і Русі. Натомість Віталій Михайловський та В. Нагірний у коментарях до виступів диспутантів зосередилися на проблемі популяризації знань, наголошуючи, що історія Середньовіччя потребує мови, яка була б доступною, але водночас стійкою до спрощень.

Проблема пошуку місця Люблінської унії 1569 р. в історії Польщі та України, і місця України в Речі Посполитій стала центральною на третій секції – «Землі Русі-України у Речі Посполитій Корони Польської та Великого князівства Литовського». На початку дискусії її модератор Віктор Горобець (Інститут історії України НАН України) запропонував обговорити правову та політичну оцінку приєднання руських земель до Корони передовсім у контексті суб'єктності Русі в цьому процесі, зокрема, давши відповідь на питання, з приводу якого у сучасному історичному дискурсі в Україні немає єдності: наскільки справедливим є твердження, що волиняни цілком самостійно розпорядилися своєю долею 1569 р.? Як варто інтерпретувати відсутність згадок про «Русь» у реституційних привілеях, виданих королем для трьох українських воєводств? Хрестоматійною є промова князя Костянтина Вишневецького на Сеймі в Любліні 1569 р.: «...Ми народ такий поштивий, що жодному народові не поступимося» (Дневник, 1896, с. 381), але якою мірою промову князя можна інтерпретувати як прояв національного (в його ранньомодерній формації) самоусвідомлення руської еліти? Чи була це основа нової руської ідентичності (Старченко, 2025, с. 195–201). Чи її все ж варто сприймати як таку собі імпліцитну полеміку з польськими історичними претензіями на Русь, «завойовану ще Болеславом Хоробрим захопленням Києва 1018 р.», про що в часи Люблінського сейму польська шляхта, до слова, добре знала з вельми популярної історичної роботи Мартіна Кромера й до чого активно апелювала? І таким чином, апеляція волинської аристократії до стародавніх привілеїв і прав руської шляхти – це що: прояв нової суб'єктності чи все ж лише реакція на історичні претензії на Русь (Зазуляк, 2025, с. 24).

Томаш Кемпа (Університет Миколая Коперника в Торуні) найперше звернув увагу на те, що поєднує нині польську та українську історіографію, зауваживши на прикладі середовища ранньомодерників вельми помітне зближення за останні десятиліття дослідницьких підходів, концептів і понятійного апарату. І на сьогодні вже не існує не лише фундаментальних, але й великих помітних відмінностей у

трактуванні історії Речі Посполитої другої половини XVI–XVII ст. між польською та українською історіографією. І така ситуація стала можливою завдяки саме розвинутому діалогу польських й українських дослідників, участь у конференціях і спільних наукових проєктах.

Історію Люблінського сейму 1569 р. та всього, що з ним пов'язане, вчений запропонував розглядати як зразкову модель для відпрацювання вмінь описати історичну дійсність об'єктивним чином, дивлячись на неї не з точки зору інтересів однієї сторони, але також і другої, а часом і третьої чи четвертої сторони. І саме такий підхід дозволяє максимально наблизитися до істини та уникнути історіографічних різночитань. При цьому історик наголосив на необхідності обговорити питання використання в історичних працях термінів, які властиві досліджуваній добі й відображені в історичних пам'ятках, та тих, які належать до категоріального апарату сучасної історіографії, звернувши увагу на цілий ряд казусів і різночитань, які виникають у разі некритичного послугування поняттями.

Щодо означення держави, яка постала після Люблінської унії 1569 р., то, на думку вченого, найбільш адекватно відображає її сутність термін «Річ Посполита багатьох народів», який опосередковано вказує на характер цієї держави як толерантної, в якій представники різних націй, конфесій та релігій живуть разом або пліч-о-пліч у мирних стосунках. Золоті часи релігійної толерантності завершуються запровадженням Брестської унії та подальшим розвитком Контрреформації в останнє десятиліття XVI ст., коли утисків зазнають найперше протестантські громади, але також, хоч і рідше, православні й іудейські. Ведучи мову про контраверсії процесу полонізації руської еліти, професор Кемпа задекларував декілька принципових положень. За його спостереженнями, полонізація руських еліт розпочалася не 1569 р., а набагато раніше, і підписання Люблінської унії, ймовірно, лише її дещо прискорило. При цьому, на його переконання, прийняття польської мови не означало одразу набуття польської ідентичності, але це, безсумнівно, було кроком у цьому напрямку. До того ж процеси полонізації не були рухом, контрольованим зверху, а радше спонтанним явищем, що виникло як наслідок поточних політичних, економічних та соціальних процесів.

Ігор Тесленко (Національний університет «Києво-Могилянська академія») звернув увагу на той факт, що, хоч націоналізм як політична ідеологія пов'язується із кінцем XVIII і XIX ст., його культурні витоки сягають значно раніших часів. Зокрема, вже в ранньомодерну добу уявлення про «націю» існувало у середовищі освічених і привілейованих верств – шляхти та інтелектуалів, які виступали головними носіями й творцями цих ідей. В основі цих уявлень лежали мовні, конфесійні та політичні особливості, а також колективна пам'ять. Ключову роль у їх трансляції відігравали друковані тексти – памфлети, поезія, хроніки, трактати, мапи, які поширювали образи «батьківщини» і «народу». А перша зафіксована усна декларація, що свідчила про його існування, прозвучала на Люблінському сеймі – тому самому, на якому було ухвалено рішення про створення Речі Посполитої. Історик також наголосив на актуальності перегляду традиційного погляду на Люблінську унію, що сформувався ще в XIX ст. – у добу інтелектуального суперництва за руські землі, які конкуруючі інтелектуальні середовища сприймали як «свій» простір:

тодішні польські автори (такий підхід і досі трапляється в польській науковій і науково-популярній літературі) розглядають ці території в колоніальному ключі як власні «креси», стверджуючи, що унія принесла їм економічний добробут і «цивілізувала» місцеве населення через поширення католицької віри, польської мови та високої культури; у відповідь українські історики наголошували, що ці процеси означали уярмлення і поступову денаціоналізацію русинів-українців.

Анджей Гіль (Люблінський католицький університет імені Івана Павла II) свій виступ розпочав з тези, що не існує національних історіографій, а існують лише окремі концепції представлення історичних подій. Зрілість історичної спільноти якраз і проявляється у спроможності виходити за межі національних історіографій, щоправда, відразу ж уточнивши, що проблема Волині в часах Другої світової війни та по її завершенні все ж не вписується в цю глобальну модель. Ведучи ж мову про Люблінський сейм 1569 р. і Річ Посполиту, історик констатував: під час дослідження цих історичних проблем дослідники мають брати до уваги не лише польську та литовську сторони, але й руську. Русь справді існувала, не лише як ідея, а й як структура: вона мала свої інституції, свою адміністрацію та свою пам'ять. Важливе місце у збереженні суб'єктності Русі, на думку люблінського медієвіста, відігравала Православна церква й уявлення про Київ, який здавна був осідком православного митрополита, як «святе місце», навіть у часи, коли кафедра митрополита київського перебувала вже деінде. І пізніше, вже в часи гетьмана Богдана Хмельницького та його наступників, на ґрунті поширення такого уявлення постає ідея творення конфесійної держави, де єдиною конфесією проголошувалося православ'я.

Натомість Олексій Сокирко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) присвятив свій виступ проблемі закорінення Гетьманщини в державних і соціокультурних традиціях Речі Посполитої – проблемі, яка ще донедавна була абсолютно ігнорована в українській історіографії, але останнім часом дебатується дедалі ширше (Горобець, 2024, с. 551–575; Horobets, 2025, s. 177–234; Sokirko, 2018, s. 65–84). Передовсім історик звернув увагу на спільну для Гетьманщини та Речі Посполитої «учасницьку» політична модель (*participatory governance*), побудовану не лише на вертикальних ієрархіях політичного впливу, але й на горизонтальному розподілі влади. Головними ж елементами річпосполитського спадку, на його думку, були військові інститути Гетьманщини, з яких власне стартувала розбудова решти структур козацької політії – політичних, адміністративних, судових та ін. Вона складалася зі станового козацького ополчення, постійного найманого війська та корпусу артилерії. Ця модель армії із незначними змінами діяла в Козацькому Гетьманаті принаймні до першої чверті XVIII ст. Інші складники річпосполитського спадку в Гетьманщині – міське самоврядування, організація доменіального господарства, зрештою церковні структури Київської православної митрополії. При цьому київський історик зауважив: всі ці острівці старої Речі Посполитої мали у своєму активі не лише організаційні моделі (внутрішній адміністративний устрій, ієрархії), але і систему права, що у випадку магдебурзьких міст і церковних парафій не зазнала суттєвих змін до середини XVIII ст. і доволі виразною є й роль річпосполитської спадщини у формуванні правової культу-

ри Гетьманщини. Роботу секції завершила змістовна дискусія, яку започаткував Максим Яременко (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), звернувши увагу на те, як Берестейська церковна унія 1596 р. та полеміка навколо питань конфесійних стимулювала процеси формування руської ідентичності. Тему впливу релігійного чинника на формування ранньомодерних ідентичностей продовжив Леонід Тимошенко (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка), зауваживши, що в контексті проблематики Берестейського унійного собору 1596 р. важливішим є не стільки питання «кризи православ'я», скільки існування/неіснування в переддень його проведення релігійного гніту щодо православних. У дискусії взяли участь також Лариса Довга (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), Володимир Пришляк (Волинський національний університет ім. Лесі Українки), Віталій Михайловський, Маргарита Стафійчук, Дмитро Опанасенко.

Під час секції «Довге XIX століття – взаємні джерела натхнення і суперництво національних проєктів» (модератор Анджей Коритко, Вармінсько-Мазурський університет) знані дослідники зосередилися на таких питаннях: національна ідентичність і соціальні структури: шляхта, селянство та інтелігенція у контексті польсько-українських міжнаціональних відносин XIX ст.; міфи, символи та історична пам'ять у процесі формування націй: польський та український досвід XIX ст.; політичні стратегії українців і поляків у XIX ст.: між автономією та незалежністю. Доповідачі сформували загальний образ польсько-українських відносин цього періоду, зосередившись на ключових етапах і проблемах. Станіслав Стемпень (Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі) звернув увагу на те, що панівний галицькоцентричний підхід до аналізу польсько-українських відносин у XIX ст. обмежує їх ширше суспільне бачення. Остап Середа (Український католицький університет) трактує суть націотворчих процесів XIX ст. як взаємне перетворення народів-сусідів і зосередився на подіях початку 1860 рр. (Січневе повстання 1863 р., Валуєвський циркуляр і початок конституційних реформ у Габсбурзькій монархії) як переломних для польсько-українських міжнаціональних взаємин. Адам Сьвонтек (Ягеллонський університет) наголосив на нерівномірності розвитку польського (намагався відродити власну національну державність) та українського (відстоював право на самобутність) національних рухів; звернув увагу на гібридні ідентичності та змішані шлюби і вказав на потребу розмежовувати політичну риторику й дії органів влади. Мар'ян Мудрий (Львівський національний університет ім. І. Франка) відзначив, що формально українці й поляки у XIX ст. перебували в однаковому становищі бездержавних народів, що робило їх природними союзниками, однак досягти суспільно-політичного порозуміння не вдавалося. На думку львівського історика, соціальні та національні аспекти у формуванні польсько-українських відносин «довгого» XIX ст. були тісно пов'язані, а описувати ці відносини потрібно з урахуванням як раціональних, так і емоційних мотивів. Натомість Олена Аркуша (Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) звернула увагу на потребу ґрунтовного вивчення останнього двадцятиліття напередодні Першої світової війни, коли український і польський національні рухи актуалізували про-

блему власної державності і заговорили мовою політичної боротьби, яка за посередництвом преси йшла до масового читача. Дослідниця слушно зауважила: польсько-українські політичні угоди були короткочасними, попри те, що обидві сторони усвідомлювали їх необхідність, а основним питанням суперечок ставала лінія майбутнього кордону. Геннадій Корольов (Центр Мєрошевського, випускник аспірантури Інституту історії України НАН України) наголосив на потребі враховувати вплив на українсько-польські відносини імперських чинників.

Під час жвавої дискусії було поставлено ще кілька важливих питань. О. Зайцев (Український католицький університет) сформулював основну проблему польсько-українських відносин у XIX ст. як неможливість погодити ідеальні образи вітчизн, передусім територіально. О. Сокирко звернув увагу на перспективи застосування мікроісторії. М. Яновський (Інститут історії ім. Т. Мантоффля ПАН) наголосив на суттєвій прогалині в національних історіографіях, яка не дає відповіді на питання, як і чому протягом першої половини XIX ст. українці з рівноправного в Речі Посполитій народу перетворилися на спільноту, змушену доводити своє право на національне існування. Учасники дискусії порушували також питання про національні міфи, зокрема річпосполитський, козацький, «Східних кресів», перетворення історичного простору з увиразненням національної історії, культурну й економічну взаємодію двох народів. Загальний висновок дискусії полягав у визнанні тісного взаємозв'язку українців і поляків на етапі модерного націотворення, потребі подальшого вивчення імперських впливів, розширення досліджень за межі політичної історії та взаємного врахування у працях польських і українських істориків напрацювань історіографії, зокрема через переклади досліджень і базових джерел.

На п'ятій секції «Польща – Україна. Конфлікти, співпраця та національна політика у Східній Європі (1917–1939)» обговорено польський вимір Української революції 1917–1921 рр., політику польської влади щодо українців у Галичині та на Волині в міжвоєнний період, а також національну політику радянсько-російського тоталітарного режиму в Україні. Микола Литвин (Центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) проаналізував особливості українсько-польських міждержавних і міжнаціональних відносин під час відродження новітніх національних держав. Особливу увагу приділив складним сюжетам минулого: військовій окупації Польщею Східної Галичини 1919 р., таборам інтернування на території Польщі та ЗУНР, пацифікаціям початку 1930-х рр., нищенню православних церков на Холмщині наприкінці 1930-х рр., політиці Польщі щодо проголошеної самостійності Карпатської України, проблемі військового та цивільного осадництва на території Волині та Тернопільщини, що прямо чи опосередковано загострювали українсько-польське військово-політичне протистояння у період Другої світової війни. Ян Яцек Бруський (Ягеллонський університет) визнав недемократичною політику офіційної Варшави щодо української національної меншини в культурно-освітній сфері. Андрій Руккас (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) актуалізував значення та уроків військово-політичного союзу Ю. Пілсудського та С. Петлюри 1920 р. Владислав Верстюк (Інститут історії України НАН України) та Ян Яцек

Бруський відзначили продуктивність Українсько-польської комісії для дослідження взаємин 1917–1921 рр. групи польських та українських істориків щодо археографічного висвітлення вказаних подій, зокрема передумов та наслідків польсько-українського військово-політичного союзу 1920 р. Натомість Олег Разіграєв (Волинський національний університет ім. Лесі Українки) закликав колег до пошуку нових археографічних матеріалів щодо міжнаціональних взаємин у міжвоєнній Польщі. Учасники секції мали змогу ознайомитися із новою книгою «Społeczność ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej» учасника конгресу Станіслава Стемпня, а також його коментарі, в яких він доводить високу самоорганізованість української спільноти в міжвоєнній Польщі (Stepień, 2022). Її він аргументував створенням мережі українських громадських і приватних структур – наукових, науково-освітніх, фінансово-банківських, кооперативних, фахових та ін., продуктивною діяльністю українських легальних політичних партій, зокрема у Варшавському сеймі. Зацікавила присутніх також книга учасниці конгресу Ірини Матяш (Інститут історії України НАН України, Варшавський університет) «Wspólne miejsca pamięci Ukrainy i Polski. Dyplomacja oficjalna i kulturalna», у якій подано місця пам'яті офіційної і культурної дипломатії обох країн новітньої доби (меморіали Армії УНР, місця дипломатичних структур УНР, поховання її діячів, пропам'ятні місця на честь українських героїв новітньої антиросійської агресії) (Matiasz, 2025).

Під час шостої сесії «Друга світова війна та її наслідки. Факти, інтерпретації, контексти тоталітаризму, підрахунки» обговорено інтерпретаційні течії в історіографії польсько-українського військово-політичного конфлікту, методологію підрахунку його жертв, вплив радянсько-російського і німецького тоталітаризмів на новітню історію Польщі та України. Певний резонанс серед учасників викликали виступи представників Інституту національної пам'яті Польщі, які вкотре стверджували про геноцидний характер військово-політичних дій Проводу ОУН і відділів УПА на Волині, зокрема щодо польського населення влітку 1943 р. Більшість науковців підтримало думку Г. Мотики, що військову операцію «Вісла» 1947 р. необхідно трактувати комуністичною етнічною чисткою тогочасної польської влади супроти 140 тис. депортованих українців з пограниччя на північно-західні землі Польщі (Motyka, 2023). Вказана теза заперечує експертизу Інституту національної пам'яті Польщі (2023), що вказана операція не мала репресивного характеру і проходила як «превентивний» захід (Литвин, 2024, с. 312–317).

Нагадаємо, що за декілька місяців до конгресу чималий науковий і суспільний резонанс в обох країнах спричинила «Заява представників історичної спільноти України щодо намірів деяких політичних сил Польщі на законодавчому рівні засудити діяльність УПА та ОУН(б), прирівнявши її до тоталітарних режимів нацизму та комунізму» від 1 жовтня 2025 р., яка була відкрита для підписання істориками, що поділяють вказані ідеї думки й виступають за збереження конструктивних відносин із Польщею, стратегічним партнером України (Відкрита заява представників історичної спільноти України, 2025). Її підписанти: Сергій Адамович, Олександр Алфьоров, Володимир Бірчак, Геннадій Боряк, Володимир В'ятрович, Ігор Гирич, Ярослав Грицак, Богдан Гудь, Василь Гулай, Леонід Зашкільняк, Оксана Калішук, Сергій Квіт, Вахтанг Кіпіані, Станіслав Кульчицький, Микола Кучерепа, Мико-

ла Литвин, Іван Патриляк, Роман Подкур, Микола Посівнич, Ігор Соляр, Наталя Старченко та ін., які із занепокоєнням сприйняли ініціативу окремих польських політиків і урядовців щодо внесення змін до законодавчих актів Польщі з метою засудження УПА та ОУН (Бандери). Українські науковці ствердили: вказані нововведення в односторонньому порядку визначають українців винними за всі події Волинської трагедії 1943 р., наголосивши на необхідності деполітизації спільної історичної спадщини, насамперед трагедій, які спричинили масові жертви. Історики закликали до творення об'єктивного дослідження всіх обставин не лише вчинення злочинів, а й етнополітичних причин, які призвели до тогочасного протистояння. Висловлено потребу також у нових експертизах щодо впливу спецпідрозділів окупаційних режимів СРСР та нацистської Німеччини на українсько-польське міжетнічне протистояння. Українські вчені вважають сумнівними спроби польських колег прирівняти антиімперську, національно-визвольну за своєю суттю діяльність УПА та ОУН(Б) до геноцидальних практик неоімперських тоталітарних режимів нацистів і комуністів. Українські вчені зініціювали відновити формат фахових дискусій, що, на їхню думку, в умовах новітньої російської агресії проти України посилить співпрацю обох народів. Стверджено, що можливе прийняття Варшавою згаданого проєкту викличе негативну суспільну реакцію в Україні. Відповідно до наявної практики українська влада також буде змушена вживати дзеркальних заходів та приймати на законодавчому рівні відповідні акти щодо оцінки дій окремих підрозділів Армії Ураїової та Батальйонів хлопських, які, як відомо, вчиняли злочинні дії проти мирного українського населення в період Другої світової війни і в перші повоєнні роки (Відкрита заява представників історичної спільноти України, 2025). Водночас, підкреслено у заяві, можлива ескалація такого протистояння, в тому числі на законодавчому рівні, відповідатиме насамперед інтересам Москви, яка прагне розсварити сусідів і послабити воюючу Україну. Підписанти закликали зарубіжних колег – істориків, політиків, громадських активістів продемонструвати виваженість в оцінці протистоянь трагічної минувшини.

Прикметно, що ідеї та наміри вказаної заяви підтримала група польських істориків та громадських діячів у «Відкритому листі до партнерів-істориків, яким небайдужі польсько-українські відносини» (Ігор Канколевський, Міхал Копчинський, Томаш Стрієк, Мацей Яновський, Даріуш Стола, Анджей Фрішке, Базіль Керський та ін.). Польські автори схвалили прагнення української сторони щодо відновлення ексгумацій жертв кривавих подій на Волині та в Галичині під час Другої світової війни, закликали до спільних зустрічей і роботи істориків у рамках польсько-українського Форуму істориків. Водночас відзначили, що ці кроки є надзвичайно важливими і правильними й вимагають додаткових зусиль: «Необхідні також освітні заходи та звернення уваги не тільки на те, що нас розділяло в минулому, але й на спільну багату історію та спадщину того, що нас об'єднувало і об'єднує донині» (List otwarty do Przyjaciół Historyków., 2025). У відповідь Український інститут національної пам'яті 19 листопада 2025 р. висловив подяку польським історикам, політологам, публіцистам за уникнення політизації болючих питань історії, які можуть посилити напруженість і сприяти російській дезінформації. Водночас наголошено: вказана проблематика потребує фахового діалогу

щодо пошуку правди, а не поспішних законодавчих рішень, здатних поглибити напруження між сусідами (Подяка Українського інституту національної пам'яті..., 2025). Принагідно зауважимо, що саме у листопаді 2025 р. Український інститут національної пам'яті та Центр діалогу ім. Ю. Мєрошевського створили оргкомітет щодо організації першого Польсько-українського конгресу істориків.

Українські учасники конгресу Богдан Гудь (Львівський національний університет ім. І. Франка) і Володимир В'ятрович (Верховна Рада України, випускник аспірантури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) вважали, що українсько-польське військово-політичне протистояння напередодні та у роки Другої світової війни треба розглядати у ширших географічних та історичних контекстах – не лише на Волині влітку 1943 р., але й Холмщині та Галичині у 1942–1947 роках. Доповідачі ствердили, що акторами тієї війни/конфлікту було польське та українське підпілля, які мали конкретну державну мету – опанувати території, які кожен вважав своїми. Однак їм тоді не вдалося порозумітися і домовитися скоординувати мілітарні сили для боротьби проти сталінського режиму. В. В'ятрович вважає, що поразку українців/ЗУНР у війні 1918–1919 рр. проти Польщі та збройну агресію СРСР 1939 р. на західні землі України Кремль намагався використати для нагнітання антипольської пропаганди щодо «буржуазно-поміщицької» Польщі, яка не виконала своїх міжнародних зобов'язань щодо надання місцевим українцям національно-культурної автономії. При цьому доповідач відзначив результати нового історико-археографічного проекту Українського католицького університету, у ході якого зроблено спробу об'єктивно підрахувати кількість жертв міжнаціонального протистояння на західних землях України у добу Другої світової війни. Натомість Б. Гудь акцентував увагу на соціально-економічних проблемах, селянській війні за землю, впливу російської імперської влади, чорносотенних середовищ на радикалізацію селянських мас на Волині. Гжегож Мотика (Військово-історичне бюро у Варшаві) і Маріуш Заянчковський (Інститут політичних досліджень ПАН) закликали присутніх колег об'єктивніше досліджувати документи українського і польського підпілля під час військово-політичного протистояння Другої світової війни. Андрій Когут (Галузевий державний архів Служби безпеки України) ствердив необхідність критичнішого відбору документів влади та підпілля, їх фільтрації, чіткішого (але не однобокого) трактування характеру певних мілітарних структур (наприклад, «української» поліції у роки нацистської окупації) чи явищ (наприклад, сталінських депортацій українців і поляків у 1939–1951 рр.).

Принагідно зауважимо, що емоційні виступи польських і українських істориків не завжди нагадували ухвали XI Міжнародного семінару «Україна – Польща: важкі питання» (Варшава, 2005), серед учасників якого були доповідачі й дискутанти вказаного конгресу Гжегож Грицюк, Гжегож Мотика, Микола Кучерепа: «На рубежі 1942/1943 р. керівництво ОУН-Б прийняло рішення про усунення польського населення зі спірних земель. На думку польських істориків, на Волині наміром ОУН-Б була ліквідація всіх поляків, а у Східній Галичині їх вигнання під загрозою смерті (хоча під час багатьох акцій гинуло все населення такого населеного пункту). Антипольська акція ОУН-Б і УПА призвела до масових жертв серед польського цивільного населення. На думку українських істориків, ОУН-Б і УПА

мали намір усунути польське населення за Буг і Сян з метою не допустити до створення т.зв. «третього фронту» і забезпечити собі таким чином бази у боротьбі із совєцькою владою. Погоджуються, що антипольська акція ОУН-Б і УПА призвела до масових жертв серед польського цивільного населення, але нагадують також про акції проти українців з боку польського підпілля... На кінцевому етапі війни керівництво ОУН і УПА відмовилося від продовження антипольської акції і зробило спроби втихомирення відносин між польським і українським підпіллям, але тягар попередніх конфліктів і жертв, а також територіальна суперечка стали непереборною перешкодою для досягнення порозуміння» (Галагіда, 2006, с. 356–357).

Сьому сесію «Нормативний підхід в історіографії – пастка чи шанс?» модерував польський грушевськознавець Лукаш Адамський (Центр діалогу ім. Ю. Мєрошевського). Оксана Каліщук (Волинський національний університет ім. Лесі Українки) здійснила корпоративний аналіз військово-політичних подій Другої світової війни, зокрема показала перебіг та наслідки українсько-польського, польсько-литовського і сербсько-хорватського конфліктів, що нерідко посилювався внаслідок іноземного втручання – СРСР чи нацистської Німеччини. Вказаний висновок здійснено згідно з аналізом поведінки підрозділів Вермахту, гестапо, спецвідділів НКВС СРСР і радянської партизанки. Авторка навела численні факти з документів польського підпілля та українських матеріалів про те, що чинниками ескалації міжнаціональних відносин був ідеологічний вплив фашизму і комунізму, а більшість німецьких і московських пропагандивних матеріалів нагадували гібридну війну. Матеріали дослідження волинської історикіні викладено в її новій монографії «Аромат пам'яті й історії з присмаком гіркоти. Компаративний аналіз подій Другої світової війни», яку видав Український інститут національної пам'яті й поширив серед учасників і гостей конгресу (Каліщук, 2026). Жвавою була дискусія за участю наших колег Богдана Гудя і Володимира В'ятровича, в якій актуалізовано інтерпретаційні течії історіографії польсько-українського конфлікту середини ХХ століття. Любомир Хахула (Національний університет «Львівська політехніка», Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) взяв участь у дискусії, яка присвячувалася сучасним історичним політикам у Польщі та Україні, політизації історичних досліджень та історизації політики.

Восьму сесію «Від ПНР і УРСР до Третьої Речі Посполитої та незалежної України» модерував Ігор Цепенда (Карпатський національний університет імені Василя Стефаника). На ній актуалізовано дослідницькі прогалини у вивченні контактів поляків та українців у період ПНР і радянської України, співпрацю польської та української еміграції, проаналізовано польсько-український історичний діалог після 1991 р. (семінари «Україна–Польща: важкі питання», Українсько-польські зустрічі в Яремчі та ін.). В обговоренні вказаних проблем взяли участь Павел Коваль (Інститут політичних досліджень ПАН), Славомір Новіновський (Лодзький університет), Пшемислав Журавський вель Граєвський (Лодзький університет), Олександр Аврамчук (Варшавський університет, випускник Національного університету «Києво-Могилянська академія»). Зокрема, І. Цепенда звернув увагу на те, що право може бути як шансом, так і пасткою для історика новітньої доби: шансом, коли воно допомагає назвати відповідальність і захистити пам'ять жертв,

а пасткою – коли складний історичний досвід механічно вписується в готові правові формули. Оксана Калішук зауважила, що мова опису історичного насильства, зокрема в період Другої світової війни, впливає не лише на академічну дискусію, але й на суспільну пам'ять і відносини між народами. Славомір Демський підкреслив, що міжнародне право залишається важливим мовним інструментом комунікації між державами, воно також захищає від логіки сили й імперіалістичного насильства. Томаш Береза відзначив відповідальність історика, що встановлює факти, обставини, ідентичності жертв і винуватців трагедії. О. Аврамчук слушно зауважив, що, вивчаючи польсько-українські відносини після 1945 р., українські та польські науковці здебільшого зосереджуються на історії політичних програм та діалозі еліт, при цьому забуваючи про звичайне повсякдення. Павел Коваль відзначив важливу роль еміграційних, інтелектуальних і церковних середовищ, зокрема Кароля Войтили та редакції паризької «Культури», у формуванні нового підходу до повоєнних відносин Польщі із сусідами на Сході. Микола Кучерепа підкреслив, що діалог про важкі політичні досвіди минулого століття став можливим лише тоді, коли науковці обох країн почали спільно опрацьовувати джерела і поступово відновлювати взаємодовіру. В. В'ятрович слушно зауважив, що досвід України після розпаду СРСР відрізнявся від досвіду посткомуністичної Польщі як у плані пам'яті про комунізм, так і в ширших можливостях відновлення незалежної історіографії. Пшемислав Журавський вель Гравський підкреслив: кордон, встановлений після 1945 р., брутально розділив два народи, а Москва протягом повоєнних десятиліть використовувала взаємні страхи і стереотипи для підтримки політичного контролю над цим регіоном Європи. Анджей Новак наголосив, що новітня російсько-українська війна, в якій беруть участь українці, змінила перспективу сприйняття минулого, а сучасники повинні більше уваги приділяти трагічній історії, яка розгортається на наших очах (Польсько-український конгрес істориків, 2026, 11 травня).

Остання, дев'ята сесія «Академічна історія, шкільні підручники та колективна пам'ять» конгресу, яку модерував Ян Пісулінський (Жешівський університет), була присвячена ролі академічної історії у формуванні колективної пам'яті, проблематиці взаємних образів поляків і українців у навчальній літературі, а також ширшому впливу істориків на суспільство й політику. У дискусії взяли участь О. Алфьоров, Анджей Новак (Ягеллонський університет), Мар'ян Мудрий, Мірослав Шуміло (Інститут національної пам'яті Польщі), Томаш Стриєк (Інститут політичних досліджень ПАН), Ян Пісулінський, О. Сокирко. У центрі обговорення була теза, що реальний вплив академічної історії можливий лише за умови поєднання якісних досліджень з активною присутністю істориків у сфері освіти, медіа та культури пам'яті. При тому ключовим стає врахування нових способів представлення й поширення наукової інформації.

Учасники сесії, серед яких були й молоді педагоги та громадські активісти обох країн, наголосили на необхідності відмови від спрощеного, «чорно-білого» бачення минулого на користь визнання його складності; підкреслили, що діалог щодо підручників має еволюціонувати від спроб узгодження «єдиних версій» до глибшого пояснення причин розбіжностей; акцентували на важливості підготовки

вчителів до викладання складних тем; а також погодилися, що історики повинні активніше долучатися до формування публічного простору й політики пам'яті, водночас зберігаючи академічну автономію. Було відзначено, що проблема підручників не вичерпує питання шкільної історичної освіти: ключову роль у навчанні та вихованні відіграє вчитель, тоді як підручник не є ані єдиним, ані часто навіть основним джерелом інформації для учнів, оскільки функціонує в конкурентному інформаційному середовищі. Зрештою було констатовано, що ефективна історична політика потребує тривалої інституційної співпраці та переходу від конфронтації пам'ятей до їхнього аналітичного осмислення. У цьому контексті пріоритетними напрямками дій у сфері дидактики історії на найближче майбутнє можуть стати: спільне творення знання – реалізація польсько-українських освітніх проєктів і створення навчальних видань з акцентом на поясненні відмінностей, а не конкуренції наративів; робота з емоціями через поєднання фактів з емпатією, зокрема за допомогою усної історії та особистих свідчень; а також оновлення підручників з усвідомленням того, що в навчальному процесі вони є інструментом, а не кінцевою метою. Більшість дискусій виступили проти створення спільного підручника для українців і поляків, натомість М. Мудрий запропонував підготувати методичний посібник для вчителів історії обох країн.

Під час конгресу М. Литвин, Геннадій Боряк (Інститут історії України НАН України; підключився телефоном) обговорили із директором Інституту історії ПАН М. Яновським та професором Г. Мотикою (донедавна директором Інституту політичних досліджень ПАН) проблему відновлення Українсько-польської історичної комісії НАН України і ПАН (діяла у 1993–2010 рр.). Учасники конгресу побували на екскурсії у середньовічному замку, яким неодноразово володіли родини, що мали польсько-українське коріння. До речі, у цьому замку у грудні 1918 – лютому 1919 рр. діяв табір для інтернованих українців зі Львова та Перемишля. Окремі гості також побували у містечку Завихвост, де у 1205 р. на берегах Вісли загинув засновник Галицько-Волинської держави князь Роман Мстиславович.

На підсумковому засіданні Олександр Міщенко (Міністерство закордонних справ України), П. Коваль, а також О. Алфьоров, Л. Адамський подякували учасникам конгресу за змістовні доповіді, конструктивні дискусії. Засідання Конгресу транслювалися наживо на ютуб-каналах Центру діалогу ім. Ю. Мєрошевського та Українського інституту національної пам'яті й активно обговорювалися науковцями та громадськістю обох країн. Організатори задекларували провести через два роки наступний конгрес, а також низку тематичних засідань фахівців. У «Комюніке учасників Польсько-українського конгресу істориків» стверджено позитивний перебіг конгресу, під час якого була присутня готовність до обговорення минулого Польщі та України в дусі діалогу та порозуміння, без уникання складних тем у взаємних відносинах; висловлено переконання, що розвиток добросусідських польсько-українських відносин потребує активізації академічних досліджень спільних аспектів історії Польщі та України, зокрема розширення джерельної бази та систематичного опрацювання наявних прогалин у дослідженнях, а також розвитку спільних дослідницьких проєктів. Визнано, що продуктивним дискусіям про минуле сприятиме узгодження методологічних підходів, оцінювання історії на осно-

ві тих самих етичних норм, а також уникнення термінології, що порушує фахові стандарти професійних істориків. Водночас закликано враховувати у подальших історичних дослідженнях здобутки інших гуманітарних і суспільних наук. Стверджено про підтримку спільних дослідницьких проєктів. При цьому зазначено, що послідовний академічний діалог, який вестиметься на основі такого підходу, дозволить ґрунтовно дослідити питання, пов'язані з найбільш важливими сторінками минулого обох народів, які залишаються джерелом сильних суспільних емоцій та використовуються імперською політикою Росії для підживлення недовіри між народами. Учасники конгресу закликали громадськість пам'ятати про спільні сторінки минулого, що позначені співпрацею і солідарністю у багатьох вимірах унікальної політичної культури, спадкоємцями котрої є обидва сусідні народи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Булик, Н. (2020). В австрійському, польському й радянському Львові: просопографічний портрет Маркіяна Ореста Смішка. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 24, 21.

Відкрита заява представників історичної спільноти України (2025). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vidkryta-zayava-predstavnykiv-istorychnoyi-spilnoty-ukrayiny-otwarte-oswiadczenie-przedstawicieli-srodowiska-historycznego-ukrainy>.

Галагіда, І. (2006). (ред.). Україна – Польща: важкі питання. *Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»*. Варшава, 26–28 квітня 2005 року. Варшава, 356–357.

Горобець, В. (2024). Спадщина Польсько-Литовської держави в соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII–XVIII ст. *Człowiek twórca historii*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2, 551–575.

Горобець, В., Дроздовський, Р. (2024). XXI Загальний з'їзд польських істориків. *Український історичний журнал*, 6 (579), 286–290. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.286>

Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским. (1896). Санкт-Петербург.

Зазуляк, Ю. (2025). У пошуках тягlosti українського ранньомодерного минулого. Про сучасні українські академічні та публічні історії Речі Посполитої. *Ukrainian Historical Review / Український історичний огляд*, 4, 15–54.

Литвин, М. (2011). Питання українсько-польських відносин у науковій спадщині та громадській діяльності Ярослава Ісаєвича. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 3–4, 5–12.

Литвин, М. (2024). Депортації/«евакуації» західних українців: гуманітарна акція чи етнічна чистка комуністичних режимів? *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 17, 312–317.

Каліщук, О. (2026). *Аромат пам'яті й історії з присмаком гіркоти. Компаративний аналіз подій Другої світової війни*. Київ; Луцьк.

Подяка Українського інституту національної пам'яті польським історикам за позицію. (2025). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/podyaka-ukrayinskogo-institutu-nacionalnoyi-pamyati-polskym-istorykam-za-pozyciyu-podziekowanie-ukrainskiego-institutu-pamieci-narodowej-dla-polskich-historykow-za-stanowisko>

Польсько-український конгрес істориків: на шляху завершення триденного діалогу. (2026, 11 травня). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/polsko-ukrayinskyu-kongres-istorykiv-na-shlyahu-zavershennya-trydenного-dialogu>

Старченко, Н. (2021). *Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію*. Київ: Лаурис.

Старченко, Н. (2025). Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*, 3, 191–218.

Чебан, М. (2017). Українські вчені на міжнародних наукових форумах (1919–1939): організація, участь, тематика. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 10, 72–89.

Horobets, V. (2025). Hetmanat (państwo kozackie) jako system polityczny. Wpływ kultury politycznej Rzeczypospolitej. *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie!*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 177–234.

List otwarty do Przyjaciół Historyków, którym leży na sercu dobro stosunków polsko-ukraińskich. (2025). *Petycjeonline.com*. https://www.petycjeonline.com/list_otwarty_do_przyjacio_historykow_ktorym_ley_na_sercu_dobro_stosunkow_polsko-ukraiskich

Matiasz, I. (2025). Wspólne miejsca pamięci Ukrainy i Polski. *Dyplomacja oficjalna i kulturalna*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW.

Motyka, G. (2023). Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna.

Sokirko, O. (2018). «Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia». *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów*. Oświęcim: Napoleon V, 65–84.

Starченко, N. (2024). Українські свіяти Rzeczypospolitej. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Стєпєн, S. (2022). Społeczność ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. Przemysł.

REFERENCES

Bulyk, N. (2020). V avstriiskomu, polskomu y radianskomu Lvovi: prosopohrafichnyi portret Markiiiana Oresta Smishka. *Materialy i doslidzhennia z arkhеolohii Prykarpattia i Volyni*, 24, 21 (in Ukrainian)

Vidkryta zaiava predstavnykiv istorychnoi spilnoty Ukrainy (2025). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vidkryta-zayava-predstavnykiv-istorychnoyi-spilnoty-ukrainy-otwarte-osvidachenie-predstavicieli-srodoviska-historycznego-ukrainy> (in Ukrainian)

Halagida, I. (2006). (red.). Ukraina – Polshcha: vazhki pyttannia. *Materialy XI Mizhnarodnoho seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny” Varshava, 26–28 kvitnia 2005 roku*. Varshava, 356–357 (in Ukrainian)

Horobets, V. (2024). Spadshchyna Polsko-Lytovskoi derzhavy v sotsiokulturnykh protsesakh Kozatskoho Hetmanatu druhoi polovyny XVII–XVIII st. *Człowiek twórca historii*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2, 551–575 (in Ukrainian)

Horobets, V., Drozdovskiy, R. (2024). XXI Zahalnyi zizd polskykh istorykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6 (579), 286–290. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.286> (in Ukrainian)

Dnevnyk Liublynskoho seima 1569 hoda. Soedynenye Velykoho kniazhestva Lytovskoho s Korolevstvom Polskym. (1896). Sankt-Peterburh (in Russian)

Zazuliak, Yu. (2025). U poshukakh tiahlosti ukraïnskoho rannomodernoho mynuloho. Pro suchasni ukraïnski akademichni ta publichni istorii Rechi Pospolytoi. *Ukrainian Historical Review / Ukrainskyi istorychnyi ohliad*, 4, 15–54 (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2011). Pyttannia ukraïnsko-polskykh vidnosyn u naukovi spadshchyni ta hromadskii diïalnosti Yaroslava Isaievycha. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 3–4, 5–12 (in Ukrainian)

Lytvyn, M. (2024). Deportatsii/“evakuatsii” zakhidnykh ukraïntsiiv: humanitarna aktsiia chy etnichna chystka komunistychnykh rezhymiv? *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 17, 312–317 (in Ukrainian)

Kalishchuk, O. (2026). *Aromat pamiaty y istorii z prysmakom hirkoty. Komparatyvnyi analiz podii Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv; Lutsk (in Ukrainian)

Podiaka Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty polskym istorykam za pozytsiiu. (2025). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/podyaka-ukrayinskogo-instytutu-nacionalnoyi-pamyati-polskym-istorykam-za-pozyciyu-podziekowanie-ukrainskiego-instytutu-pamieci-narodowej-dla-polskich-historykow-za-stanowisko> (in Ukrainian)

Polsko-ukrainskyi konhres istorykiv: na shliakhu zavershennia trydennoho dialogu. (2026, 11 travnia). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/polsko-ukrayinskyi-kongres-istorykiv-na-shlyahu-zavershennya-trydennoho-dialogu> (in Ukrainian)

Starchenko, N. (2021). *Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istarii pro istoriiu*. Kyiv: Laurus (in Ukrainian)

Starchenko, N. (2025). Skladni shliakhy rannomodernoho ukrainskoho natsiietvorennia, abo Kilka zauvah do zvychnoi skhemy istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 191–218 (in Ukrainian)

Cheban, M. (2017). Ukrainski vcheni na mizhnarodnykh naukovykh forumakh (1919–1939): orhanizatsiia, uchast, tematyka. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 10, 72–89 (in Ukrainian)

Horobets, V. (2025). Hetmanat (państwo kozackie) jako system polityczny. Wpływ kultury politycznej Rzeczypospolitej. *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 177–234 (in Polish)

List otwarty do Przyjaciół Historyków, którym leży na sercu dobro stosunków polsko-ukraińskich. (2025). *Petycjeonline.com*. https://www.petycjeonline.com/list_otwarty_do_przyjacio_historykow_ktorem_ley_na_sercu_dobro_stosunkow_polsko-ukrainskich (in Polish)

Matiasz, I. (2025). Wspólne miejsca pamięci Ukrainy i Polski. *Dyplomacja oficjalna i kulturalna*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW (in Polish).

Motyka, G. (2023). Akcja “Wisła” 47. Komunistyczna czystka etniczna (in Polish)

Sokirko, O. (2018). “Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia”. *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów*. Oświęcim: Napoleon V, 65–84. (in Polish)

Starczenko, N. (2024). *Ukraińskie światy Rzeczypospolitej*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury. (in Polish)

Stępień, S. (2022). Społeczność ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. *Przemysł* (in Polish)

Viktor HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Head of the Sector of Social History,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

e-mail: victor_gor@ukr.net

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor,

Head of the Department “Center for Ukrainian-Polish Relations Research”

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

HOW CAN HISTORY BE DEPOLITISED? THE EXPERIENCE OF THE FIRST POLISH-UKRAINIAN CONGRESS OF HISTORIANS

The article analyses the problems of modern historiography of Ukrainian-Polish international and inter-ethnic relations, drawing in particular on the proceedings of the

first Polish-Ukrainian Congress of Historians, which took place in Baranów Sandomierski (Republic of Poland) on 6–8 May 2026. The proceedings of the congress demonstrated a willingness to discuss the past of Poland and Ukraine in a spirit of dialogue and mutual understanding, without shying away from complex issues in bilateral relations; the conviction was expressed that the development of good-neighbourly Polish-Ukrainian relations requires the intensification of academic research into the shared aspects of the history of Poland and Ukraine, in particular the expansion of the source base and the systematic addressing of existing gaps in research, as well as the development of joint research projects. Methodology. Productive discussions about the past will be facilitated by harmonising methodological approaches, evaluating history on the basis of the same ethical standards, and avoiding terminology that contravenes the professional standards of historians. It is also important to take into account the achievements of other social sciences and humanities in future historical research. Prospects for further research: to thoroughly analyse issues related to the most painful chapters of both nations' past, which remain a source of strong public emotions and are exploited by Russia's imperial policy to fuel mistrust between the nations. It is important to bear in mind the shared chapters of the past, characterised by cooperation and solidarity across many dimensions of a unique political culture, of which both neighbouring nations are the heirs. It is important to continue and launch joint historiographical and archaeographical projects.

Keywords: Ukraine, Poland, Russia, history, historiography, archaeography, terminology, cultural memory, public history, historical policy.

Дата першого надходження статті до видання: 27.06.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.07.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.09.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0

УДК 94(477+438)

Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред.
Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича,
Львів, 2026. Вип. 21. 182 с.

Літературний редактор
Наталія Корцигіна

Коректор
Ірина Чудеснова

Редактор анотацій англійською мовою
Вікторія Янковець

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин, Христина Меренюк

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:
Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 773
від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа: R30-03118

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України (вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026,
inukr@inst-ukr.lviv.ua, тел. +38 (032) 270-70-22)

Дата розміщення онлайн: 16.09.2026. Дата друку: 23.09.2026.

Гарнітура Times. Формат 70х100 1/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 14,79. Зам. № 0826/662

Наклад 300 примірників

Друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
Е-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.